

Илија Петровић
СВЕТИ СРПСКИ РАТНИЦИ

Едиција »ЦВЕТНИК«

34

Уредник

Милорад Предојевић

Рецензент

Др Стојан Бербер

Лектор

Драгољуб Петровић

Илија Петровић

**СВЕТИ
СРПСКИ РАТНИЦИ
И ПРОЧИ**

ЦВЕТНИК • НОВИ САД
1999

ГДЕ ЈЕ ШТО

	Страна
Уместо предговора	7-9
Српски добровољци у балканским ратовима 1912-1913	11-29
<i>Исељеништво и добровољци. Први балкански рат 1912-1913. Медицинска помоћ Србији и Црној Гори. Српска војска у Првом балканском рату. Црногорска војска у Првом балканском рату. Окуљање добровољаца за балканске ратове. Добровољци у српској и црногорској војсци. Литература</i>	
Српски добровољци у Првом светском рату	30-41
<i>Добровољци у српској војсци. Прве добровољачке формације. Фронт у Добруци. Пропаганда против српских добровољаца. Војнички ајдеџи Југословенског одбора. Добровољци на Солунском фронту</i>	
Добровољачки белези	42-50
Српским добровољцима не да се да уђу у историјски оквир . . .	51-69
Први светски рат	
<i>Најчешће, о добровољцима се ћути. Добровољци из Србије. Добровољци у црногорској војсци. Добровољци из исељеништва. Србија се одриче добровољаца. Солунски фронт у раној фази. Шта са добровољцима. Ипак су Србији потребни добровољци. Погодности за будуће насељавање добровољаца. Употреба добровољаца на Солунском фронту. Ставови према добровољцима из Црне Горе</i>	
Време Првог светског мира	
<i>Непосредно после добијеног мира</i>	
Други светски рат и после	
<i>Накнадни слом српских добровољаца у Другом светском рату. Историјари о добровољцима. До наших дана. Најновије искуство, делом и лично. Има у свему и нечега ујединог. Мада све може остати по старом. Литература</i>	
Добровољци и бјегунци	70-82
Српска душа	83-97

	Страна
Драгутин Ј. Ристић – узорни српски ратни командант	98-130
Балкански ратови	
<i>Почетак Ристићевог рајничког пуца</i>	
Арбанашка побуна	
<i>Смиревање побуне</i>	
Светски рат	
<i>Церска бијка. Прелаз у Срем. Одбрана Шайца. Колубарска</i>	
<i>бијка. Борба на Космају. Одбрана Београда 1915. године.</i>	
<i>На Солунском фронту. У Банићу, новембра 1918. године</i>	
Значајни датуми	
<i>Од колевке па до жроба</i>	
Напомене	
Један забрањени зборник Матице српске	131-138
Напомене	
Седми јул – Велика подвала српском народу.	139
Дан устанка не може бити дан када је Србин пуцао у Србина	
Устанак је дигнут 21. априла 1941. године	140-141
27. март. Априлски рат. После априлског слома. Шта после	
О ауторству књиге "Хрвати у светлости историске истине" . . .	142-166
<i>Забрањена књига излази на видело. Садржај "фаниомске</i>	
<i>књиге" несјоран – аутор под знаком њињања. Велиша Раи-</i>	
<i>чевић – аутор књиге "Хрвати у светлости историске</i>	
<i>истине". Напомене</i>	
Велиша Раичевић – Псуњски	167-169
О разграничењу са Хрватима	170-176
Војводину Српску тек данас треба бранити	177-184
Зашто Марија Терезија данас походи Србе	185-190
Ружити Милетића и пљувати по Српству	191-193
Одјеци "хуманитарног" бомбардовања	194-196
Увек иста жртва у југословенском гамбиту	197-211
Луј Адамич – југословенски идеалиста или српски злотвор	
Завис уз њрочићано, Стојан Бербер	212-213
Белешка о њицу	214

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Чује се понекад да је нешто бачено на сметлиште историје. Најчешће, мисли се да је таква судбина снашла неку идеју, неки покрет или неке поступке за које су њини творци или тумачи сматрали да им је намењена вечност.

Један од таквих идеологизованих покрета био је фашизам, и моја је генерација најчешће њега везивала за оно већ поменуто сметлиште историје.

У новије време, барем са гледишта такозваног демократског света, на сметлиште историје пристигла је и марксистичка мисао оличена у Лењиновом Октобру и бројним револуцијама његових следбеника на европском истоку и југоистоку, укључујући и југословенски "социјализам са људским ликом", самоуправљање и несврстаност, којима смо се и ми деценијама хвалили.

Несумњиво је да су све поменуте идеје, и све "победе" које су из њих проистицале, до краја потискивале српски национални интерес, гушиле српски национални дух и затирале српску националну мисао. У складу са Хитлеровом тезом да "народ којем уништите споменике за две генерације престаје да постоји као народ", Срби, наши савременици, скоро да су доспели до линије иза које би и они престали да постоје; могло им се то десити, нарочито због тога што иза себе, или испред себе, или у себи, нису имали довољно чврсте чуваре сопствене традиције.

По претпоставци, барем је тако код свих народа који до себе држе, а Срби, нажалост, нису у том кругу, најзначајнији међу тим чуварима јесу: вера, породица и историја. О вери и породици сада нећемо говорити, јер се ни једно ни друго вечерас не налази директно у теми. Реч је, понајпре, о историји.

Ја волим да кажем како се свако од нас, појединачно, поноси сопственим памћењем и спреман је да се увек закуне у његову непогрешивост. Без обзира на такво "лично савршенство", свако од нас труди се да такво своје памћење и даље освежава и усавршава. Но, кад је у питању колективно памћење, памћење целог народа, у нашем случају: српског, не само да му се не посвећује довољно пажње, него се оно чак и гуши. У новије време, под утицајем такозване западне демократије, српском народу потура се теза да се не живи од прошлости, већ да се треба окренути будућности. Подсетимо ли се давно изречене мисли да народ који не познаје сопствену прошлост осуђен је да је понови, биће нам разумљивије због чега је нужно да се повремено окренемо сопственој националној традицији и памћењу сопственог народа.

Заиста, није потребно да се свако и свакодневно на то осврће "у виду заната", јер постоји струка којој је то хлеб и која своју логику и своју философију заснива на колективном памћењу; ако баш хоћемо да упростимо ствар, у националној свести једнога народа постоји мање или више изражена "вијуга" за све оно што се томе народу десило у ближој, даљој, или најдубљој прошлости.

Том "вијугом" креће се историја.

По несрећи, српска историјска наука поодавно је потиснута и заборављена, а историја коју смо сви ми учили била је прилагођена потребама оних за које је српски народ искључиво био некакво дивље словенско племе доспело на Балкан крајем VI и почетком VII века, незнано откуд и незнано како. Временом, и сталним понављањем, та и таква теза постајала је део и српског националног памћења, а историчари потекли из српског народа научени су да, "из туђе свеске", преписују оно што је замишљено на другим странама и што, на крају крајева, води уништењу тог истог народа; јер, ми никада не бисмо смели заборавити да је за живота наших очева, или наших ђедова, из истих тих извансрпских извора потекао савет, или захтев, да је "потребно за католичку цркву да учини и одобри све што се може учинити да послужи том циљу".

Највећим делом, барем у наше време, током наших педесетак последњих година, наша историјска наука вршљала је сметлиштем историје, и то периферно, али се није бавила губљењем српске националне духовности и другим злим последицама онога што се нашло на том сметлишту. Не бави се ни данас, јер и за те и такве историчаре важи "поука" са историјског сметлишта да не треба таласати и да не треба истицати оно што можда није по вољи неком другом народу, нарочито не суседном, односно његовој мањини у Србији.

Због таквог односа према памћењу сопственог народа могло се и десити да се српске националне теме, не само са почетка овога века него и до наших дана, избегавају и да се од њих бежи. Отуд, чини се нормалним што наша савремена историја није до данас могла изрећи суд о српским ослободилачким ратовима 1912-1918. године, о српским добровољцима у тим ратовима, о несрећи која је снашла српски народ стварањем Југославије и о многим другим мање или више блиским догађањима.

И данас, српски историчари не реагују кад се из непосредног српског суседства такорећи свакодневно производе књиге које историју тих суседа представљају баш на штету српског народа. Примера ради, иако се на свим странама, чак и у Угарској, добро знало да је крајем 9. века у Панонију дошло тек двадесетак хиљада далеких предака данашњих Маџара, због чињенице да је данашња маџарска нација успостављена на претопљеним, или маџаризованим, углавном Словацима и Србима, одједном се проналазе наводни докази да је онда дошло читавих четиристо хиљада њених номадских предака.

Или, иако већ деценијама хрватски знанственици постављају источну хрватску границу на Тису, само због чињенице да је та област некад била под угарском или аустријском окупацијом, и насупрот старој и чврстој истини да је на крају Првог светског рата у Бачкој, Банату и Барањи било свега две хиљаде Хрвата (јер су католички Буњевци и Шокци себе сматрали Буњевцима и Шокцима, а врло често и Србима), у нашем времену, пред нама, у нашим културним и научним центрима, промовишу се најновије хрватске књиге о хрватском карактеру Барање, Бачке и Срема, што је, у ствари, постављање међа за некакву обнову аустроугарске империје.

Или, иако о најновијем распаду Југославије већ има књига са "домаћег тржишта", због тога што "наши" историчари од каријере такве књиге прећуткују, избегавају, потцењују или игноришу, почиње се са превођењем магистарских радова насталих у Немачкој на исту тему.

Српски историчари, боље рећи: историчари потекли из српског народа, о свему томе ћуте. А само због њиховог вишедеценијског ћутања могло се догодити да књиге о Војводини Српској 1918. и о Српским добровољцима из прекоморских земаља у ослободилачким ратовима 1912-1918. године пише моја маленкост, или, како то каже ваш земљак Мирко Буловић а мој владика Иринеј, "ја, недостојан".*

Илија Петровић

* Изговорено у Станишићу 14. новембра 1997. године, на представљању ауторове књиге *Војводина Српска 1918.*

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА 1912-1913

Исељеништво и добровољци

Мада би се површном читаоцу могла учинити некорисном било каква расправа о броју српских досељеника на амерички континент, посебно у Сједињене Америчке Државе, то је питање од изузетног значаја за утврђивање броја добровољаца у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе од 1912. до 1918. године и за разумевање добровољачког проблема у целини. С разлогом су скоро сви хрватски и словеначки аутори "југословенске" епохе говорили само о укупном броју свих исељеника из Словеније, Хрватске, Црне Горе, Мађедоније и српских крајева под Аустроугарском, исто као што су се српски аутори, такође "југословенски", стално трудили да умање број исељених Срба. И једнима и другима био је циљ, мада из сасвим друкчијих побуда, да се забашури број добровољаца који се појавио у српској и црногорској војсци. Хрватска и словеначка страна, она прва понајвише, знајући да је из њихових редова отишло у рат безначајно мало добровољаца, и процентуално и у апсолутном броју, настојале су да цифрама о "југословенским" добровољцима фасцинирају савезнике и да преко њих искажу свој големи допринос савезничкој победи над Аустроугарском. На српској страни, и током рата и касније, посебно у време "југословенства", укупан број добровољаца свођен је на углавном безначајан ниво, јер није било упутно "повређивати ране хрватске и словеначке браће", нити истицати војничку улогу српских добровољаца у ратном походу од 1912. до 1918. године, нарочито не у пробоју Солунског фронта. Најједноставнији начин да се дође до једне "усмерене равнотеже" био је да се, колико год се то може, сузи основа из које су се регрутовали добровољци. Исељених Хрвата и Словенаца било је много, а нико, чак ни Словенци и Хрвати, нису порицали да је број добровољаца из њихових редова био премален, безначајан такоређи. Ако се, са тим у вези, "докаже" да је број исељених Срба био мали, потпуно ће бити разумљиво што је и број добровољаца такође морао био мали.

Отуд, кад год се писало о српским исељеницима, о њиховом броју лицитирало се наниже. Ишло се од реалне претпоставке да сви исељеници, а можда ни сваки десети, пети или шести, неће добровољно кренути на ратиште. У таквим условима, увек су добро долазили они аутори који су били спремни да подрже званичну логику, а најбоље је било, као што се дешавало у релативно малобројним записима о добровољцима, да такве записе "објективизују" људи из сопствених редова. Ако се могло десити да

о добровољачкој проблематици на такав начин расправља неко ко није био ни Хрват ни Србин, тек онда, макар колико цифре буду умањене, нико им не би смео приговорити.

Биће, ипак, да је Американка Е. Грин Белч на правом трагу кад каже да се 1910. године број Срба у Сједињеним Државама кретао између 150 и 200.000 [25, 133]. Кад се заузео да српске парохије по Америци стави под окриље Српске православне цркве, Михајло Пупин је у једном писму патријарху Лукијану Богдановићу (рођеном у Баји 1867, убијеном у Бад Гаштајну 1913. године), датованом 29. маја 1912. године, написао да "у Сједињеним државама Северне Америке има око 150.000 православних Срба, највећи је број из Аустро-Угарске, живе у колонијама од којих само око десет њих имају црквене општине са свештеницима" [3, 10. наставак]. Мора бити да се на исти извор ослонио и *Србобран* кад је четири месеца доцније написао да "има нас преко 150 хиљада растурених по овом широком континенту" [4, 27. септембар/10. октобар 1912]. Првих дана јануара 1913. године Пупин је говорио о милион исељених "Јужних Словена из Босне, Херцеговине, Далмације, Хрватске, Словеније и јужног дела Мађарске" које је у Сједињене Америчке Државе дотерало сиромаштво [5, 336], а у тој цифри, макар колико она била епски заокружена, било је места и за приближно 600.000 Хрвата и Словенаца и за нешто више од 200.000 Срба, у које треба урачунати и Србе из Црне Горе и Србе из Македоније. Из тако "грмена великога" заиста није било "изаћ трудно" оном броју Срба који су добровољно похитали у Црну Гору и Србију да допринесу освајању слободе.

Уочи балканских ратова, дакле, налазило се у Северној Америци: више од 20.000 Црногораца; једва која хиљада Срба из Србије; око 24.000 Срба из Македоније, у новије време званих "Македонци"; не мање од 150.000 Срба из српских крајева под Аустроугарском. У Јужној Америци налазило се око 3.000 Црногораца и врло мало Срба из српских крајева под Аустроугарском. У европским земљама и другде налазило се око 3.300 Црногораца и можда још толико у Египту, Малој Азији, Јужној Африци (углавном у Трансвалу) и у Цариграду.

И, без обзира на све расправе о броју исељеника и могућем броју добровољаца, неспорна је истина да је војнички потенцијал српског (и црногорског) исељеништва у Сједињеним Америчким Државама био завидан и током обају балканских ратова и током Првог светског рата. И Србија и Црна Гора, ова друга нарочито, из њега су црпље додатну енергију, и физичку и моралну. Бројни су разлози што та снага није до краја искоришћена, а све оно што су српски добровољци показали у ослободилачким ратовима 1912-1918. године служи на част и сваком добровољцу појединачно, и добровољачком покрету у целини, и српском националном бићу.

Први балкански рат 1912-1913

Ратну искру на Балкан бацила је Италија, када је с јесени 1911. године напала Турску да би од ње преотела Триполис, у Африци. На инсистирање Аустроугарске, овај рат требало је да буде "локалног" карактера, али се ратна психоза код балканских држава није могла избећи. Током 1912. године, у страху да се рат не прошири и на њих, Бугарска, Грчка, Србија и Црна Гора убрзано су приступиле склапању међусобних двостраних споразума, преко којих је Балкански савез и успостављен. Од деловања овог новог Савеза очекивало се да одлучи о коначној судбини свих територија које је, дотле, на европском тлу држала Отоманска империја. Мада признаје да је стварањем Балканског савеза "створена могућност да се балканске државе коначно обрачунају са остацима отоманске власти на Балкану, стављајући Европу пред свршен чин и спречавајући њено уплићање у балканске ствари" и да је тако омогућен "победоносни рат против Турске 1912. године, коначан слом турског феудализма и турске политичке превласти", Димитрије Ђорђевић у први план истиче његове "крупне недостатке". Због тога што су, по Ђорђевићевом схватању, поменути двострани споразуми прављени "по обрасцу међународних уговора у Европи из епохе империјализма који су били засновани на равнотежи снага и освајању нових државних територија", Балкански савез "био је постављен на основу државних и националних интереса уговорних страна који су превладали над начелом примене народног самоопредељења", а да су "непостојање заједничког уговора, нерешена или делимично решена питања територијалног разграничења, изукрштани национализми балканских држава и њихових влада постали (...) ускоро клица раздора међу савезницима" [7, том VI-1, 188].

Нашавши се у рату са балканским савезницима, Турска је одмах закључила мир са Италијом. Мада растерећена једне бриге, она се наспрам Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске убрзо нашла у потпуно подређеном ратном положају: код Куманова су разбијене главне турске снаге, а српска војска, која је већ била ослободила део Рашке, Косово и део Метохије, наставила је своје напредовање ка Битољу; црногорска војска ослободила је Васојевиће и делове Рашке и Метохије, а опсела је Скадар; Грци су опсели Јањину и запутили се ка Солуну, а њихова флота је, као што се то и очекивало, остварила превласт у Јегејском мору; део својих трупа Бугари су усмерили ка Солуну, а главнином опсели Једрене. До краја новембра Грци су узели Солун, а српска војска је, победом у битолској бици и изласком преко Арбаније на Јадран, већ била остварила своје ратне циљеве. Притиснута са свих страна, Турска је била принуђена да 3. децембра потпише примирје. Средином децембра у Лондону је почела мировна

конференција, која је одмах одлучила да Србију потисне са мора, тако што ће се на подручју између Грчке и Црне Горе формирати аутономна држава Арбанија, без још увек одређених граница. Док су преговори у Лондону још трајали, на самом крају јануара 1913. године у Турској је дошло до државног удара, а сви захтеви великих сила према Турској одбачени су. Рат је продужен: црногорски напади на Скадар настављени су уз подршку српске војске (све док она није била принуђена да се повуче са приморја), Јањина се предала почетком марта, крајем марта пало је Једрене под налетом бугарске и српске војске, а 23. априла скадарска посада предала се Црногорцима. У међувремену, Турска је, схватајући да нема другог излаза, прихватила да преговара о миру. На руку јој је ишла и Бугарска, која је, незадовољна својим добицима у Македонији, дошла у спор са савезницима, најпре са Грчком, а затим и са Србијом. Бугари су, без знања својих савезника, 13. априла сепаратно потписали примирје са Турском. Осам дана касније и остали савезници прихватили су да преговарају о миру, а 14. маја, уз додатни дипломатски притисак, Црна Гора "вратила" је Скадар великим силама. Под притиском истих тих сила, 30. маја 1913. године, Србија, Грчка и Црна Гора потписале су у Лондону понуђени текст мировног уговора. Рат је, тако, био завршен.

Медицинска помоћ Србији и Црној Гори

Људске жртве у Првом балканском рату биле су огромне: Турска је имала око 153.000 људи избачених из строја, Грчка 28.671, Бугарска око 73.000 (од чега 33.000 погинулих и умрлих), Србија око 22.000 погинулих и умрлих од разних болести и око 21.000 инвалида, неспособних за привређивање, а Црна Гора 9.438 погинулих и непознат број онеспособљених [8, књига 1, 453; 13, 164. и 324]. Несумњиво, број српских жртава био би много већи да није било медицинске помоћи из многих страних земаља. Међу првима приспеле су руске мисије. Прву, коју је чинило 20 чланова Руског Црвеног крста, предводио је др Никола Пајевски. На челу друге мисије, састављене од 77 чланова, међу којима пет лекара-хирурга, апотекар, књиговођа, пословођа, 16 медицинских сестара и 35 болничара, налазио се др Аксентије Христифорович Бабасејнов. Његова болница са 250-300 постеља смештена је у згради II београдске гимназије у Македонској улици. Скоро истовремено стигло је и двадесетак медицинара са прашког Поликлиничког института, а са истог Института послато је у Црну Гору још 50 лекара и медицинара. У београдској *Полицији* често се тада писало о раду страних медицинских стручњака. Тако, на пример, у броју од 28. октобра/10. новембра пише да је "до сада у Београду отворено 18 болница за смештај рањеника и све су снабдеване телефоном", а дан

касније да "број лекара се стално повећава и не прође ни један дан, а да се нашем Црвеном Крсту не пријави по неколико лекара". Другог/15. новембра ишла је вест да "за неколико дана стићи ће у Београд шест чешких хирурга, ученика прослављеног чешког оператера г. Једличке" и да ће сви они бити распоређени по Београду и унутрашњости. Претходног дана "кренуло (је) у Софију и Београд неколико хрватских лекара", а затражено је и пет болничарки. И тако даље. Средином децембра објављена је вест да "готово сваког дана одлази из Србије по неколико страних лекара, који су лечили наше рањенике у болницама у Београду и унутрашњости. Они одлазе због тога што је посао око лечења рањеника сасвим смањен те њихова помоћ није више потребна" [16, 30. новембар/13. децембар 1912].

"Према подацима Српског Црвеног крста, Србија је Балкански рат дочекала са свега 370 лекара од чега је 296 добило ратни распоред... Зато се Црвени крст обраћа, преко Међународног црвеног крста, иностраној јавности и убрзо, из разних земаља, у Србију стиже значајна помоћ у медицинском особљу, лековима и санитетском материјалу. Бројчани подаци о медицинским мисијама... за 1912/1913. годину то најбоље показују". Највише стручњака послала је Русија (183), а своје екипе дале су и: Аустрија (36), Енглеска (20), Холандија (42), Немачка (12), Угарска (10), Италија (7), Белгија (9), Данска (4), Норвешка (3), Француска (8) и још неке земље [26, 643]. Стошићев податак да "укупно се може рачунати да је у Србији било 1912 – 1913. године близу 300 чланова страних медицинских мисија" [26, 643] можда је настао као рачунска грешка, пошто саме његове цифре кажују да их је било 334, од чега 120 лекара. Међутим, из вести београдске *Полиџике* [16, 9/22. децембар 1912], да је краљ Петар потписао указ о одликовању 172 лекара орденима Светога Саве разних степена (40 Руса, 25 Срба са стране, 19 Чеха, по 9 Француза, Немаца и Маџара, по 8 Енглеза, Данаца и Белгијанаца, 7 Словенаца, по 5 Швајцараца и Аустријанаца, по 4 Норвежанина, Холанђанина и Хрвата, по 3 Румуна и Швеђанина и 2 Италијана), мора се закључити да је било много више и лекара и осталог медицинског особља. Само београдска *Полиџика* евидентирала је у својим вестима, почев од 18. октобра до краја новембра 1912. године, да је у Србију и Црну Гору стигло 150 лекара и више од 390 медицинара, болничара, милосрдних сестара и осталог санитетског особља. Дода ли се томе податак да уз долазак многих лекара није забележен број болничара или медицинских сестара из њихове пратње, као и да за три руске болнице у Скопљу са укупно шеснаест лекара, 750 постеља и комплетном опремом није речено колико је имала осталог болничког особља, може се закључити да су стране медицинске мисије у Првом балканском рату бројиле не мање од 700 особа [31].

Српска војска у Првом балканском рату

Уочи балканских ратова Србија је имала само копнену војску, а њен мирнодопски састав бројао је тек око 20.000 људи. Иако је за први дан мобилизације био одређен 3. октобар, војни обвезници почели су да на зборна места пристижу два дана раније. У већину пукова они су стигли већ првог и другог дана мобилизације. Мобилисано је око 335.000 војника [13, 42; 8, књига 1, 449], а поред позваних обвезника, према првим новинским информацијама, јавило се на дужност и око 67.000 нераспоређених [14, 1/14. октобар 1912]. Покушавајући да објасни такав чин, један од учесника тих збивања касније је записао: "Колико је било одушевљење народа Србије за тај рат, нека сведочи само то, што се је пријавило више од 100.000 обвезника, него што их је било пописано! Од тих су образовани такозвани прекобројни пукови, колико се је могло, а остатак је враћен кућама, јер више није било ни оружја" [15, 15]. А то "колико се је могло" износило је нешто преко 20.000 људи [13, 42]. Међутим, истраживања Милорада Радовића дала су нешто прецизније податке: "На мобилизацијска места стизали су не само обвезници који су били позвани, већ и нераспоређени обвезници сва три позива који су захтевали да буду распоређени у ратне јединице. Од ових родољуба су формиран прекобројни пукови, и то: Први и Други прекобројни пешадијски пук у саставу Моравске дивизије I позива јачине 8766 људи, Пети прекобројни пешадијски пук у саставу Дунавске дивизије I позива јачине 4231, Трећи прекобројни пешадијски пук у саставу Јаворске бригаде, јачине 4363, Четврти прекобројни пешадијски пук у саставу Дунавске дивизије II позива јачине 4437 људи, Шести прекобројни пешадијски пук при Врховној команди јачине 3814 људи и пет митраљеских одељења јачине 405 људи. То укупно чини 26.016 људи. Ови пукови су ангажовани за садејства у саставу Прве и Треће армије и дејствовали су у захвату фронта" [30].

После тога, бар за јавност, обустављено је свако даље примање добровољаца. Српска Врховна команда обзнанила је, наиме, да јој добровољци више нису потребни и да свако ко крене на пут чини то на своју штету [14, 1/14. октобар 1912]. Насупрот томе, страни дописници извештавали су о невиђеном одушевљењу за рат, дубоком патриотизму и свести о великој дужности српског народа. Један од њих писао је да "радници-печалбари који су недељама живели само од хлеба и лука, нису чекали исплату, већ су одмах пошли на збориште", а други да је "видећи овај дубоки патриотизам и свету ватру која је букнула у свачијој души... постао свестан неминовности победе балканских народа" [13, 42].

Три дана касније, читамо да "чим је објављен рат, велики број Срба и Бугара пошли су из Америке, да као обвезници и добровољци ступе у војску. Последњих дана дошао је у Београд приличан број Срба и Бугара и одмах се јавили својим командама. Такве групе још непрестано долазе из

Америке. Тако је и ноћас пропутовало кроз Београд 1200 Бугара који путују за Софију" [16, 1/14. новембар 1912]. Слична вест објављена је и 3. новембра: "Ноћас је пропутовала кроз Београд још једна партија бугарских обвезника за Софију. Пропутовало је њих 1800 и сви путују из Америке" [16, 3/16. новембра 1912]. Који дан касније сазнајемо да "последњих дана готово сваке вечери прође кроз Београд по 1000 Бугара, војних обвезника, који путују из Америке у Софију. До сада је пропутовало само кроз Београд 15.000 Бугара од којих је већина из Америке" [16, 6/19. новембар 1912].

Тако масован одзив српских и бугарских добровољаца морао је бити пропраћен и једном вешћу из Лондона: "Балканска криза осјећа се и у Америци, особито у челичном тресту. Велика жељезна подuzeћа у Индијани, чији су радници већином Јужни Славени, морала су редуцирати посао, јер је 1750 радника отпутовало у домовину да ступе у војску. Код њих је одушевљење управо чудно" [14, број 207, 29. септембар/12. октобар 1912]. А бечки *Цајтунг* пише да "карактеристично је и чудновато, колики патриотизам показују сви ти људи, Срби, Бугари и Грци, и како се још јако осјећају везани са својом отаџбином... Последњих недеља се више хиљада досељених Срба, Бугара и Грка вратило у домовину. Велико национално одушевљење Балканаца изазвало је у многим политичким круговима Америке приличну забринутост. Јер се мисли, да се по многим знацима може познати, да становништво Сједињених Држава није тако способно за асимилацију, као што се то иначе радо узимало" [16, 19. новембар/2. децембар 1912].

Ипак, оно што су видели странци није се видело у Србији: вести о пролазу бугарских обвезника и добровољаца честе су и врло прецизне, док се за Србе каже да их је "приличан број", а и то само једном!

Црногорска војска у Првом балканском рату

Црногорска војска била је милицијског типа, а наоружање и опрема нису јој били на нивоу ондашњих европских војски. Црна Гора тек је 1910. године добила "војнички закон и ратна начела, која су до онда била у снази учвршћена и просвећена традицијом" [17, 172]. Њену војну снагу "представљао је цијели народ, који је непрестано носио оружје у стољетној борби са Турсима. Та војна снага почивала је на начелу наслеђеном кроз генерације, да је сваки Црногорац који је способан за ратну службу дужан да служи родну грудну. Ову дужност испуњавали су Црногорци с одушевљењем, а често пута до крајних граница људске моћи" [17, 172]. Како пише Никола Шкеровић, "Црногорска народна војска (била) је заснована на слободној крвној братственичкој и племенској заједници, која је израсла и развила се под утицајем животних околности (прожетих) националном свијешћу и слободарским духом. Та заједница је у својој основи била добровољна,

самоиницијативна, борбена организација равноправних оружаних појединаца. Она је сама собом управљала, одређивала старјешине, доносила одлуке о плановима борбе, о рату и миру" [18, 72-73]. "Највредније у њој био је њен морал и њена храброст произашли из свести о дужности да се бори за слободу земље и под најтежим околностима. Тим својим квалитетима она је морала да надокнађује све остале слабости и оскудицу" [13, 177].

А једна од највећих слабости била је и релативно бројна црногорска емиграција у прекоморским земљама, највећим делом у Сједињеним Државама. Према подацима објављеним у немачком војном часопису *Ширефлер*, године 1907. само у Америци било је 15.000 Црногораца способних за војску, а по европским државама и другде још око 3.300 [22, 228]. Због таквог стања црногорска влада била је врло забринута, те је на разне начине покушавала да заустави исељавање војних обвезника. "Када се исељавању није могло стати на пут, онда је од свих исељеника тражена изјава о спремности да се у случају избијања рата одмах врате кући, како би заузели мјесто у својим јединицама. Дакле, број исељеника је био толики да је у случају рата земља морала и на њих рачунати. Зато им се у тешким тренуцима обраћала, позивајући их да похитају и заузму своја мјеста на бранику отаџбине. Руводећи се патриотским осјећањима, исељеници су се у таквим приликама сами враћали, да би узели учешћа у ратовима које је отаџбина водила. Тако је било и за вријеме балканских ратова [20, 54]".

По проценама, почетком јесени 1912. године, уочи рата с Турском, изван Отаџбине нашло се приближно 30.000 Црногораца [14, број 157 од 11/24. октобра 1912]; у Северној Америци око 20.000 [30, 228], у Јужној Америци око 3.000 [27, док. 170, 274], по Европи око 3.300 и исто толико у Египту, Јужној Африци (углавном у Трансвалу), Малој Азији и у Цариграду. Друкчије речено, од укупно око 40.000 војних обвезника, бораца и небораца, по формацији [17, 177], октобра 1912. године затекло их се у Црној Гори нешто око две трећине. Или, према званичним подацима, на почетку Првог балканског рата Црна Гора имала је укупно 41.805 обвезника, од чега 13.354 на страни, а само у Америци 9.305 [19, 340]. Позиву за мобилизацију могло се, дакле, одазвати свега око 28.500 ратника.

Но, и поред добре воље исељених војних обвезника да се врате у Црну Гору, већина њих није могла наћи новац да себи плати путне трошкове до старог краја. Многи су из Америке тражили од министра војног Митра Мартиновића да им се омогући повратак о државном трошку. "Како ни црногорска држава није имала средстава, краљ Никола је поручио поданицима у Америци да их ослобађа поданичке обавезе, ако сами не могу доћи" [12, 74]. "Ко може доћ добро ми дошао, а ко не може просто му било" [6, 353]. Има ли се то на уму, сви исељеници који су ипак дошли на ратиште, а сви они могли су изнаћи некакав изговор да не дођу, такође се сматрају добровољцима.

И поред тога, "онда, кад Црна Гора објави рат турској империји, почеше исељени Црногорци долазити у масама. Они се стављаху на расположење својој Домовини. Том приликом их је дошла која хиљада" [30, 228]. Мало је записа о њиховом повратку, али ипак ваља забележити вест од 11/24. октобра да је "у уторак вече отпутовала (..) из Њујорка прва чета српских витезова. Навезла се на море прва група из Америке отпутовали су на Мауретанију, брзим паробродом Конрад линије. За пет дана су преко воде. Исти дан је такођер пошло и 250 Црногораца, једни из Монтане а други из Неваде. У четвртак (два дана касније – ИП) испратисмо другу групу. Преко 300 Црногораца крете данас разним бродовима" [14, 11/24. октобар 1912].

Мобилизација црногорске војске објављена је дан после мобилизације у Србији, а све њене јединице, иако су се војни обвезници (и добровољци, наравно) кретали искључиво пешице, биле су формиране 7. и 8. октобра. Један од истакнутих команданата Зетског одреда писао је да је "мобилизација 1912 год. извршена (..) са невјероватном брзином, тако, да су бригаде на својим збориштима биле постројене и спремне за полазак на фронт, – другога дана увече по мобилизацији... Кад је била, односно кад се показала каква затегнутост на граници, довољно је било тада с брда на брдо дати знак »збор« и сваки је био тада смјеста готов за полазак, са својим официром на челу и са неколико таина" [17, 177].

На зборна места стизали су и младићи још необухваћени војном обавезом и старци у већ поодмаклим годинама; сви они одбијали су да се врате кућама или да прихвате распоред негде у комори. У спљетском *Нашем јединству* објављено је да се у добровољце пријавио и старац од 98 година из Кримовице у Грбљу: "Послао сам своје синове и своју унучад на бојно поље; сад сам чуо да је рат објављен па ево и мене, да се пријавим ако ме примите као војника, да и ја што добра учиним за добро Господара и Црне Горе" [14, 11/24. октобар 1912]. Рат тек што је почео, а дописник из Подгорице могао је пренети вест да "добровољци се јављају са свију страна. Придолазе и Црногорци из Америке у овећим групама" [14, број 216, 10/23. октобар 1912]. Наредног дана читамо у *Полицици* да су из Америке стигли капетан Јован Вукотић и поручник Михаило Бојовић и да је са њима "допутовао приличан број Срба-добровољаца, од којих су неки отишли за Црну Гору, неки за Србију". Цетињски *Глас Црногорца* јављао је да "сваког дана стижу нови пријавници, било од наших поданика на страни, било од других који траже да ступе у редове војске. Пошто је војска већ одмакла и налази се на својим позицијама, то је образована добровољачка легија од споменутих, на челу којих ће бити г. сердар Раде Пламенац, а овијема је додијељен г. Марко Мијушковић, посједник из Котора" [14, број 207, 29. септембар/12. октобар 1912]. Неколико недеља касније, у броју 3163, *Полицика* објављује вест од изузетног значаја за црногорску војску: "Од

објаве рата Турској, Црногорци, који се налазе у Америци, кренули су сви у своју отаџбину. До сада је већ стигло дома преко 6000 Црногораца, а кренуло је још близу пет хиљада. Експедицијом Црногораца при повратку у отаџбину управља највећим делом познати научник Михаило Пупин из Њујорка" [16, 5/18. новембра 1912]. Врло је слично овоме, иако само уопштено, писање *Цетињског вјесника*: "Од како је Црна Гора објавила рат Турској, до сада се врло велики број Црногораца повратио у своју отаџбину. Дошло их је са свију страна свијета, како из најближих, тако и најудаљенијих крајева, гдје су били на заради... И још једнако долазе, а све у великим групама" [14, број 238, 6/19. новембар 1912].

Кад је рат почео, црногорска војска бројала је 33.000 војника [8, књига 1, 450], укључујући овде и 4.500 добровољаца, људи који из разних разлога нису убрајани у војне обвезнике, а сами су сматрали да се на бојном пољу не може без њих, најчешће због тога што су одмењивали своју одсутну браћу, рођаке или друге племенике. Додају ли се овом броју и припадници једног добровољачког батаљона састављеног од устаника с десне обале Таре и шест устаничких батаљона из рејона Берана, њени укупни ефективи износили су 35.600 војника [13, 176]. Наспрам њих нашли су се нешто мање бројни турски одреди, јачине око 28.450 војника, који су, у складу са стратегијом своје Врховне команде, имали задатак да Црној Гори онемогуће било какав значајнији војни или политички успех, нарочито не у Васојевићима, Полимљу, Метохији и у зони Скадра.

Окупљање добровољаца за балканске ратове

Учешћем српских добровољаца у балканским ратовима наша историјска наука скоро да се и није бавила. Ако је о добровољцима и писано, било је то само узгредно, тек као информација да је добровољаца било и да су "чак" постојале посебне добровољачке јединице. За тај свој пропуст, наравно, историчари се могу правдати и чињеницом да у војним архивама не постоје уредни спискови добровољаца придошних у јединице, чак ни кад се ради о великим групама. Највећем броју спискова, ако их је и било, изгубио се сваки траг, из разних разлога; понегде, спискови нису ни сачињавани, јер за то није било ни времена а, чини се, ни у војним командама није се сматрало да су такве спискови неопходни. Не сме се, наравно, занемарити ни потреба да се породице српских добровољаца из српских крајева под Аустроугарском, непријатељски расположеној према Србији и Црној Гори, заштите од прогона тамошњих власти, ако би се знало за њихова имена. Дода ли се томе и "тихи" труд појединих војних команди да затуре трагове о стварном броју добровољаца и тако "очувају" одлучујућу војничку улогу редовног армијског састава, разумљиво је што се број добровољаца и њихова улога у војним активностима особито не истичу. Можда због свих тих ограничења историчари се нису ни упуштали у неки

озбиљнији покушај да добровољцима доделе иоле видљиво место у нашој новијој националној историји. По несрећи, из много разлога, никад се неће сазнати колико је добровољаца учествовало у ратним операцијама српске и црногорске војске, било у борачком саставу, било у ономе што се данас назива логистиком, а још је мање могућности да се сазнају сва њихова имена. "Целе породице, па чак и мале заједнице, ишчезле су без трага и никада се више за њих није чуло" [1, 184-185]. За судбину многих добровољаца нису сазнали чак ни њихови најближи, а за немали број, нарочито оних који су отишли на рад у Сједињене Државе, није се ни знало да су ратовали као добровољци, још мање да су погинули на неком од европских ратишта, углавном на Солунском фронту. Тако, на пример, за Милоша Јанкова Живковића из Крње Јеле увек се говорило да је "умро у Америци", а његово име налази се на списку добровољаца приспелих на Солунски фронт средином 1918. године; кратко је ратовао и није дочекао ослобођење [2, 76].

Према писању Павла Хаџи-Павловића, вишегодишњег Пупиновог сарадника, "Срби из Америке дали су око 8.000 војника у Балканском рату" [23, 170; 21, 286]. Перо Слијепчевић, ослањајући се на изјаве "људи који су пратили одлазак наших добровољаца", преноси да је за време балканских ратова отишло у српску војску, што би могло значити и црногорску, "око 7.000 Срба из Америке" [24, 73]. Не позивајући се на извор, Данило Кеџић наводи да је Пупиновим "упорним радом у Србију (..) тада стигло око 8.000 добровољаца" [29, 128]. Миленко Карановић, добрим делом користећи *Њујорк Тајмс* као свој извор, на једном месту [5, 332] прихвата чињеницу да су се добровољци јављали "у великом броју, нарочито у првим месецима рата. Тако, на пример, 6. новембра 1912. године 300 Срба отпутовало је из San Francisco-а за Трст аустроамеричким бродом "Alice" под вођством Боже М. Гопешвића (Гопчевића? – ИП)), умировљеног новинара из San Francisco-а. Према њему, још 4.500 добровољаца требало је да отплови идуће недеље аустро-америчким бродом »Лаура«. Већина ових добровољаца радили су у рудницама на Аљасци и били добро плаћени. Будући да је Михајло Пупин био почасни конзул Србије, може се са великом дозом сигурности тврдити да је он био упознат са одласком добровољаца и вероватно давао сугестије и упуте њиховим вођама. На основу непотпуних извора може се закључити да их је могло бити само неколико хиљада".

И може се, наравно, закључити да сва три расположива податка ни у чему нису опречна: Слијепчевићев израз "око 7.000" могао би бити само епска фигура која број добровољаца упућује на Хаџи-Павловићеву цифру од "око 8.000", чему не противречи ни Карановићева процена непотпуних извора од "само неколико хиљада", односно, према *Речнику* Матице српске из 1969. године, неодређено колико, али, у нашем случају, више од пет хиљада [Том 3, 703].

Сви ти наводи потврђени су и истраживањима Богумила Храбака који, на основу једног извештаја из 1920. године, пише да су добровољци "на стотине стизали у Српски дом у Њујорку, где их је прихватао савез Слога. У рат је отишло нешто преко 8.000, од којих је било 6.000 Црногораца, који су одлазили на војну дужност, док су остали добровољци потицали из Боке Которске, Херцеговине и у мањем делу из других крајева" [25, 177-178]. Највећи део добровољаца из српских крајева под аустријском и угарском окупацијом, ако не и сви, отишли су у српску војску.

Са целом овом причом и њеним подацима може се довести у везу и већ наведена вест да је од почетка рата са Турском "стигло дома преко 6000 Црногораца, а кренуло се још близу пет хиљада". Ова друга бројка одговара Карановићевом наводу да ће "идуће недеље" отпловити још 4.500 добровољаца, а обе његове цифре (300 и 4.500) у потпуности покривају *Полиџикину* вест од 18. новембра да је кренуло "још близу пет хиљада". Оних 6.000 које помињу Храбак и још неки, то су Црногорци који су већ "стигли дома" на самом почетку Светског рата. Са оних 2.000 који су отишли у Србију, произилази да је само из Сједињених Америчких Држава отишло у Први балкански рат око 13.000 добровољаца. Само се може претпоставити да је и највећи део Црногораца из исељеништва по Европи, Цариграду и Малој Азији "стигао дома" и укључио се у ратне јединице.

Добровољци у српској и црногорској војсци

Српском добровољачком покрету током балканских ратова мало је посвећивано пажње, због чега се подаци о броју добровољаца и у српској и у црногорској војсци срећу тек узгредно. Тако, на пример, Ћоровић и не помиње добровољце у балканским ратовима, а Митар Ђуришић зауставља се на свега два уопштена запажања, од којих је оно о српским добровољцима потпуно обезвређујуће: "Неколико десетина хиљада македонских добровољаца у турској позадини помагале су операције српске, бугарске и грчке војске и тиме доприносиле сопственом ослобођењу. Само Македонско-одринско ополчење, које се борило у Тракији, бројало је више од 14000 људи. У српској и црногорској војсци такође се борило на стотине(!) добровољаца из југословенских крајева под Аустро-Угарском [9, књига 1, 459]".

О добровољцима у саставу српске војске говори и руска совјетска *Историја Југославије*, помињући да је у тадашњој Јужној Србији, доцније названој Македонија, дејствовало неколико десетина одреда, "који су нападали (..) на турску војску, кидали јој саобраћајнице и везе, изводили диверзије. Четнички одреди заробљавали су слабије турске посаде и уз подршку месног становништва ослобађали од турске власти многа села и градове. Тако је ослобођен струмички крај, исто као и градови Кукуш,

Лерин, Кратово, Крушево, Штип", а поједини одреди помогли су српској армији у бојевима код Куманова, Скопја, Велеса, Прилепа, Битоља и на другим местима [10, 642-643].

Vojna enciklopedija назначује да се "на вест о рату против Турске и 1913. против Бугарске, у Србију почињу (...) пребацивати добровољци из многих југословенских земаља, а у црногорској војсци формира се 1912. Доњовасојевићка бригада (од Црногораца из још неослобођене Васојевићке нахије) а у Приморском одреду самостални добровољачки батаљон од око 500 људи, већином Бокелџа" [8, књига 2, 496]. Упореди ли се подаци о укупном људству са којим је црногорска војска ушла у Први балкански рат, (35.600 – 13, 176 и 33.000 – 8, књига 1, 450), нарочито они који се односе на јачину Источног одреда (12.600 у 13, 176, односно 10.000 у 8, књига 1, 450), произилази да се у Доњовасојевићкој бригади "чије је формирање имало да се изврши после ослобођења Берана" [8, књига 1, 450], налазило 2.600 добровољаца. Биће да је овај последњи податак погрешан, пошто је у Источни одред, на самом почетку рата, ушло седам устаничких батаљона укупне јачине 2.600 бораца под командом војводе Лакића Војводића, док је за команданта Беранске бригаде, јачине 3.200 добровољаца, формиране "после ослобођења Берана", постављен Авро Цемовић, са тек добијеним бригадирским чином [13, 176 и 190].

Димитрије Ђорђевић пише о добровољцима тек успутно, уз констатацију да је "из балканских ратова... изникла увећана и оснажена Србија", да су "вести о балканским победама 1912. прослављене (...) широм Босне и Херцеговине", и да су се "у српску војску јављали (...) добровољци из многих југословенских покрајина [7, том VI-1, 196]". Узгредно пише о добровољцима и Адам Стошић, али се не може мимоићи податак из биографије Милунке Савић да се она "јавља као добровољац Милун у Први балкански рат, поред 26.000 других младића – добровољаца" [26, 559].

У тексту који се односи на балканске ратове а писаном за *Историју Југославије*, Београд 1972, стр. 341-344, Дедијер такође не помиње добровољце, а Војвода Вук, средином 1915. године, пише својој Врховној команди да "у минулим ратовима четнички и добровољачки одреди нису дали оне резултате, који су од њих ишчекивани". Он још додаје да су "за рат 1912. године формирана (...) четири одреда четника од којих су се три растурили одмах после првих борби" (можда и због њихове масовне погибје – ИП), док је за рат 1913. године оформљена "Добровољачка бригада од шест батаљона чије су чете бројале најмање 150 људи" и која је "на дан демобилизације једва бројала 1000 људи [27, Док. 24, 36]". Писање Војводе Вука по много чему је необично, чак и чудно, утолико пре што је он четовао и пре балканских ратова, а командовао је четничким и добровољачким одредима и у балканским ратовима и у Светском рату. Ако је већ био незадовољан вредношћу четништва и добровољаштва "у минулим рато-

вима", морамо се запитати због чега се и у Светском рату сав посветио добровољцима и "њиховом" рату. Он чак и не каже колико је добровољаца у тим батаљонима било, шта се до њихове мобилизације дешавало и да ли ико од њих погинуо. А кад су батаљони формиран морало је у њима бити бити приближно 3.600 људи.

Највећи број података о српским добровољцима у балканским ратовима садржан је у већ поменутој монографији о Србији и Црној Гори у балканским ратовима 1912-1913. године. Навешћемо их редом којим су дати у књизи, с неопходном напоменом да се ради о спорадичном помињању добровољачких формација и добровољачких група и да се уз сваки назначени број добровољаца мора додати реч "најмање":

1. Српска војска бројала је у време мира око 20.000 људи, а с пуно успеха је мобилисано још око 336.000 људи, међу њима и око 26.000 нераспоређених, који су захтевали да их распореде у ратне јединице [30]. Узима се као несумњиво да су то све били људи на које се војна обавеза није односила и који се, због тога, морају сврстати у добровољце. Јер, "у разним историјским периодима добровољци су били познати под разним именима. Па зато имамо хајдуке, ускоке, четнике, комите, прекобројне, герилце, устанике и добровољце. Појмовно, свима је био заједнички циљ. Зависно од историјских периода, назив добровољца се тако и третирао" [28]. Чак и са гледишта српске владе, формулисаног у манифесту од 25. јула 1914. године, уочи самог Светског рата, "ако будемо нападнути, војска ће вршити своју дужност, а грађанима који нису позвани под заставу, саветујемо да остану код својих домова и мирно раде своје послове" [26, 43].

2. Мобилизација турске војске била је отежана и због тога што су чете српских македонских добровољаца својим акцијама паралисале и узнемиравале турску позадину, присиљавајући турске војне обвезнике да остају по својим селима ради одбране [13, 46. и 164];

3. Из бојазни да пре почетка војних операција Турска не прихвати српске захтеве и тако избегне рат, Лапски четнички одред под командом капетана Воје Танкосића већ 15. октобра, пре објаве рата, без знања армијске команде, под борбом је прешао границу са намером да тако изазове сукоб већих размера, а тиме и рат [13, 52]. Овај одред био је састављен од добровољаца, а његово бројно стање непознато је. То и није био једини такав одред, јер се у књизи помиње још и Ђиљански [13, 56], а и Војвода Вук помиње "четири одреда".

4. У борбама код Куманова учествовале су и чете српских македонских добровољаца, неодређеног бројног стања [13, 71-73], а у битолској операцији, уз 4. коњички пук више пута се појављују македонски добровољци [13, 96. и 120-121]. У кичевском боју, 4. новембра, ова чета македонских добровољаца "претрпела је осетне губитке" [13, 100];

5. Чете српских македонских добровољаца нападе су један батаљон из Охрида и онемогућиле га да се прикључи свом пуку. "Дејствујући у улози претходница или у саставу јединица савезничке војске", ови добровољци су узели учешћа у заузимању Куманова, Битоља, Солуна, Једрена и других градова [13, 164];

6. Српске устаничке чете прешле су границу и продрле у Рашку. "У четама има око 5000 устаника. Они ће помоћи устанак тамошњег српског становништва и ухватити везу са источном црногорском војском" [14, 1/14. октобар 1912].

7. "Из редова ђачке и студентске омладине, упркос забрани аустро-угарских власти, стотине добровољаца ступило је и борило се у српској војсци, док су у црногорској војсци имали свој посебан батаљон од преко 500 људи, који је узео видног учешћа у борбама око Скадра [13, 164]". Највероватније, ради се о Приморском одреду, у којем се половином октобра нашао и батаљон од око 500 добровољаца из српских крајева под аустријском или угарском окупацијом. Највише их је било из Боке Которске [13, 184];

8. На зборним местима црногорске војске јавило се око 4.500 младића без војне обавезе и стараца у поодмаклим годинама. У Прекотарски одред (у саставу Источног одреда) укључен је и "један добровољачки батаљон, формиран од устаника с десне обале Таре", као и "шест устаничких батаљона из рејона Берана, под командом војводе Лакића Војводића", са око 2.600 бораца [13, 176];

9. "Црногорцима је пристигло још око 4.500 добровољаца из југословенских крајева под Аустро-Угарском и црногорских репатрицаца из Америке и Аустралије" [13, 177-178], а ни по чему се не може закључивати колико је било једних а колико других;

10. Још пре уласка Србије у рат, 11. октобра, црногорски "Источни одред се задржао у Бијелом Пољу два дана да би организовао власт... (и) прикупљање добровољаца". Окупљено је око 400 добровољаца, после чега се кренуло ка Беранама. "До тада су овај град... успешно блокирали добровољачки васојевићки батаљони" [13, 189]. Не зна се тачно колико је тих батаљона било, али се према броју добровољаца који су се касније нашли у Беранском одреду може закључити да их је било барем пет;

11. Беране је ослобођено 16. октобра, после чега је "од 3.200 васојевићких добровољаца формирана Беранска бригада, за чијег је команданта постављен Авро Цемовић, коме је краљ »подарио« чин бригадира" [13, 190];

12. После ослобођења Бијелог Поља формиран су добровољачки батаљони Прошћански и Брзавски, овај други са око 300 људи. Уочи напада на Пљевља, крајем октобра, у околини Бобова и Ограђенице прикупљено је око 600 добровољаца [13, 194];

13. До 23. октобра, Пољски батаљон Колашинске бригаде, као посада Бијелог Поља, организовао је три добровољачка батаљона. Већ наредног дана ови батаљони наставили су чишћење Пештери, да би се 28. октобра вратили у Бијело Поље, ојачани новоформираним Печорско-пештерским добровољачким батаљоном [13, 195];

14. У нападу на Скадар, 31. марта, један батаљон добровољаца из свих јединица Приморског одреда, чак и из артиљерије, "бомбама (је) отворио пролазе у жичаним препрекама, којима се приближио користећи покретне заклоне од буради и кошара напуњених туцаником. Тај јединствени батаљон је сачињавало 150 старца", а он се, док је препрека пробијена, "готово просуо" [13, 213];

15. У покушају да преко Брегалнице протера преостале бугарске трупе и крене према Штипу, 2. јула, један пук Тимочке дивизије био је разбијен и повукао се уз велике губитке. Тамо је из Скопља као појачање упућена Добровољачка бригада, али је стигао само један њен батаљон и током ноћи доживео исту судбину [13, 277. и 279]. О бројном стању бригаде и судбини њених осталих батаљона нема записа;

16. У укупан број добровољаца треба уврстити и око 700 лекара и других медицинских стручњака са стране који су у балканским ратовима, на позив Српског Црвеног крста или самоиницијативно, лечили српске рањенике.

Само из штурих података које смо ми овде преузели може се закључити да је током Првог балканског рата у српској војсци било приближно 50.000 добровољаца. И *Vojna enciklopedija* и монографија о балканским ратовима пишу да је у српску војску мобилисано око 356.000 војника, међу њима и 20.000 "прекобројних", односно добровољаца [8, књига 1, 449], а Милорад Радовић, човек који се војном историјом бавио као предавач на Војној академији, ову последњу цифру повећава на 26.000. Но, кад Ђоровић каже да је Србија "дигла 402.200 људи за рат" [11, 199], то ни по чему не може бити случајно. Он је до "своје цифре" дошао у времену блиском догађањима на која се односи, због чега се не сме доводити у сумњу. Монографија о балканским ратовима помиње на једном месту [13, 164] да је у Србији "од 2.945.000 становника мобилисано (..) преко 400.000 људи", што је само потврда Ђоровићеве цифре. Податке о броју мобилисаних обрађивали су војни стручњаци, на основу војне документације, тако да ни они не смеју бити спорни. Разлика између броја мобилисаних и броја оних који су учествовали у рату може се односити само на добровољце, и она износи најмање 46.200, односно 72.200 са онима који су сматрани прекобројним.

У ову цифру треба свакако укључити и оних 5.000 устаника ("усташа") из тачке 6, који су продрли у Санџак, као и око две хиљаде добровољаца приспелих из Америке, које помиње Богумил Храбак.

До укупног броја добровољаца у црногорској војсци скоро да је и немогуће доћи. Само се посредним путем, уз рачуницу да је један батаљон бројао између 500 и 600 људи, може закључити да их је било не мање од 25.600, а можда и коју хиљаду више. У том часном скупу налазе се: "велики број младића без војне обавезе и стараца у поодмаклим годинама", што је током првих мобилизацијских дана представљало око 4.500 душа; 500 ђака и студената из српских крајева под Аустроугарском, сврстаних у Приморски одред; 2.600 добровољаца у Источном одреду; 400 добровољаца скупљених пре узимања Берана; 3.200 добровољаца у Беранској бригади; 800 добровољаца у Прошћанском и Брзавском батаљону; 600 добровољаца из околине Пљеваља; 1.500 добровољаца у три батаљона из околине Колашина; 500 добровољаца у Пештерском батаљону; приближно 11.000 добровољаца приспелих из Америке. Нажалост, један неодређено велик број жена, сестара, мајки и кћери црногорских ратника не налази се на овом списку, иако су оне у црногорској војсци биле једина "комора" и, врло често, једина санитарска помоћ; њиховим су трудом многи рањеници превијени још у току неке од битака, извучени са бојишта и, само захваљујући томе, остали у животу.

Зна ли се да су трајни губици црногорске војске у балканским ратовима износили око 10.600 људи, да је један број рањених остао неспособан за даљу војну службу и да је Црна Гора у Први светски рат "мобилисала 40.000 људи" [18, 23], неспорним се може сматрати да се током балканских ратова у саставу црногорске војске борило приближно 54.000 војника: око 28.500 војних обвезника затечених у Црној Гори и најмање 25.600 добровољаца, што из Црне Горе, што придошлих из српских крајева под Аустроугарском, што из новоослобођених крајева, што из прекоморских земаља, највећим делом повратника из Америке.

И, на самом крају, више као рачунски податак, назначујемо да је у српској (72.200) и црногорској војсци (25.600) током балканских ратова учествовало најмање 98.500 добровољаца, међу којима се налази и око 700 припадника страних медицинских мисија.*

Литература

1 Моника Крипнер, *Жене у рајџу, Србија 1915-1918*, Београд 1986.

2 Петко Пековић, *Крња Јела*, Крња Јела 1995.

3 Радован Калабић, *Михајло Пуџин – човек који је сјојио свейове*, Политика Београд, 1-15. новембар 1994.

4 *Србобран*, Српски народни лист и орган Савеза Сједињених Срба Слога, Њујорк САД.

- 5 Milenko Karanović, *Doprinos Mihajla I. Pupina u jugoslavenskom iseljeničkom pokretu u SAD za stvaranje jugoslavenske države 1918*, Zbornik radova sa naučnog skupa Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina (Novi Sad-Idvor, 1979), Novi Sad 1985.
- 6 Буро Батрићевић, *Добровољци у ослободилачким рајтовима Црне Горе 1875-1918*, Подгорица 1997.
- 7 Димитрије Ђорђевић, *На ђочеџку раздобља рајтова*, Историја српског народа VI-1, Београд 1983.
- 8 Војна енциклопедија 1-10, друго издање, Београд 1970-1975.
- 9 Енциклопедија Југославије 1-6, друго издање, Београд 1980-1990.
- 10 *Историја Југославије I џом*, под редакцијом Ј. В. Бромлеја, И. С. Достјана, В. Г. Карасева, С. А. Никитина, Москва 1963.
- 11 Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Трећи део, Београд 1989.
- 12 Bogumil Hrabak, *Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916-1917. godine*, Историја XX века Zbornik radova VI, Београд 1964.
- 13 Борислав Ратковић, Митар Ђуришић и Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским рајтовима 1912-1913*, Београд 1972.
- 14 Србобран, Гласник Српске народне самосталне странке, Загреб.
- 15 Милош Ђ. Шкарић, *Четињци и добровољци у рајтовима за ослобођење и уједињење*, Нови Сад 1925.
- 16 *Полиџика* Београд.
- 17 Радуле Браичић, *Операције Зејског одреда Црногорске војске око Скадра 1912 и 1913 године*, Записи X, Цетиње 1932.
- 18 Никола П. Шкерковић, *Црна Гора за вријеме ђрвог свјејског рајта*, Титоград 1963.
- 19 Novica Rakočević, *Pupin i Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Zbornik radova, као под 5.
- 20 Dimitrije Vujović, *Crnogorski dobrovoljci iz Sjedinjenih Američkih Država 1914. i 1915. godine*, Војноисторијски гласник Година XVI број 1, Београд 1965.
- 21 Vladimir Grečić, *Uloga Mihajla Pupina u organizovanju srpskog iseljništva u SAD*, Zbornik radova, као под 5.
- 22 Станко Даниловић, *Неџио о селењу Црногораца*, Банкарство број 5 (мај), 1926.
- 23 Павле Хаџи-Павловић, *Михаило Пуџин међу Србима у Америци*, Технички лист бр. 11. и 12, стр 166-173, Загреб 1935.
- 24 Перо Сл(и)епчевић, *Срби у Америци*, Женева 1917.
- 25 Bogumil Hrabak, *Srbi iseljenici u SAD do Prvog svetskog rata*, Истраживања, Нови Сад 1980, 125-178.
- 26 Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914-1918*, Београд 1994.
- 27 Југословенски добровољци 1914-1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1980.
- 28 Буро Куљанин, *Нечасни "рајници" укаљали име*, Демократија, гласило Демократске странке, Београд 19. до 20. априла 1997, 5.

29 Данило Кеџић, *Дипломатске мисије Михајла Пуйина*, Зборник Матице српске за историју број 51, Нови Сад 1995.

30 Милорад Радовић, *Месио и улога добровољаца у српској војсци у Првом балканском рату 1912. године*, Саопштење на научном скупу "Први балкански рат – искуства и поуке", Београд 15-16. октобар 1997.

31 Илија Петровић, *Верници Отаџбине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998.

* Текст је припремљен као саопштење за међународни научни скуп одржан у Београду 15. и 16. октобра 1997. године, под називом *Први балкански рат 1912. године – искуства и поуке*. Организатор скупа био је Савез удружења ратника ослободилачких ратова Србије од 1912-1920. године и потомака, а председник Одбора за његову припрему академик Владимир Стојанчевић. Предвиђено је било да се сва саопштења са тог скупа објаве у посебном зборнику, а за ту сврху овај рад морао је бити сведен на један ауторски табак; зборник до данас није објављен.

У договору са господином Милорадом Манићем, председником Удружења ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца из Београда, цео текст, будући да се непосредно односи на то Удружење и његово деловање, дат је да се штампа у *Добровољачком гласнику*. Но, како садржина овог саопштења искаче из калупа по коме је управа тог Удружења "скројена", текст није објављен ни тамо.

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Добровољци у српској војсци

Изузетну улогу у многим војним активностима српске војске током Првог светског рата, а нарочито у Солунској офанзиви, имали су ратни добровољци у њеном саставу. Били су то ратници без војне обавезе који су се у српској војсци нашли по сопственом избору. Они су били не само физичка већ и морална подршка Србији. "Добровољци су у све битке ступали храбро и са заносом. По својој изричитој жељи, по правилу су се налазили у првим борбеним редовима. Када су други застајали пред непробојним зидом непријатеља, јављали су се добровољци да зид пробију и сруше, па коштало да коштало, а то је често коштало живота, знали су то унапред... Они су били највећи, најпожртвованији и – најжртвованији неимари будуће заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца". Никола Радојчић пише да су међу добровољцима били претежно Срби, "међу овима на првоме месту Босанци и Херцеговци, а одмах иза њих Војвођани. Веома је занимљиво истакнути какав је био одзив самих Војвођана по покрајинама: На првоме месту стоје Банађани, на другоме Сремци, а на трећем Бачвани и Барањци. Зашто међу Војвођанима Банађани на првоме месту? На ово питање је лако дати сигуран одговор: Зато што су дознали да је Банат обећан Румунији, ако ступи у рат, а они су били спремни – пре сви изгинуте него доспети у Румунију; ова је, једва, објавила рат Аустро-Угарској 27 августа 1916; већ пре тога, 29 априла 1916, било је у четири добровољачка пука 3.758 Војвођана, а 6 септембра исте године попео се број добровољаца, официра и војника, из Војводине на 6.225". (Овом цифром обухваћени су само добровољци из састава Прве српске добровољачке дивизије који су 7. септембра 1916. године уведени у бој на Добруци – ИП).

Прве добровољачке формације

Борећи се у српској војсци и под српском заставом, добровољци у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године истовремено су се са одушевљењем борили и за ослобођење свих Јужних Словена из Аустро-угарске и за њихово уједињење са Србијом и Црном Гором; многи од њих дали су у тој борби и своје животе. Ови Верници Отаџбине, како их често и с разлогом називају, скоро искључиво Срби из српских крајева подвргнутих вишедеценијској и вишевековној угарској или аустријској окупацији, својим учешћем у добровољачким јединицама јасно су исказали своје

непристајање на неприродно стање наслеђених односа. Без обзира на трајање једне или друге окупације, и с обзиром на даље територијалне претензије угарског или аустријског окупатора према Српској Земљи, за Србе рођене у сенци хабзбуршке круне и затечене уочи Првог светског рата у Срему, Банату, Бачкој, Барањи, Славонији, Кордуну, Банији, Лици, Далмацији, Херцеговини и Босни, ратовање у саставу аустроугарске војске није могло бити патриотски чин, нити су им Аустрија и Угарска биле отаџбина, једнако као што ни Турска током петвековне окупације није могла бити отаџбина Србима из Шумадије, или Рашке, или Зете, или Топлице. Рат за рачун Аустроугарске није могао бити рат за њихове интересе, ни по простору на којем се ратовало, ни по избору ратног противника. Има ли се све то у виду, постаје сасвим извесно да су Срби из прекодринских, прекојасавских и прекодунавских крајева својим масовним учешћем у саставу српске војске и сопственом жртвом за одбрану Краљевине Србије у ствари зачели и велики национални покрет за ослобођење сопствене Отаџбине.

Непосредни разлози нарастању ослободилачког духа међу Србима рођеним под аустријском и мађарском доминацијом били су: револт због анексије Босне и Херцеговине, тријумфални оружани поход Србије и Црне Горе у балканским ратовима 1912. и 1913. године, као и аустроугарски изговор да због сарајевског атентата завојшти на Србију. Брутално држање Аустроугарске према Србима револтирало је и изван број југословенски оријентисаних Хрвата и Словенаца, пре свега младих. Као клица тога покрета и несумњиви симбол такозваног југословенског патриотизма и доцнијег чемерног заједништва у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца и двома Југославијама, јављају се бројне добровољачке групе приспеле из јужних крајева Аустроугарске, Италије, Француске, прекоморских земаља и, нарочито, из руских заробљеничких логора.

Још у време балканских ратова многи добровољци кришом су прелазили у Србију и Црну Гору да се боре против турске окупације српских покрајина. Са њиховим пребацивањем настављено је и после избијања Првог светског рата, при чему су највећи део те нове добровољачке масе чинили Срби из аустроугарске војске. Не желећи да иду у рат против своје једнокрвне браће, они су настојали да сваки блиски сусрет са српском, црногорском или руском војском искористе за "промену заставе". Њихово смишљено бегство само је формално-правно могло бити третирано као дезертерство. У суштини, њихов прелазак у српску војску био је дуг Српству и ретка прилика да се учешћем у оружаном борби допринесе коначном ослобођењу све Српске Земље. Многи од њих успели су да још током прве ратне године пређу у Србију и буду распоређени у регуларне српске ратне јединице. Било је, наиме, једном одлуком Министарског савета из јула 1914. године наређено "да се добровољци не формирају у засебне добровољачке формације или добровољачке команде, нити да се

на започетој основи окупљају сами у веће формације, какве су почеле да се виђају по појединим варошима". Тек касније, кад је уочена непрактичност ове наредбе, дато је овлашћење Врховној команди да "може примати добровољачке чете и употребљавати их по сопственом нахођењу", под условом да те чете буду стављене под команду најдисциплинованијих српских официра "који ће водити рачуна да се не врше пљачке а према изгредницима бити веома строги".

На самом почетку Првог светског рата, српској и црногорској војсци ставио се на располагање највећи број емиграната из Аустроугарске затечених у Србији и Црној Гори. Од тих добровољаца формирана су у Србији четири четничко-добровољачка одреда: Јадарски, Руднички, Златиборски и Горњачки. Од пребега из Баната и Срема формирана су у Београду два одреда: Банатски и Сремски. Оба су учествовала у последњој одбрани Београда, а само малобројни преживели су ту битку. Касније, до краја 1915. године, поред неколико хиљада добровољаца укључених директно у српске јединице, било је формирано још десетак добровољачких одреда и самосталних батаљона; један од њих, одред војводе Вука, бројао је око 4.000 бораца. Према вишедеценијским истраживањима Михајла Стојаковића, најревноснијег трагаоца за истином о српском добровољачком покрету у Првом светском рату, кроз све регуларне и добровољачке јединице у саставу српске војске прошло је у том периоду око 24.000 српских добровољаца из српских крајева под влашћу Аустроугарске, углавном бивших аустроугарских војних обвезника, пребеглих или заробљених током ратних операција 1914. године.

Знајући да је највише могућности за бежање пружао аустро-руски фронт, и да је највећи број војника у руском заробљеништву потицао из реда оних који су се предали добровољно, српска влада била је нарочито заинтересована да за своју националну ствар придобије те такозване руске заробљенике. Још новембра 1914. године Никола Пашић послао је у Русију Драгутина Ј. Илијћа, књижевника и националног радника, сарадника некадашњег београдског листа "Велика Србија", да као представник српске владе и политички експерт обавља поверљиву политичку и војну мисију за прикупљање добровољаца. Послови су текли споро, тако да су прве веће групе добровољаца пребачене у Србију, Дунавом, тек крајем септембра 1915. године. Наредних недеља, односно до уласка Бугарске у рат, број добровољаца који су на тај начин стигли у Србију, достигао је три и по хиљаде. Илијћева мисија настављена је појачаним интензитетом, тако да је крајем марта 1916. почело формирање првог, а који дан касније и другог добровољачког пука Прве српске добровољачке дивизије. На дан формирања Прве српске добровољачке дивизије, 16/29. априла 1916. године, од укупно 9.904 добровољца било је Хрвата 84, Словенаца 14, Чеха 25, Руса 8, а припадника других народа 22, односно укупно 1,6 посто. Сви остали, њих 9.751, односно 98,4 посто, били су Срби. Према извештају

послатом српском Престолонаследнику дан уочи оснивања, "међу војницима има највише Босанаца, затим Банаћана са Бачванима и Барањцима и на трећем месту Сремци и Славонци са Личанима. Са врло малим изузетком сви су војници Срби православни. Из Србије има 147 наших војника и добровољаца, од којих је већина прошле године, у окторбру, прешла из Крајинског округа у Румунију и отуда у Русију". Старешински кадар за ову дивизију, у којем се нашло сто тридесет официра, војних чиновника, подофицира, војника и посилних (међу њима и пет медицинара и по један ветеринар, сликар и војни свештеник), формиран је на Крфу, указом од 24. фебруара 1916. године. За команданта ове Дивизије именован је пуковник Стеван Хаџић, а за начелника штаба артиљеријски мајор Војин Максимовић.

Убрзо је започет и рад на стварању Друге добровољачке дивизије, а изврстан број српских официра изабран је да обилази заробљеничке логоре по Русији ради задобијања Хрвата и Словенаца за југословенску идеју. У основи, успех њихове мисије био је крајње безначајан, пошто су и Хрвати и Словенци исказивали нескривену мржњу према Србији и њеној ослободилачкој борби.

Крајем маја 1916. године генерал Алексеј Брусилов (1853-1926), доцнији командант Југозападног фронта и, после Фебруарске револуције 1917. године, свега два месеца врховни командант руске војске, хтео је да Прву српску добровољачку дивизију употреби на галицијском фронту, али се српска влада са тим није сложила; она је имала намеру да све те јединице пребаци на Солунски фронт. Као први корак у том правцу, од двеју српских добровољачких дивизија формиран је Српски добровољачки корпус, а 29. јула 1916. године за његовог команданта постављен је генерал Михаило Живковић. Када су два дана касније свим добровољачким пуковима свечано предате заставе које су припадале неким пуковима расформираним током повлачења српске војске из Отаџбине, у Корпусу је било већ преко четрдесет шест хиљада добровољаца.

Фронт у Добруци

На несрећу, догађаји су текли мимо српских очекивања: Румунија је 27. августа 1916. године ушла у рат на страни Савезника, наредног месеца отворен је фронт у Добруци, јужно од дунавске делте, и тамо је, са циљем да се ојачају руске и румунске позиције, послата Прва дивизија Српског добровољачког корпуса са око двадесет једном хиљадом војника, углавном Срба. Објективно, српска влада није се могла оглушити на руски позив за помоћ, утолико пре што су Руси опремили Дивизију и финансирали све њене расходе у Одеси. На супротној страни, под командом немачког генерала Макензена, нашли су се Бугари, Немци и Турци. Њима у заштити,

Централне силе су са Солунског фронта пребациле око сто хиљада својих војника; притисак на Савезнике на Солунском фронту тиме је битно смањен.

Борбе у Добруци биле су жестоке: Румуни су изгубили око четири петине својих ефектива, а руски корпус више од две трећине. Од три бугарске дивизије, које су стајале наспрам српске, две су биле растурене. Српска Прва дивизија, уведена у бој 7. септембра (25. августа по старом календару), остала је без половине свог састава. Њени губици износили су 706 погинулих, 1919 несталих и око осам хиљада рањених. О јунаштву српских добровољаца једне одеске новине тада су написале:

"А што се тиче Срба, чији одред сачињава део добруцке армије, они се боре са безумним јунаштвом. Мада су разнолики по саставу и пореклу, они су се слили у потпуно једнаку масу. Срби Бугаре не заробљавају, а сами се не дају заробити. Рањени Срби, кад дођу у опасност да буду заробљени, редовно одузимају себи живот самоубиством... За време борбе, један српски војник, рањен тешком гранатом у ногу, пао је. Његово одељење отишло је напред. Кад је друго одељење српских војника дошло до њега, он им је довикнуо: Не заборављајте, браћо, да сте српски војници. Живела српска војска!. Викнуо то, извадио је револвер и убио се..."

Болнице у Одеси биле су препуне српских рањеника. Што се несталих тиче, они су сматрани убијенима, јер је непријатељска страна, третирајући српске добровољце као аустроугарске дезертере, ликвидирала све до којих је могла доћи. Како каже Стојаковић, српски добровољци били су "једина војска која није на врату носила металне плочице са именом и презименом и именом јединице, какве носе све армије света. Уместо имена и презимена, носили су металну плочицу везану за руку, са два броја: бројем војничког списка и редним бројем тога списка. Ако га мртвог или рањеног нађе неко из његове јединице, из та два броја знаће о коме се ради, а ако га непријатељ ухвати или мртвог нађе, неће знати ко је. Тако се радило да би се избегла освета над његовом породицом".

Да би се обезбедио довољан број ратника, решено је да се по одеском војном подручју мобилишу сви јужнословенски заробљеници распоређени на пољске радове. За све оне који нису били вољни да крену на фронт, било је предвиђено да буду враћени у заробљеничке логоре. Овај необичан потез био је привидно ефикасан: прикупљеног људства било је толико да је могао бити формиран и IV пук Друге дивизије. Међу тако скупљеним "добровољцима" било је највише Хрвата и Словенаца. Мада су "добровољци" редовно упућивани на фронт, у групама, баш онако како је било предвиђено наредбом, многи од њих успут су бежали и враћали се у Одесу. С њима су пристизали и дезертери из Прве дивизије, њихови истомишљеници, што је несумњиво водило и војничкој дестабилизацији Добровољачког корпуса у целини, како оног дела који се налазио на фронту, тако и јединица задржаних у позадини. Они који су били прожети идејом осло-

бођења и уједињења тражили су да се дезертери искључе из Корпуса. Учестале су свађе и туче, а њихов врхунац био је достигнут 23. октобра, када је у једној чети Друге дивизије, због брисања српских обележја од стране неких хрватских "добровољаца", у међусобном гушању убијено или задављено тринаест људи.

Тај инцидент показао је да се већа пажња мора посветити моралним и психолошким аспектима добровољачког организовања, што је подразумевало обавезу да се најпре одбаце сви непријатељски агитатори и агенти. Поред тога, било је нужно да се, пре укључења у борбене јединице, један број колебљивих подвргне "специјалном третману у националном духу". Око двеста оних који су у Аустроугарској завршили најмање четири разреда гимназије а нису имали чин резервног официра, издвојени су и послати на обуку у школу резервних официра Добровољачког корпуса.

Пропаганда против српских добровољаца

За све то време аустро-германска пропаганда, али и бугарска и италијанска, интензивно је радила на разбијању Корпуса. Она је настојала да преко својих агената и провокатора у Корпусу изазове трвења и побуне, што би најпре довело до осипања добровољачког састава, а касније, по претпоставци, и до његовог распуштања. Крајњи циљ такве пропаганде био је да се спречи одлазак добровољачких јединица у Србију и на Солунски фронт. Аустроугарска обавештајна служба радила је преко хрватске партије "Партија Франка", чија је московска фракција деловала под именом "Руско-хрватско књижевно друштво имена Крижанић". Штетан утицај на добровољце који нису усвојили идеју уједињења допирао је и преко петроградског центра истог тог друштва. На челу ове агентуре налазили су се Хрват Крунослав Геруц и Словенац Јосип Тума, а ухваћена преписка са њима открива какав је било стварни циљ хрватских и словеначких "добровољаца". Тако, на пример, потпоручник Стјепан Супанец марта 1917. године пише да су "Срби гадни и покварени, да они и кад би нешто хтјели да добро учине, они то не знају", а потпоручник Иво Жајгер, Словенац, јавља да су његови сународници против Срба, али да је ово за њих добра политичка школа, јер у сваком пуку имају по једног или два своја човека, тек да се не заборави "њихово људско биће". Капетан Вилко Марион, иако је прихватио да буде добровољац, одбио је да потпише заклетву краљу Петру, под изговором да се већ заклео своме цару Фрањи Јосифу и да би борба против Аустрије била равна издаји. Пошто је на нечију интервенцију поново био враћен у Добровољачку дивизију, он је својим истомишљеницима у логору објаснио да нема намеру да служи српској ствари, већ да "због наше идеје ја сам плуноу на свој образ и положио заклетву краљу Петру, али будите увјерени, да овај мач, што га

пашем, оштрим против њих — наших непријатеља". Потпоручник Драгутин Пичинић изјавио је на рапорту код свог командира чете да "једино добро које ја као командир вода мој вод могу поучити јесте да свима кажем да бјеже из овог корпуса" и да је "најважније да вам кажем да су мени Срби непријатељи и да их мрзим једнако као и Њемце". Отуд, није ни било чудно што је из Дивизије, првих дана по њеном формирању, од двеста официра иступило равно три четвртине, од тога само четири Србина.

Доцнија делатност ове агентуре, због тога што је у Корпусу остало мало Словенаца и Хрвата, обављана је мобилисањем нових "добровољаца" чији је једини задатак био да дођу у Одесу и тамо протестују против српске политике. Одбијали су чак да од Срба приме и храну, узвикујући: *Живио Фрањо Јосић, Живио наш цар, Нећемо Велику Србију, Нећемо краља Пејра*, и слично. Таквих хрватских и словеначких "добровољаца" било је око девет хиљада, и они се, у ствари, и нису укључивали у Корпус.

Војнички апетити Југословенског одбора

Без обзира на све, може се саставним делом такве пропаганде сматрати и настојање Југословенског одбора да створи засебну оружану силу под својим политичким утицајем. У Одбору се, наиме, сумњало да ће се Србија до краја залагати за ствар југословенског уједињења и да ће српски народ бити спреман да у будућој заједничкој држави прихвати Хрвате и Словенце као себи равне. Такве сумње заснивале су се на наводној Пашићевој резервисаности и суздржљивости у погледу уједињења и, нарочито, на његовом неприхватању да се формирају посебне добровољачке јединице које би пред савезницима манифестовале вољу Срба, Хрвата и Словенаца из Аустроугарске да се ослободе и уједине са Србијом. Такође, српска влада опирала се и захтевима да се добровољачки одреди у Русији назову "југословенским" именом, а није била спремна да прихвати самостално војно организовање добровољаца из Америке и Италије, најпре у виду некакве "Јадранске легије", а касније посебних "југославенских" јединица под српском врховном командом. Наравно, за Пашића није могло бити прихватљиво Трумбићево становиште да је Србија већ истрошила своју улогу, и војну и политичку, као што се није слагао ни са Трумбићевом залагањем да се у исти положај с Југословенима из Аустроугарске, онима који се налазе у туђој држави и за њу ратују, онима који тек треба да се ослободе и који пред савезницима немају своје представништво, стави српски народ који има своју независну државу и, мада под привременом непријатељском окупацијом, још увек има значајан војни потенцијал. За Србију је морао бити неприхватљив сваки захтев који би Југословенском одбору, или било коме другом, омогућавао да преко учешћа две-три

хиљаде хрватских и словеначких добровољаца у саставу српске војске буде створено некакво словенско царство у коме би Хрвати имали своју државу и у којем би Загреб био царска престоница.

Отворени спор између Југословенског одбора и српске владе избио је новембра 1916. године, кад је Трумбић упутио позив исељеницима у Јужној Америци да се пријаве у добровољце за српску војску, како би јој омогућили "да проведе своју мисију". Због отпора српске владе ставу да то треба да буду засебне јединице, Трумбић је наредио да се мобилизација обустави. Пашић се чудио таквој наредби, али је крајем фебруара 1917. године био обавештен да је то учињено из разлога што добровољци хоће да се боре као засебна јединица под српском Врховном командом, а не "анонимно"; да би се знало ко су они и ради чега се боре, и да би се на тај начин дао "видан доказ воље нашег народа, да се ослободи од Аустро-Угарске и уједини са Србијом".

Иако је Пашић томе опонирао, Одбор је крајем 1917. године остао при ранијој одлуци да се као посебна јединица под српском врховном командом формира "југославенска легија", у коју ће улазити само добровољци из Аустроугарске (Срби, Хрвати и Словенци). Њен задатак био би да на ратиштима представља југословенски програм и касније послужи као "окупациона војска" у земљама Аустроугарске. Ово је образложено и потребом да се разбије италијанска пропаганда како "југословенски народ Аустро-Угарске" није дао доказ своје воље да се ослободи, него да се одушевљено бори против Савезника. Борба те легије требало би да буде и аргумент на будућој конференцији мира за тражење уједињења, што неће моћи уколико се они буду борили у саставу српских јединица. Поред тога, они мисле да би се тако повећао број хрватских и словеначких добровољаца којима треба улити мисао да се не ради само о српској ствари, него и о њиховом интересу, односно да је борба у коју се позивају истовремено и борба за ослобођење и њиховог завичаја. Одбор је тврдио да ће се ти добровољци борити искључиво за ослобођење Србије и "наших земаља" и да ће на самом крају рата послужити као окупацијска у "нашим земљама Аустро-Угарске". Уколико не би дошло до формирања "југославенске легије" као аутономне војне силе у саставу српске војске, Одбор је стрепео од могућности да се на јужнословенским подручјима Аустроугарске Италијани појаве као окупациона снага. У таквом случају, "туђа окупација, особито нашем јединству несклоних трупа, моћи ће да утиче на прилике у нашим земљама против наших идеја". Са своје стране, и Пашић се прибојавао опасности да се у окриљу српске војске, а у "тихом" аранжману Одбора, створи самостална хрватска војска, односно војска која би се у послератном периоду јавила као значајан фактор при уређивању унутрашњих односа у будућој заједничкој држави.

Отпори према концепцијама српске владе јавили су се и у Одеси, у Српском добровољачком корпусу. Тамо је, под утицајем руских догађања и прикривеног деловања хрватских и словеначких "добровољаца", дошло

до стварања такозваних војничких комитета и до подривања ауторитета командног кадра. Са тим у вези, у Корпусу је инсценирано незадовољство: хрватски и словеначки "добровољци" одлучно су тражили да се корпусом управља у "југословенском" духу, а не српском, да се српски амблеми замене југословенским, да се латиница изједначи са ћирилицом, да се Корпус не може сматрати војском Краљевине Србије, и да њих треба сматрати југословенском револуционарном војском која никада ни под којим условима неће бити употребљена изван граница "иредентског националног територија". Практично, овај последњи захтев значио је да словеначки и хрватски "добровољци" могу бити употребљени искључиво у оружаним борбама за ослобођење њихове домовине, односно да су они рачунали са својим мирним боравком у Одеси до краја рата и повратком у домовину тек кад она буде ослобођена савезничким дејством, што значи и српским.

Зачудо, српска влада прихватила је захтев да се корпус преименује у "Добровољачки корпус Србо-Хрвата-Словенаца", с тим да се оснују посебне српске, хрватске и словеначке јединице, а свим хрватским и словеначким официрима понуди српско држављанство. Мада је њихов "кључни" захтев био на тај начин прихваћен, највећи део Хрвата и Словенаца иступио је из Корпуса; њима, у ствари, и није било до борбе. Тај свој поступак они су окарактерисали као протест против наводне великосрпске политичке струје која влада у Корпусу и против режима који је онде уведен. Према сопственој тврдњи, они нису непријатељи српског народа ни присталице Аустрије, а њихов националнополитички идеал "био је и остаће идеал југословенски, тј. уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну потпунома слободну и независну државу: Југославију, основану на начелима демократије и потпуне равноправности свих трију народности".

Добровољци на Солунском фронту

Потреба за војничком попуном српских снага на Солунском фронту почела је да бива све израженија после ратних операција током јесени 1916. године; највећа и најбржа помоћ очекивала се од још увек непопуњеног Српског добровољачког корпуса из Русије. Са тим циљем, 22. децембра исте године, министар војни затражио је од ђенерала Живковића да један део својих ефектива издвоји и упуту на Солунски фронт, будући да је "попуна за Солун" сматрана питањем "од највећег значаја... Да би се попуниле велике празнине код Солуна, поред свих других мера неопходно је потребно да добијемо што пре најмање 5.000 добровољаца из Русије... Транспорт почети јануара... Радите да се горњи број војника што пре прикупи у допунској јединици и спреми за транспорт, а добровољачке дивизије попуњавати тек пошто се осигура попуна за Солун. Са овим ћете обезбедити корпус од преране употребе за операције", планиране у руској Врховној команди.

Иако су се Руси томе опирали, ђенерал Живковић успео је да из Корпуса издвоји један батаљон од 1.079 војника и 20 официра и да га 25. јануара 1917. године пошаље у Солун. Путујући преко Мурманска, Енглеске, Француске и Италије, овај батаљон стигао је на фронт тек 21. априла, али "у врло добром стању". Извештавајући министра војног о поласку добровољаца, ђенерал Живковић је предложио да се цео Корпус пребаци у Солун, јер ће га бити "врло тешко сачувати од преране употребе на Руском фронту".

Корпус је још теже било сачувати од разбијачког деловања хрватских и словеначких "добровољаца" у њему, нарочито "интелигенције" у лику бивших аустроугарских официра и подофицира. Према оштроумном запажању потпуковника Николића из Штаба Корпуса, написаног по доласку у Солун, фебруара 1918. године, хрватски и словеначки добровољци "ступили су у Корпус не само као војници већ с намером да од корпуса створе војничку и политичку организацију, која би имала да се војнички бори за своје ослобођење, али, која би исто тако имала задатак да у политичком погледу припреми уједињење, или боље рећи заједницу троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца. Заједницу кажем, јер разговарајући са великим бројем официра и добровољаца дисидената, стекао сам дојам да они сви замишљају и желе заједницу са нама из Краљевине Србије на подлози стварања једне државе – Југославије, која би огарантовала свакој покрајини аутономну слободу... Из незнања, непознавања прилика и плана наше владе: како она жели да изврши спајање нашег троименог народа по ослобођењу, из бојазни од одговорности, ако се узме погрешан правац у односу на тежње наше владе – ми смо се одмах у почетку рада старали да политичка питања у корену угушимо још у самом почетку".

Тако каже потпуковник Николић, а ђенерал Живковић је још почетком августа 1916. године предлагао свом министру војном да "базирајући на осведченој храбрости и пожртвовању официра, подофицира и војника I српске добровољачке дивизије, на преданости сакупљене браће Југословена добровољаца... ка идеји ослобођења и уједињења и на великој љубави према заједничкој домовини било би веома корисно подарити повереном ми корпусу назив Југословенски добровољачки корпус, што значи да би се и дивизијама дао назив "југословенска". Живковић је због писања опширних телеграма био укорењен, а министар Божидар Терзић јасно му је ставио на знање да "из политичких разлога ваш предлог не може се за сада примити".

Без обзира на све то, Живковић је упорно настојао да се са пребацивањем Корпуса на Солунски фронт започне још крајем јануара 1917. године, али је до тога дошло тек последњих дана августа исте године. Најпре, надајући се разбијању бугарског фронта, примицању Српског

добровољачког корпуса Кључу (североисточном делу Тимочке крајине), стварању мостобрана на Тимоку и отварању новог фронта у Србији, уз мобилизацију оних Срба који се нису повукли из Отаџбине и оних који су у међувремену стасали "до бојна копља", српска влада није прихватила такву сугестију. Такав њен став, али из сасвим других разлога, подстицале су и утицајне руске и румунске личности, исте оне које су претходног лета тражиле да Прва српска добровољачка дивизија буде упућена у Добруцу. Имајући на уму јунаштво српских добровољаца и њихов изузетан допринос победи савезничког оружја на Добруци, и Руси и Румуни рачунали су да ће Српски добровољачки корпус утицати и на успостављање војничке равнотеже на румунском делу фронта. Када је, најзад, српска влада уважила командантове разлоге, и кад је крајем лета 1917. године издата наредба за покрет, српска добровољачка одисеја могла је отпочети: делом преко Архангелска, северних мора и Енглеске, делом преко Сибира, Порт Артура и Пацифика, а делом преко Манџурије, Жутог мора и Сингапура, добровољачке јединице пристизале су у Солун читавих осам месеци, све до 1. маја 1918. године. Како Стојаковић каже у свом тексту о српским добровољцима у ослободилачким ратовима, објављеном у новосадском *Дневнику* у осамнаест наставака, почев од 8. новембра 1993. године, "у пролеће 1918. године сјединили су се тако са српском војском сви добровољци: и они који су се затекли у Србији 1914, и они који су у ратним операцијама 1914. и 1915. као аустроугарски војници прелазили у српску војску; и они који су у то доба могли да пребегну преко границе; и они који су из Русије 1917. и 1918. дошли у већ формираним јединицама; и они који су дошли из Америке, Аустралије, Новог Зеланда, Канаде, Француске, Италије и других земаља. Наравно, само они који су преживели. Јер, многи су до тада оставили своје кости по Србији, Албанији, Грчкој, Тунису, Русији и Румунији, или негде уз пут, у некој другој земљи или у неком далеком мору. Сва тако уједињена српска војска учествовала је у јесен 1918. у пробоју Солунског фронта".

Има ли се на уму тврдња Владимира Дедијера да је на српској страни током Првог светског рата учествовало око сто хиљада добровољаца, и да је до пролећа 1918. године око половина њих била избачена из строја, неспорним се може сматрати да је у пробоју Солунског фронта учествовало најмање 47.000 добровољаца, од чега пристиглих из Русије око тридесет хиљада, из прекоморских земаља око десет хиљада и око седам хиљада оних који су се са српском војском повукли преко Арбаније. Углавном, уз мање од пет одсто Хрвата, Словенаца и осталих, све су то били Срби. У Југословенској дивизији, основаној после расформирања Српског добровољачког корпуса, нашла су се свега два добровољачка пука са приближно 15.000 војника. Преостали приспели добровољци били су укључени у састав регуларних српских пукова, дотадашње јачине око 90.000 војника, међу којима и оних поменутих седам хиљада "старих"

добровољаца. Уочи пробоја Солунског фронта, дакле, у српској војсци нашло се укупно око 130.000 војника: око 83.000 српских војника преживелих из масе од укупно 750.000 мобилисаних током 1914. и 1915. године и око 47.000 добровољаца.*

Када је Солунски фронт пробијен, лондонски *Тајмс* могао је јавити да су Срби, ојачани јаким контингентом Југословена – што треба изједначити са Србима – "потпуно изменили целу ситуацију на Балкану". Објективно говорећи, без обзира на напоре званичних органа новоствореног Краљевства да се број и ратни допринос српских добровољаца са подручја бивше Аустроугарске умањи, и без обзира на сентиментална надања српског становништва из крајева северно од Саве и Дунава да ће слобода стићи са југа, на масовном учешћу српских добровољаца у српској војсци засновала се наредба српске Врховне команде да током новембра 1918. године пребаци своје трупе преко Дунава, Саве и Дрине. И са становишта Савезничке војске на Солунском фронту, односно њеног врховног команданта генерала Луја Франше д'Епереа, као и са становишта српске владе, прелазак српске војске на територију бивше Аустроугарске није се могао третирати као окупација. Српска војска, у чијем је саставу било више од трећине добровољаца пореклом са тек ослобођених територија, прешла је Дунав, Саву, Драву и Дунав са пуним моралним правом; српски добровољци појављивали су се тамо као ослободиоци. На њихово учешће у српском ослободилачком рату и на њихово бројно присуство у српским ослободилачким трупима у Банату, Срему, Бачкој и Барањи, ослонили су се српски политички делатници кад су током новембра 1918. године припремили и, на Збору Сремаца у Руми и на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена из Баната, Бачке и Барање у Новом Саду, донели одлуке о непосредном присаједињењу ових крајева Краљевини Србији.**

* Све ове цифре биле су резултат дотадашњих ауторових сазнања о добровољачком покрету

** Писано почетком јесени 1994. године, као покушај да се Михајлу Стојаковићу (1923-1997) барем мало помогне у његовом неуморном трагању за истином о српским добровољцима у ослободилачким ратовима 1912-1918. Стицајем околности, аутору се убрзо указала прилика да скоро цео текст, са незнатним стилским изменама и без неких појединости о добровољцима из Русије, уврсти у своју књигу *Војводина Српска 1918*. У међувремену, док је књига припремана за штампу, Стојаковић је послао тај текст београдском Удружењу ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца да га објави у свом *Добровољачком гласнику*. Удружење, верно начелу да не мења ништа у ономе што се претходних деценија "знало" о српским добровољцима, а нарочито не у њиховом броју, понашало се као да текста није ни било; није објављен.

ДОБРОВОЉАЧКИ БЕЛЕЗИ

1.

Не може се сумњати у чињеницу да је српски добровољачки покрет на почетку 20. века био изузетно значајна појава, исто као што се не може побећи од истине да су ослободилачки ратови из тога периода судбински утицали на биолошки опстанак српског народа и његову будућу историју. О српским добровољцима у балканским ратовима 1912-1913. и у Првом светском рату 1914-1918. године писало се у разним приликама и за различите потребе, али се мора рећи, без обзира на бројност таквих прилога и добронамерност њихових аутора, да се читава тема и даље заснива на претпоставкама, извргнута сумњама, потцењивању и, чак, презиру.

Све то нарочито се односи на број добровољаца, а ја бих сада баш о бројевима говорио; мало подробније, као што сам то учинио и у својој књизи *Верници Отаџбине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918. године*.

Уџбеници владајуће "југословенске" војне историје писали су о 30.000 па и о 33.000 добровољаца, а један савремени историописар "великодушно" је предложио, као на пијаци, да се тај број заустави на свих 40.000.

На једном јесенашњем међународном научном скупу о Првом балканском рату ја сам саопштио да је у балканским ратовима, у саставу српске и црногорске војске, било око 101.000 добровољаца:

1. стигло је из прекоморских земаља око 13.000 лица; 11.000 у црногорску и 2.000 у српску војску;

2. у српској војсци ратовало је шест прекобројних пукова, дакле: добровољаца, са нешто преко 26.000 људи, Ако устврдимо да је прекобројних пукова било нешто више, чак девет, јер зна се да је последњег дана Брегалничке битке погинуо мајор Љубомир Ј. Павловић*, командант батаљона у Деветом прекобројном пуку, онда би број добровољаца, односно прекобројних, морао износити око 40.000;

3. у црногорској војсци било је укупно око 29.800 добровољаца;

4. у српској војсци, у борбама за ослобођење Јужне Србије, односно Маћедоније, Косова и Метохије, односно Праве Србије, и Рашке учествовало је још око 46.200 добровољаца, број који се појављује као разлика између броја мобилисаних и броја оних који су учествовали у рату, барем према званичном исказу; међу њима треба потражити и оних 25.000 добровољаца са стране, за које Михаило Полит Десанчић каже да су прошли кроз Нови Сад почетком Балканског рата;

5. у укупан број добровољаца треба уврстити и не мање од 700 лекара и другог медицинског особља са стране, који су на позив Српског Црвеног крста или самоиницијативно, лечили српске рањенике.

Број добровољаца у Првом светском рату био је нешто већи и износио је најмање 177.000, од чега око 31.500 из двеју српских краљевина и око 146.200 са стране, како следи:

1. најмање 25.000 у шест прекобројних пукова српске војске;
2. 1.300 младих каплара из ђачке формације;
3. око 5.200 добровољаца у црногорској војсци;
4. око 50.000 пребега преко Дрине, Саве и Дунава, непосредно пред рат и на самом почетку рата;
5. око 10.000 добровољаца из реда аустроугарских војника заробљених у Србији;
6. око 40.800 добровољаца из исељеништва, највећим делом из прекоморских земаља;
7. најмање 1.500 припадника страних медицинских мисија;
8. око 13.100 јабланичких добровољаца у Топличком устанку;
9. око 30.800 добровољаца из руског заробљеништва, који су ратовали на Добруци и на Солунском фронту.

Што се тиче завршних операција српске војске на Солунском фронту, ваља рећи и следеће:

1. у пробоју Солунског фронта учествовало је око 30.200 српских добровољаца из прекоморских земаља;
2. најмање 24.700 добровољаца приспелих из Русије;
3. бар 1.300 добровољаца-Херцеговаца из црногорске војске;
4. преко 300 добровољаца из црногорске војске;
5. око 2.500 добровољаца из масе од око 10.000 аустроугарских војника заробљених у Србији прве ратне године;
6. око 6.000 преживелих добровољаца из прекобројних пукова;
7. можда око 14.000 добровољаца од укупно око 50.000 пребега из суседних српских крајева на самом почетку рата.

То значи да је од укупно око 130.000 војника у саставу српске војске, у пробоју Солунског фронта и у завршним операцијама за ослобођење Србије и Црне Горе и прекодринских, прекосавских и прекодунавских крајева учествовало најмање 79.000 добровољаца, од тога око 73.000 изван Краљевине Србије. Изузму ли се из ове цифре и црногорски добровољци, читава рачуница недвосмислено ће потврдити изјаву Светозара Прибићевића, дату десетак година после описаних догађаја, да је у српској војсци на Солунском фронту било око половине добровољаца из крајева који су пре рата били под аустријском и угарском окупацијом.

Безмало сви, били су то Срби.

2.

Ранијих година пратио сам добровољачки покрет више са стране, са неким сентименталним присећањем на једно витешко време и на људе који су се у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе од 1912. до 1918. године нашли својом вољом, по сопственом избору. Први директнији "сукоб" с овом темом, гледано из научног угла, имао сам тек пре годину и по дана, после једног саветовања о добровољачком покрету, одржаном у Кикинди. Практично, био сам изазван да за новосадски *Дневник* напишем приказ зборника који је после тог скупа објављен, понајвише због чињенице да наши историчари говоре о броју српских добровољаца на најстидљивији могући начин, чак и потцењивачки, погађајући се око питања колико је добровољаца могло бити. Један од учесника тога скупа, историчар који је објавио две-три књиге грађе о добровољцима у ослободилачким ратовима 1912-1918. године, изјављује како је спреман да призна да је добровољаца било највише 40.000. Та примитивна "погодба", по принципу "колико их је било или колико их није било", само је једна страна добровољачког проблема о којем говоримо.

На другој страни налази се чињеница да је поменути научни скуп сазван да би се на њему говорило о добровољцима у ослободилачким ратовима, нигде не помињући да се ту ради о »српским добровољцима«. Чак је и зборник радова тако насловљен, без ознаке »српски«. Од близу четрдесет саопштења на том скупу само се у два наслова казује да се пише о "српском добровољачком покрету", два пута се помиње »српска добровољачка дивизија«, вероватно због тога што се тај званични назив дивизије није могао избећи, док се у осталим насловима говори о Србима добровољцима или, што је најчешће, само о добровољцима. Али зато, добровољци из Италије јесу "италијански добровољци", а пилоти из Русије "руски пилоти – добровољци". Но, чини се да друкчије није ни могло бити, пошто је један од организатора овога скупа Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца из Београда, а не удружење »српских ратних добровољаца« или само удружење »српских добровољаца«.

Оно што ме озбиљно увело у овај посао, то је позив покојног Михајла Стојаковића из Новог Сада, пензионисаног пуковника Југословенске народне армије, човека који је четрдесетак година истраживао ово питање, да помогнем у обради неке од "зрелих" добровољачких тема. Наиме, прикупљајући грађу о српском добровољачком покрету, покојни Стојаковић дошао је до спискова око пет и по хиљада добровољаца приспелих из Сједињених Америчких Држава, имао је неке спискове добровољаца из Русије, а располагао је и списковима српских добровољаца насељених у Банату и Бачкој, а можда и у Срему. Он је имао и једну лепу замисао да свако од ових тематских подручја буде обрађено у посебној књизи; мене је

замолио, пошто је он у озбиљним годинама и већ нарушеног здравља, а волео би да се нешто уради за његовог живота, да напишем прилог о добровољцима из прекоморских земаља; не треба много, рекао је, доста би било и педесетак страна.

Прихватио сам предложени "домаћи задатак", понајвише из обзира према свом старом пријатељу. Признајем да сам у првом тренутку био помало сумњичав и неповерљив према самом себи, јер сам "добро знао" да су писани трагови о српским добровољцима прилично сиромашни, нису много доступни и нема их баш свугде. Једноставно, у посао сам кренуо с великим резевама.

Ипак, сада могу рећи да је података било. Примера ради, ја сам у литератури за своју књигу навео укупно 129 библиографских јединица. Но, оно што је карактеристично за све то, јесте истина да у сваком од коришћених текстова, из новина, часописа и књига, већих или мањих, постоје подаци уписани тек периферно, у назнакама. Местимично, ти се подаци супротстављају једни другима, негде су подаци уписани као нехотично, а негде срачунато, или циљно. Из целог тог мора података ваљало је извући оно што је могло представити целину, а ја се искрено надам да се у овој књизи на око 290 страна основног текста, нешто ситнијег слога, нашло све оно што на најбољи начин, заиста тако мислим, представља српски добровољачки покрет у ослободилачким ратовима 1912-1918. године. Друга је ствар што највећи број ових података, прикупљен на једном месту, противречи већ давно усвојеном схватању да је тих добровољаца из прекоморских земаља било можда две-три хиљаде. Код мене је то неколико десетина хиљада.

3.

Према мојим истраживањима, у балканске ратове и у Светски рат дошло је из прекоморских земаља око 58.000 добровољаца. У *Поменику*, садржаном у овј књизи, има око 8.200 имена. То је, заправо, пет одвојених спискова:

- Добровољци из прекоморских земаља у ратовима 1912-1918. године;
- Страно медицинско особље у Србији током балканских ратова;
- Чланови страних медицинских мисија у Србији током Првог светског рата;
- Бродоломници са »Бриндизија« потопљеног у Медовском заливу на Бадњи дан 1916. године;
- Добровољци из Пивковог батаљона на италијанском фронту с јесени 1918. године.

Највећи од ових спискова јесте онај који обухвата добровољце из прекоморских земаља. Његова основа садржана је у једном списку који је сачуван у Архиву Војске Југославије. Тај списак има око 5.500 имена, а урађен је по азбучном реду личног имена, како су се у Србији онда правили спискови. То је прилично детаљан списак: име, очево име и презиме; дан, месец и година рођења; место рођења, општинска, среска или нека друга регионална припадност, према ондашњем административном устројству државе из које је односни добровољац потицао; занимање добровољца и дан ступања у српску војску.

У овом *Поменуку*, који је окренут на азбучни ред презимена, да би његови евентуални читаоци лакше могли проналазити своје добровољачке претке, има око седам хиљада имена. Око хиљаду и по имена, разлика од броја у основном списку до броја у *Поменуку*, прикупљено је са разних страна; било је доста сарадника који су понудили податке из своје документације, било је књига које су садржавале по које име, нешто имена нађено је по новинама из оног а нешто из нашег времена. За један мањи број добровољаца дато је само име и презиме. То су имена која су сачувана у неком тексту без икаквих ближих обавештења о њиховим добровољачким носиоцима, али ми смо се и тим задовољили. Наравно, тих имена било је много више но што смо их овде дали, али смо касније, кад је *Поменик* узбучен, испустили свако име које се поклапало са неким именом из основног списка. Врло је лако могуће да се неко од тих имена односило на другу особу а не на ону из списка; ако се радило, на пример, о Јовановићима, Николићима и разним другим Петровићима, не може се сматрати необичним да се у истој јединици појаве два или три добровољца са истим именом и презименом. На доста места и у овом *Поменуку* наилазимо на једноимењаке, али је очево име друкчије; чак и кад је исто и очево име, друго је место рођења, што казује да се ради о различитим особама.

Имена једног броја добровољаца у балканским ратовима, боље рећи највећи њихов део, преузели смо из књиге др Ђура Батрићевића о црногорским добровољцима у ратовима против Турске, од 1875. до 1913. и у Светском рату од 1914. до 1918. године. По прилици, то је око седамсто до осамсто имена; она која су се могла из те књиге идентификовати као добровољци пристигли из Америке.

Списак добровољаца из Пивковог батаљона урађен је према једној књизи коју су својевремено урадили др Никола Поповић и његов сарадник Петар Јовић из Београда, један од тројице-четворице још живих српских добровољаца. Имена су извучена из Поповићевог и Јовићевог списка на основу ознаке "Пивков батаљон". То је око шестсто и нешто имена, можда и свих шестсто деведесет, а тих је добровољаца било хиљаду.

4.

Иако је то био приметан посао, за мене је посебно задовољство представљало трагање за именима појединих чланова медицинских мисија током балканских ратова и Првог светског рата. Ја сам у београдској *Полицији* с почетка децембра 1912. године наишао на информацију да је краљ Петар одликовао 172 лекара са стране орденима разних врста и степена. Било је написано у тој информацији да ће списак одликованих бити објављен у наредном броју неког службеног листа, али ја нисам успео да пронађем тај службени лист. Задовољио сам се само податком да се ради о сто седамдесет двојици одликованих лекара. На списку у мојој књизи налази се тек седамдесетак личности. То су имена напабирчена из разних новинских вести тога времена. Али, оно што је посебно драго уз све то, јесу неке напомене уз поједина имена са списка. Може се, на пример, учинити да је др Станислав Тобијашевски, доцент Поликлиничког центра у Прагу, дошао у Србију сам; тешко је поверовати да уз њега није стигла и нека мања или већа група сарадника, јер, истовремено, са истог института послато је у Црну Гору педесет лекара и медицинара. Или, стигао је из Русије др Аксентије Христифорович Бабасејнов са седамдесет седам чланова мисије. Налазимо, рецимо, и податак да је др Сигел Мајер из Холандије стигао са шеснаест лекара и болничара; др Алексеј Теренченко из Русије, са двадесет пет помоћника и осам болничarki; др Дуглас из Енглеске са осамнаест помоћника; др Роберт Тинели из Италије са девет санитетских официра и тридесет три болничара; хирург др Вителх из Белгије са три лекара и шест болничarki; др Френкл из Чешке са по шест лекара и болничара; санитетски капетан др Карата из Енглеске са двадесет четири војника-болничара; др Пајевски из Русије са двадесет чланова Руског Црвеног крста; др Семерај из Чешког соколског савеза са десет лекара; и тако даље. То значи да са једним лекаром долази већи број сарадника, било медицинског, било техничког особља, због чега ја закључујем да је морало бити најмање седамсто таквих добровољаца у балканским ратовима. То је, дакле, минималан број.

Исти је поступак примењен и при сачињавању списка страних медицинских мисионара током Првог светског рата. На нашем списку налази се око сто седамдесет имена, а највећи број узет је из књиге коју је са посебном страшћу радила Аустријанка Моника Крипнер. На онову документације прикупљане негде у Енглеској и Шкотској, као и из разговора са болничаркама и лекарама из бројних женских медицинских мисија на српском ратишту, настала је њена књига *Жене у рату - Србија 1915*. Наравно, и тај је списак прилично скроман, јер, било је и других некоришћених извора о присуству страних медицинских мисија у Србији током Светског рата; тек касније ја сам наишао на *Сјоменицу леди Пеџеј*, једне племените

Енглескиње која је на ратиште долазила у два наврата. Прву мисију са више од осамдесет сарадника она је у Србију довела на самом почетку 1915. године; оболела је од пегавог тифуса, вратила се у Енглеску и, излечена, поново дошла са другом медицинском екипом. Ова је мисија бројала седамдесетак особа, али свеједно, и то казује какво је то било време и са каквим су расположењем странци долазили да лече српске рањенике.

И баш ове стране медицинске мисије ја често користим у расправама са оним нашим неповерљивим људима, историчарима или другима, који тврде да је из круга српских исељеника било мало добровољаца. Како може бити само "две-три хиљаде" наших људи, кад ево, само у медицинским мисијама добровољно је дошло на српско ратиште најмање две хиљаде и двеста странаца. А било би за Србе заиста срамотно да их је добровољно у рат стигло тих две-три хиљаде. Није их било толико, било их је, да поновим, 58.200, најмање.

5.

Није лоше још једном рећи, чисто информације ради, да је у балканским ратовима било око 101.000, а у Првом светском рату око 177.000 добровољаца. У овим само наоко великим цифрама, срећу се и неке категорије добровољаца о којима нико никад није говорио. Пре свега, мислим на добровољце из Србије. У Првом балканском рату било их је најмање 26.000 у шест прекобројних пукова. Моја истраживања казују да је тих пукова било најмање девет, што значи да би број добровољаца у њима могао бити и целих 40.000. Ја ова два последња броја још увек прихватам са резервом, јер немам податке о седмом и осмом пуку; постоје подаци за пукове од првог до шестог и за девети. У Светском рату било је поново шест прекобројних пукова. Истина, срећемо у једном тренутку два друга прекобројна пука, али тај се податак није могао другде проверити. Због тога, барем за сада, ваља прихватити да је прекобројних пукова било свега шест.

Даље. Непосредно пред избијање Светског рата и на самом његовом почетку, из крајева западно од Дрине и северно од Саве и Дунава, прешло је око 50.000 добровољаца. Сви они распоређени су у војне и граничне јединице и жандармерију; ту категорију добровољаца нико не помиње.

Црногорска војска била је нешто специфично. По устројству, била је то народна војска и сви су војници, односно они који су по годинама били за војску, били дужни да се одазову на мобилизацијски позив и пријаве се својој јединици. Била је то племенска војна организација, али она је функционисала. И на почетку балканских ратова и на почетку Светског рата дошло је много добровољаца са стране. Рачуна се да је уочи балканских

ратова било око 20.000 Црногораца на страни. Можда и више, а вероватно око 13.000 њих одмах се вратило. Било је довољно да из Црне Горе стигне глас да је рат објављен, да је Црна Гора ушла у рат, па да сви они одмах крену у Отаџбину. Ми морамо признати да је међу тим исељеним Црногорцима било оних који су старији, који по годинама нису за војску, а могуће да је било и оних који су већ нашли некакав "бизнис", те им није било до враћања. Лако је могуће да неко од њих није ни чуо да је рат почео, јер многи истраживачи исељеничког проблема истичу да су Црногорци били расељени по свим тачкама на америчком континенту.

Посебну категорију добровољаца сачињавају Срби са западне стране: из Херцеговине, Лике, Баније, Кордуна, Далмације и, нарочито, из западне Босне. Из источне Босне највећи део њих већ се налазио у Србији, у склопу оних већ поменутих 50.000 добровољаца из најраније ратне фазе; њима је било лакше да пређу преко Дрине. Сви они су се, у ствари, понашали исто као Црногорци; масовно су се одазивали на позив за одлазак у рат, најпре у балканске ратове, а потом и у Светски рат. Истина, током Светског рата било је много теже отићи у добровољце, јер, будући да су они били аустроугарски поданици, морали су савладати многе препреке да би прешли у српску или црногорску војску. Чак су и Сједињене Америчке Државе, упорно се трудећи да сачувају некакву наводну неутралност, ометале одлазак пријављених Срба у Европу. Но, они су ипак ишли.

Сачуван је један запис из Првог балканског рата који каже да Црногорци "као ждраљеви прелијетаху тада океан" и, можда првог дана битке, "падаху по смртоносним косама Тарабоша и Бардањолта, за постигнуће народног идеала".

Ја сам од тројице својих пријатеља, тројице браће из околине Книна, чуо једну интересантну причу о доласку њихових ђедова из Америке. Прича је врло кратка, и има само један недостатак: не зна се име онога на кога се односи. Она гласи: Један од пријављених добровољаца закаснио је на лађу. Лађа је већ испловљавала, и он, нашавши се сам, убије се, ту, на пристаништу. Питао сам их како се звао тај човек. "Ах, кад смо ми слушали ту причу од нашега ђеда, нисмо ни обраћали пажњу на оно што ђед прича. Оно, ђед је увијек помињао име тог човјека, али ми га нисмо упамтили. Мислили смо: какве користи од ђедове приче". Данас, они не могу прежалити што су имали такав однос према једном значајном сведочењу, али, ту се више ништа не може.

Зна се такође да многи од тих људи нису имали довољно новца да плате за карту до Европе. Бивало је да по неки од таквих добровољаца сачека да брод исплови, па онда тамо са неког дока крене да плива према броду, рачунајући да ће успети да га пресретне, уздајући се у своју снагу и пливачку вештину. Многи су се тако подавили.

6.

Било је то време великог и немерљивог националног расположења. Није се радило само о Србима из двеју српских краљевина. То национално расположење било је усађено у све Србе било из којих крајева да су. Сви они кренули су у рат са једним великим и племенитим циљем: да допринесу ослобађању не само Србије и Црне Горе од турског ропства, у Првом балканском рату, и одбрани од аустроугарског завојевања у Светском рату, него су се борили и за сопствено ослобођење од аустроугарског ропства и од вишевековне аустроугарске окупације српских крајева западно од Дрине и северно од Саве и Дунава.**

* Љубомир Ј. Павловић, рођен 1877. у Ваљеву; као командант батаљона 9. прекобројног пука погинуо на положају Голеш, близу Криве Паланке, 9. јула 1913. године, у борби против Бугара; витез Карађорђевог звезда с мачевима.

** Текст под бројем 1. снимљен је средином јуна 1998. године, у Културно-уметничком програму Телевизије Нови Сад, за емисију *Видици*. Водитељ тог програма била је Радмила Војновић. Разговор је емитован крајем лета, у три наврата.

Остали део текста снимљен је крајем јуна исте године, у Документарном програму Телевизије Нови Сад, за серију под насловом *Добровољачки белези*. Аутор и водитељ био је Милан Ливада. Снимак је емитован 9. октобра, а почетком децембра приказала га је и Радио-телевизија Југославије на Другом програму Телевизије Београд.

СРПСКИМ ДОБРОВОЉЦИМА НЕ ДА СЕ ДА УЋУ У ИСТОРИЈСКИ ОКВИР

Први светски рат

Најчешће, о добровољцима се ћути. Учешћем српских добровољаца у Првом светском рату наша историјска наука није се премного бавила. Ако је о добровољцима и писано, било је то само узгредно, тек као информација да је добровољаца било и да су "чак" постојале посебне добровољачке јединице. За тај свој пропуст, наравно, историчари се могу правдати и чињеницом да у војним архивама не постоје уредни спискови добровољаца придошних у јединице, чак ни кад се ради о великим групама. Највећем броју спискова, ако их је и било, изгубио се сваки траг, из разних разлога, а некад, највероватније, у списковима није ни бележено да се ради о добровољцима; понегде, спискови нису ни сачињавани, јер за то није било ни времена а, чини се, ни у војним командама није се сматрало да су такви спискови неопходни. Не сме се, наравно, занемарити ни потреба да се породице српских добровољаца из српских крајева под Аустроугарском, непријатељски расположеној према Србији и Црној Гори, заштите од прогона тамошњих власти, ако би се знало за њихова имена. Дода ли се томе и "тихи" труд појединих војних команди да затуре трагове о стварном броју добровољаца и тако "очувају" одлучујућу војничку улогу редовног армијског састава, разумљиво је што се број добровољаца и њихова улога у војним активностима особито не истичу. Због свега тога, да се број добровољаца не би ни приближно могао пратити, на самом почетку Светског рата српско Министарство војно наредило је "да се добровољци не формирају у засебне добровољачке команде, нити да се на започетој основи скупљају сами, у веће гомиле" [1, Док. 1, 3]. Таква наредба издата је јер је добровољаца у Србији већ било довољно за "засебне добровољачке команде", а било је неупутно да се они самоиницијативно окупљају "у веће гомиле". Чак је и добровољачки командант мајор Војин Поповић, Војвода Вук, предлагао српској Врховној команди да "добровољачке јединице и добровољце (треба) третирали као регуларну војску" [1, Док. 24, 37]. Због свега тога, али и из многих других разлога, никад се са сигурношћу неће установити колико је добровољаца учествовало у ратним операцијама српске и црногорске војске, било у борачком саставу, било у ономе што се данас назива логистиком. Можда због свих тих ограничења историчари се нису ни упуштали у неки озбиљнији покушај да добровољцима доделе иоле видљиво место у нашој новијој националној историји.

Добровољци из Србије. Српска војска мобилисана је до 30. јула 1914. године, а током њене концентрације, до 9. августа, на мобилизацијска места стигао је и велик број оних на које српска Врховна команда у том тренутку није рачунала. Од њих је тада формирано најмање шест прекобројних пукова, са око 25.000 бораца [2, књига I 84, 94-99, 246]. Могло би бити да је прекобројних пукова било и више од шест, јер се у [2] помињу два прекобројна пука са ознаком "Други": један од њих више пута се среће у саставу Тимочке војске, у њеној Комбинованој дивизији првог позива, и он се разликује од Другог прекобројног пука трећег позива у Ужичком одреду Дунавске дивизије другог позива; то треба протумачити као вероватноћу да је добровољаца из Србије било и знатно више од оних већ поменутих 25.000. Уза све то небитна је чињеница да је у време мобилизације, "сем несташнице артиљеријских оруђа и муниције, за рат недостајало и 120.000 пушака", те да је део новооформљених јединица тада био ненаоружан [3, књига 9, 275].

Добровољцима из Србије треба сматрати и ђачку формацију познату под називом "1.300 каплара", као и питомце подофицирске школе, који се, по годинама, нису налазили у кругу војних обвезника, али су крајем 1915. године све чете те школе стављене на располагање Инспектору резервних трупа у Струги [2, књига XIII 177].

Добровољци из Србије нигде се не помињу, као да их није ни било, а њихов број и њихов допринос ослободилачкој борби српског народа током Првог светског рата губе се у глобалним цифрама и оценама.

Добровољци у црногорској војсци. Не зна се колико је војника из црногорске војске, после њене капитулације, кренуло према Драчу и Крфу, али сталне разлике у извештајима српске Врховне команде о броју војника пристиглих на Приморје, умрлих у ишчекивању савезничких лађа, превезених на Крф и у Бизерту, умрлих тамо и на Виду и "реорганизованих" на Солунском фронту, допуштају озбиљну претпоставку да њихов број није био безначајан.

Мало је вероватно да је злосрећни позив за повлачење црногорских војника, оних "који хоће" да се повуку према Подгорици и Скадру [4, 154], написан без разлога. Биће да се он односио на добровољце са стране и да је тако свима њима омогућено да своју добровољачку мисију обаве до краја, не угрожавајући ни своје животе ни животе својих породица било где у српским крајевима под аустроугарском окупацијом. С обзиром на то да готово сви извори говоре о великом броју добровољаца из Америке у црногорској војсци, од којих добар део није био из Црне Горе, логично би било да су се ти људи издвојили из својих ратних јединица, пре свега из Санџачке војске, и повукли са српском војском. Пред сам улазак аустроугарске војске у Никшић, на великом збору народа и војске један од говорника посебно се обратио добровољцима који су ратовали на том

подручју и којих је тамо било, рачуна се, око 3.000: "Ви из ових стопа организујте се и прикључите се српској војсци, која сада одступа... ви немате другог избора, јер вас чекају само вјешала [5, 437]". А та предвиђања, показало се, била су потпуно реална.

И поред тога што се поузданим може сматрати податак да је у црногорској војсци било не мање од 17.200 добровољаца [11, 141], безизгледно је свако озбиљно трагање за црногорским добровољцима у српској војсци, за њиховим бројем и њиховом улогом у војним операцијама на Солунском фронту; током рата, а и касније, подаци о њима "произвођени" су наменски.

Добровољци из исељеништва. Мада би се површном читаоцу могао учинити некорисним било какав разговор о броју српских досељеника на амерички континент, посебно у Сједињене Америчке Државе, то је питање од изузетног значаја за утврђивање броја добровољаца у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе од 1912. до 1918. године и за разумевање добровољачког проблема у целини. С разлогом су скоро сви хрватски аутори говорили само о укупном броју свих исељеника из Словеније, Хрватске, Црне Горе и српских крајева под Аустроугарском, исто као што су се српски аутори стално трудили да умање број исељених Срба. И једнима и другима био је циљ, мада из сасвим друкчијих побуда, да се забашури број добровољаца који се појавио у српској и црногорској војсци. Хрватска и словеначка страна, знајући да је из њихових редова отишло у рат занемарљиво мало добровољаца, и процентуално и у апсолутном броју, настојале су да цифрама о "југословенским" добровољцима фасцинирају савезнике и да преко њих искажу свој големи допринос савезничкој победи над Аустроугарском. На српској страни, и током рата и касније, нарочито у време "југословенства", укупан број добровољаца свођен је на углавном безначајан ниво, јер није било упутно истицати њихову војничку улогу у српском ратном походу од 1912. до 1918. године, нарочито не у пробоју Солунског фронта. Најједноставнији начин да се дође до једне "усмерене равнотеже" био је да се, колико год се то може, сузи српска основа из које су се регрутовали добровољци. А био је у питању "читав један народ који... лута трбухом за крухом по светским раскрсницама и беспућима, и кога далеке ветрометине бацају, као оно библијско семе, на камен или на плодно земљиште" [6, 7].

Исељених Хрвата и Словенаца било је много, а нико, чак ни Словенци и Хрвати, нису порицали да је број добровољаца из њихових редова био премален, безначајан такорећи. Ако се, са тим у вези, "докаже" да је број исељених Срба био мали, потпуно ће бити разумљиво што је и број добровољаца такође морао био мали. Отуд, кад год се писало о српским исељеницима, са њиховим бројем лицитирало се наниже. Ишло се од претпоставке да сви исељеници, а можда ни сваки десети, пети или шести неће добровољно кренути на ратиште.

Србија се одриче добровољаца. Чим је почела да се повлачи према Црној Гори и Арбанији, Србија је престала да води рачуна о својим дотадашњим добровољцима. Из једног саопштења српског Министарства иностраних дела од 22. децембра 1916. године, датом Министарству војном, произилази да "нисмо водили рачуна о добровољцима, кад смо се преко Албаније повлачили, него смо их отпустили и оставили да иду куд који зна" [2, књига XXI, 636]. Више као правдање но озбиљан податак делује извештај Министарства војног председнику српске владе Николи Пашићу да је почетком 1916. године наређено "да се у Медови задржи неколико стотина добровољаца, бивших заробљеника, који су нешто раније, услед прилика у току повлачења и могућности да буду заробљени, били добили отпуст из војске и пасош за иностранство" [1, док. 85, 112]. Тај "отпуст" могао је бити само "гест добре воље" према српским добровољцима са стране, мада је свима било добро познато да добровољци немају другог избора но да у повлачење крену са осталим деловима српске војске. Несувисло делује навод да су отпуштени добровољци добили пасоше за одлазак у иностранство, јер се зна да у повлачењу преко Арбаније и Црне Горе никоме није било до администрирања, још мање до нечијег слања у иностранство; да се тек тако могло ићи у иностранство, са пасошом, било би логично да се на исти начин тамо повуче и "преостали" део српске војске, ратних заробљеника, страних медицинских мисија, цивила и – деце. Ако се касније помиње онај Добровољачки одред, као једина добровољачка јединица, то мора бити разумљиво, јер, да је и он избачен из приче, испало би да добровољаца у српској војсци није ни било; пошто су сви знали да их је било, српска Врховна команда морала је о њима сачувати бар тај један траг, макар колико он био ситан. Уистину, добровољцима није било ни на крај памети да се при повлачењу издвајају из својих јединица, да беже својим кућама, да се предају; сваки такав покушај био би корак у смрт. Отуд, губици међу добровољцима били су током повлачења неупоредиво мањи од оних који су снашли војнике из Србије. Због тога, она цифра од једва 50.000 преживелих српских војника [2, књига XIII, 402], која је потекла из енглеског Генералштаба, приближно је одговарала стварној јачини српске војске (без "отпуштених" добровољаца) на дан-два пред Нову 1916. годину. Разлику до око 112.000 војника, коју је српска Врховна команда одмах саопштила српским војним изасланицима у Италији, Француској и Енглеској, или "око 120.000 људи" у наредби команданту пристаништа у Медови, могли су чинити само добровољци, они који су непун месец и по дана раније били "отпуштени" и остављени "да иду куд који зна", а који су ипак стигли на арбанашко приморје.

Солунски фронт у раној фази. Војне операције у раној фази Солунског фронта биле су праћене великим људским жртвама, тако да је српска војска поново морала бити реорганизована; на самом почетку 1917. године расформирани су сви четврти дивизијски пукови, а број чета у батаљонима

сведен је на три. Наредбом српске Врховне команде "укинути" су и "добровољци, наши поданици, способни за војну службу" [1, док. 58, 79], што значи да су и прекобројни пукови престали да постоје као такви. Крајем марта расформирана је и Трећа армија, а њено људство употребљено је за поуну Прве и Друге армије. Дотле, расформиран је и Добровољачки одред [3, књига 8, 786], а размештањем његових припадника уклоњен је још један траг о српским добровољцима. Остала је само наредба пуковника Крсте Смиљанића, команданта Дринске дивизије, написана 18. марта 1917. године а посвећена Добровољачком одреду [1, док. 232, 374-376]. Из ње се може сазнати да су добровољци ушли у састав Дринске дивизије 28. септембра 1916. године, по новом календару, и да су одмах стали у први борбени ред. "У последњем ломљењу и побеђивању непријатељских снага... на Кајмакчалану, Добровољачки одред имао је једну од најзначајнијих и најтежих улога. Припремивши се у току 29. септембра 1916. године за велико дело добровољци излећу 30. септембра из својих ровова а затим у једном јуришу који изазива поштовање и признање, и налету једноставном и простом, а под јаком непријатељском ватром, избијају и дефинитивно овлађују највишим врхом Кајмакчалана". Узимањем Кајмакчалана српска војска закорачила је на своју земљу, што јој је дало изузетно моралну снагу. Наредних дана, у борбама на Груништу, "Добровољачки одред учинио је понова велики напор, напор који је премашио његову снагу. Одред је тада мучним и крвавим нападима противу непријатеља знатно надмоћнијег, успео да отме све бугарске предње положаје... и сатера непријатеља позади његових жичаних препрека... Крваво рвање које је потом настало... и силни напади и контранапади на овом малом парчету земље, а извршавани са очајничком храброшћу, прославили су име и јунаштво наших добровољаца...

Славни добровољци!... Вас непобедиме јунаке, повукла је у борбу жарка љубав за слободом и ватрена жеља да се раскину ропски ланци вековних непријатеља. Похитасте као орлови крсташи у гњездо мајке Србије да са њеним синовима, потомцима Обилића и Краљевића Марка, лучу слободе високо уздигнете и да без суза и страха, сунце слободе пренесете широм наших крајева... Ваша врела срца, пуна честољубља и осветничке крви без мрље и срама принесте на олтар Велике Србије и створисте легенде.

Непобедими јунаци! Ваше бојно дружељубље са Дринском дивизијом посведочено је на историјским јуначким мегданима: Кајмакчалана, Сивог брега, Црног камена, Грунишког виса. Ваше бојно дружељубље осветљено је на гомилама костура ваших другова и храбрих Дринаца. Нека се ваше бојно дружељубље причести из једног путира ратног свршетка... Скинимо капе и поклонимо се сенима палих јунака, ваших бесмртних другова, који натопише и залише својом крвљу праг Отаџбине и узвикнимо: Нека им је част и слава! Вама, јунаци, као знак дубоког признања и искрене захвалности, кличем: Живели добровољци!"

Шта са добровољцима. Са укључивањем добровољаца у српску војску увек је ишло тешко. Занемаримо ли првобитни званични став српске војске да се не формирају засебне добровољачке јединице [1, док. 1, 3], као и неприхватање неодређено великог броја оних заробљеника "који би "могли учинити знатних услуга" а остављени су "да чаме... у нераду, измешани са осталим заробљеницима, онда када је нашој војсци и најмања помоћ од користи" [1, док. 12, 18], највећу тешкоћу добровољцима представљао је бахат и осيون однос старешина према њим. Тај проблем избио је на видело и на Крфу, када је српска војска већ била у фази реорганизовања. Тамо је, на пример, једна група заробљених Срба из аустроугарске војске, добровољаца који су у српску војску ступали "са најбољом вољом и одушевљењем" не би ли се борили за ослобођење од аустроугарске окупације, изложила Министарству војном своје невоље и, због систематичног иживљавања "старешина" над њима, затражила дозволу за отпуст из војске.

Када су у питању српски официри и њихов однос према војницима, ови добровољци ништа ново нису открили. Ново би могло бити гола чињеница да Министарство војно није тим односима посвећивало пажње у тешким ратним условима, када су сусрети са смрћу, својих блиских или сопственом, официрима ипак остављали довољно времена да злостављају ратнике. У предратним временима, све то било је нормална појава и повод пречестим расправама у Народној скупштини Краљевине Србије. И сада, ево, на Крфу, после свих невоља у повлачењу, доследан настојању да о добровољцима не треба остављати превише трагова, Министар војни није се много оптерећивао наведеном молбом. Он је 31. марта 1916. године само наредио да се положај српских добровољаца из реда аустроугарских заробљеника "са нашег и руског фронта", већ распоређених у оперативној војсци, граничним трупима, жандармерији и кадровским трупима у новим крајевима, најзад регулише. Читава "регулатива" састојала се у објашњењу који ће се добровољци сматрати борцима, који неборцима, а који ће се прикључити осталим заробљеницима ако "не би желели да служе добровољно у нашој војсци ни као борци ни као неборци" [1, док. 44, 52-53].

Ипак су Србији потребни добровољци. Историчарима изворне "југословенске" школе било је изузетно стало да тезу о фронту југословенског уједињења, о његовом ширењу и његовим токовима, ослоне и на добровољачки покрет. Истина, српски карактер тога покрета увек је занемариван, а о његовој евентуалној спонтаности говорено је само условно и, мање-више, као о пратећој појави великих подстицајних активности српске владе и хрватског Југословенског одбора. Рад српске владе на прикупљању добровољаца обично се "правда" чисто практичним разлозима и чињеницом да је српска војска била ван отаџбине, у изгнанству, и без регрутне базе за редовну попуњу. Но, кад се говори о деловању Југословенског одбора, његова умешаност у добровољачки покрет добија једну "вишу димензију",

изазвану "у првом реду политичким разлогом, јер је учешће југословенског становништва Монархије у оружаном борби на страни Антанте морало последишно утицати и на снажење улоге Одбора као чиниоца у процесу уједињења" [7, 284-285]. "Југословенско становништво Монархије", о којем се обично говори као о фактору "оружане борбе на страни Антанте", управо су добровољци, али се увек пропушта да каже да су то у огромној већини Срби, а тек "нешто мало Хрвата" и покоји Словенац.

Према једном тумачењу, уз "тешкоћу" што су се у добровољце углавном јављали Срби, "ради српске идеје" (истина, "беше и нешто мало Хрвата"), настале су и неке друге тешкоће, "и можда веће, од стране политичких водећих кругова. Председништво Југословенског одбора имало је од самог почетка идеју о томе, да Срби, Хрвати и Словенци из Аустро-Угарске, својом вољом и својом сурадњом, манифестују своје ослобођење и уједињење са Србијом као Пијемонтом, место да их Србија, као анонимну масу ослободи и присаједини по етничким и економским разлозима" [8, 17-18].

Погодности за будуће насељавање добровољаца. На предлог министра привреде од 17. новембра 1916. године српска влада донела је уредбу о насељавању у "новим крајевима", по којој ће се добровољцима у српској војсци додељивати државна земља. Будући да се тада рачунало само са војничким поразом Аустроугарске, а не и са њеним растурањем, Србија се сматрала обавезном да, у границама својих могућности, свим добровољцима из прекодринских, прекосавских и прекодунавских крајева, онима који се не би враћали у Америку а не би им било повратка ни у завичај, обезбеди простор за насељавање и најосновнији услови за заснивање новог дома. Највећи део те одлуке гласи:

"Влада Краљевине Србије полазећи са гледишта, да никог не може силом натерати на служење у српској војсци решила је... да прима радо сваког оног Југословена, који буде сам изјавио, да ће ступити у српску војску, било као борац, било као неборац у позадини... Краљевска влада не може примити на себе дужност да издржава породице оних, који би се одазвали отачественом позиву и ступили у редове српске војске, јер би створила преседан, не толико хрђав колико неостварљив, с обзиром на наше новчано стање и на наше војнике, који се боре већ неколико година а нико не издржава њихове породице, премда они имају прече право потпоре, него ли сви други, који би се сада јавили, да ступе у нашу војску. Краљевска влада изузима само оне Југословене, који живе у Америци и отуда дођу у српске добровољачке трупе – редове. Свакоме таквом доделиће ПЕТ ХЕКТАРА плодне земље у Македонији ради насеља. Земља је њихова ако остану живи, ако пак погину у борби право својине прелази на наследника, који морају бити: Србин, Хрват или Словенац" [1, док. 84, 110].

"Употреба" добровољаца на Солунском фронту. И последњих десетак ратних месеци није се крила намера српске Врховне команде да све добровољачке групе расформира и њено људство растури по осталим пуковским јединицама. Генерал Петар Бојовић, начелник српске Врховне команде, објаснио је да од приспелих добровољаца не треба формирати засебне јединице, већ их одмах треба "утурити" међу старе војнике. "Добровољачке јединице могле би се задржати само изузетно, у случају ако им је већ такво обећање дато од стране Министарства војног. Али и у том случају, те јединице не би требало да буду веће од чете, које би улазиле у састав садашњих батаљона" [1, док. 233, 376-377]. То гледиште он је образлагао важећим ставовима српске владе да су добровољци неопходно потребни као попуна на фронту и да се они не би ни купили да такве потребе нема. Наравно, било је Бојовићу одлично познато на који су начин добровољци употребљавани претходних ратних година, и у погледу задатака, и у погледу губитака, и у погледу снабдевања. Није искључено да су сви ти фактори, и појединачно и у свом збиру, и ранијих година одлучујуће утицали да се добровољци одмах укључе у редовне јединице, мада се не сме занемарити ни један изузетно значајан организациони разлог: да није било такве попуне, поједине мање или веће војне формације морале би се спајати или укидати после свих већих битака.

Ставови према добровољцима из Црне Горе. Расположење према Црногорцима осциловало је с времена на време, увек у зависности од односа српске владе према црногорској влади у емиграцији, а запажања о њима била су прилично контрадикторна. Тако, на пример, једном се каже да би Црногорце "требало издвојити да би били поштеђени од много непријатности, које им нарочито Босанци, Херцеговци и Далматинци приређују, што је често узрок жалбама, а понекад и тучама јачих размера" [1, док. 238, 382-284]. Други пут, 25. октобра 1917. године, војвода Степа пише да је у Вардарску дивизију било распоређено петнаестак Црногораца из Америке, а њихово држање било је "посве хрђаво, у борбу неће да иду, ван борбе такође врло хрђави" [1, док. 239, 384]. То потпуно одудара од мишљења које је у Солуну, првог дана 1917. године, у вези са једним наређењем српског Министарства војног [1, док. 53, 72], изрекао капетан Милутин Николић, вршилац дужности команданта Батаљона Срба добровољаца: "Црногорци који се сада налазе у Батаљону нису ничим дали повода да се посумња у њихову оданост нама" [1, док. 56, 76]. У једном поверљивом писму Врховној команди од 13. фебруара 1917. године, министар војни Божидар Терзић каже да се дешавало "да су поједини од наших војника па чак и официра рђаво предусретали понеке добровољце који су са разних страна дошли да се уз нас боре. Овакве неупутности понајчешће су се дешавале према Црногорцима не двојећи покадшто од њих чак ни Херцеговце... То местимично и тренутно нерасположење према Црногорцима, потпуно је

неосновано и неоправдано... И ако су овакве појаве ретке и потичу више са језика него из срца, ипак су оне недостојне Срба у опште, а нарочито из Србије, који су вазда били представници националне просвећености, несравњиве верске толеранције и узорити борци за уједињење нашег раскомаданог народа" [1, док. 231, 373].

Време Првог светског мира

Непосредно после добијеног рата. Расположење створено пробојем Солунског фронта наговештавало је да би добровољци свој статус "за после рата" могли уредити без тешкоћа. Наиме, "кад су се прикупљали црногорски обвезници (њих 10.000 у прво време), министар војни поставио је председнику владе питање, како третирати ове људе, да ли као српске обвезнике или као добровољце". Министров предлог да се они третирају као обвезници Пашић није прихватио, него је 4. новембра 1918. године, белешком на полеђини министровог упита, одговорио: "Црногорце треба сматрати као добровољце" [13, 136]. Пашићево мишљење могло је у том тренутку бити ауторитативно, али је већ наредних годину-две званично почело да се на црногорске добровољце, и не само на њих, гледа са великим подозрењем. Без обзира на своје ратне заслуге и на оно што им је обећавано у времену док су били потребни српској војсци, у мирнодопским условима постало је очигледно да добровољци "оптерећују" актуелне политичке прилике у новоствореној Краљевини [11, 286].

Најпре, Уредбом о добровољцима од 18. децембра 1919. године било је предвиђено да ће се добровољцем сматрати сваки држављанин новоствореног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца који је у српску војску ступио добровољно, закључно са 18. новембром 1918. године, те да ће се "добровољцима земљорадницима" разделити плодна земља ради насељења, "тамо где се насељавање буде вршило према плану". Такође, било је одлучено да ће се земља додељивати само оним сиромашним добровољцима који ће је сами обрађивати; ако би се контролом дознало да се додељена земља користи друкчије, она ће се одузети [14, 156].

Непуна два месеца касније донесена је и Уредба о делимичној експропријацији земљишта великих поседа за јавне интересе, колонизацију и изградњу радничких и чиновничких станова и вртова. Одмах се могло знати да ће ова Уредба бити тешко примењена, пошто у крајевима из којих је потицао највећи број добровољаца није било великих поседа и није се имало шта експроприсати. Због тога, крајем августа исте године, министар за аграрну реформу издао је наредбу да се приступи привременом насељавању добровољаца из пасивних крајева "у једну сношљивију ситуацију од ове у којој се сада без земље и без средстава за живот налазе". После неколико дана министар је дао и упутство за извршење своје

наредбе, а једна од најзначајнијих одредаба предвиђала је да ће се насељавати само добровољци који су ратовали на Солунском фронту и који о томе имају уверење Министарства за социјалну политику (или његов кратак извештај о тој чињеници) или, до 1. априла наредне године, одговарајућу објаву војних власти; заинтересовани добровољци, по занимању земљорадници или занатлије, морали су свој статус доказати уверењем надлежних власти. Због тога што су и неки неземљорадници већ били запосели земљу пре доношења Уредбе о добровољцима, сви они, сматрајући се оштећеним, протестовали су. Да би се избегле могуће непријатности, министар за аграрну реформу донео је 23. октобра 1920. године решење којим се земља за насељавање може дати и добровољцима других занимања, ако би они изјавили да ће ту земљу обрађивати и својим радом доприносити уређивању насељеничких колонија [14, 157-161].

Према тврдњи Николе Гаћеше, "ниједан правни пропис о добровољцима и колонизацији није омогућио такве малверзације и шпекулације са добровољачким статусом и добровољачком земљом као решење Министарства за аграрну реформу да добровољци неземљорадници могу такође добити земљу" и да се може "с правом рећи да је ово решење више нанело штете него користи насељавању Бачке од 1918. до 1941" године [14, 163].

Ипак, много већи недостатак Уредбе о добровољцима био је садржан у одредби да се земља може додељивати само оним добровољцима који су ратовали на Солунском фронту. На такву одредбу реаговали су одмах добровољци из Војводине који су своје ратовање окончали на Добруци; само се може претпоставити да се ту, једним делом, радило о добровољцима који су после рањавања на Добруци остали негде у Русији на дужем лечењу или су из Српског добровољачког корпуса иступили пре његовог одласка на Солунски фронт. Добровољачка организација из Новог Сада одржала је на самом крају октобра 1920. године протестну скупштину и прихватила једну резолуцију о добровољачким проблемима, чији је кључни захтев био "да се и добручанима одмах дели земља за ову економску годину и да и они осете благодати за своје пожртвовање" [14, 162].

Нарочито велики проблеми искрсли су у времену кад је добровољцима из Црне Горе наметнуто да докажу своје учешће у ослободилачким ратовима. Обласном Савету добровољаца Црне Горе и Боке био је то повод да фебруара 1922. године замоле пензионисаног ђенерала Митра Мартиновића, пређашњег црногорског министра рата, "да објасни ко се за време Балканског и Европског рата у црногорској Војсци сматра као добровољац". Ђенералово објашњење гласило је:

"1. После објаве рата 1912. године против Турске Империје, као и рата 1914. године против Аустро-Угарске и њених савезника, са свих страна јавили су се Црногорци ондашњој Црногорској Влади и тражили могућност за повратак у Црну Гору. Како ондашња Влада није имала

могућности да овима укаже ма какву помоћ, то је депешом саопштено, да се ослобађају војне дужности и оставило им се доброј вољи и патриотизму да дођу у рат или не.

После овакве одлуке Црногорске Владе, многи су Црногорци дошли из Америке и са других страна, где су до тада били на заради, ступили су у војску и борили се противу непријатеља, те су због тога од стране Црногорског Министарства Војног сматрани као добровољци, јер нису били обавезни да дођу, а дошли су о своме трошку.

2. Као добровољци сматрана су и сва она лица која су 1912. и 1913. години као и 1914. и 1915. години са територије Аустро-Угарске Монархије (из Босне, Херцеговине, Лике, Боке и осталих покрајина) пребегли у Црну Гору и ступили у Црногорску војску и у њеним се редовима противу непријатеља борили.

3. Добровољцима сматрани су и сви младићи – малолетници из Црне Горе, који нису били у обавези по Закону да служе у војсци за време рата, али су они ипак узели учешћа у рату".

Осим тога, ђенерал Мартиновић сматрао је да би добровољачки статус требало признати још двема групама: онима "који су добровољно по окупацији Црне Горе одбегли у Црну Гору и четнички се борили противу окупаторских А.-Угарских власти", као и такозваним Националним борцима "који су по Уједињењу у 1918, 1919. и 1920. години добровољно ступили у организоване омладинске чете и борили се противу оних који су хтели да онемогуће створено Уједињење".

Посредовањем Министарства за социјалну политику ово мишљење прослеђено је министру војном ђенералу Стевану Хацићу, који се са Мартиновићем сложио само у првим трима тачкама, док је за оне преостале рекао да им се не може признати добровољачки статус. Администрација је брзо радила и у складу са Хацићевим ставом одмах издала око три хиљаде добровољачких уверења. Мора бити да су добровољци били незадовољни, јер је Министар војни наредио да се цео проблем изнесе пред Интерминистеријални комитет. Став овога Комитета није се разликовао од Хацићевог: "Прве три напред наведене групе треба признати за добровољце из разлога тога што се братска Црногорска војска борила у тесноме савезу са Српском војском противу заједничког непријатеља и била тако рећи саставни део Српске Војске, те се добровољци Црногорске војске... имају сматрати као и добровољци Српске војске и истим се правима користити".

Став Интерминистеријалног комитета био је прихваћен и од стране Министарског савета, тако да је 30. августа 1924. године одлучено "да се прве три групе у овоме реферату... признаду за добровољце и у спискове добровољаца уведу".

Првог децембра 1926. године донесен је нови Правилник за извршење Закона о добровољцима, којим су укинута добровољачка права свим Црногорцима између осамнаест и педесет година старости. Признати су

као добровољци само они ранији црногорски поданици "који у времену ступања у војску нису били у личној војној обавези, или који су били ослобођени личне обавезе у војсци, али само као: неспособни, малолетни или прешли године личне обавезе". Несумњиво је да су на тај начин повређена права највећем броју Црногораца који су у време избијања Светског рата били затечени у иностранству, и који су се, мада "нарочитим решењем Црногорске Владе" ослобођени личне војне обавезе, по свом личном избору појавили на бојном пољу; и краљ Никола поручио је својим поданицима у Америци да их ослобађа поданичке обавезе, ако сами не могу доћи: "Ко може доћ добро ми дошао, а ко не може просто му било" [5, 353]. Сви они стигли су на ратиште као добровољци, а многи од њих су као добровољци и погинули; административним путем није се смео мењати њихов статус, нарочито не овима последњим.

Нажалост, статус српских добровољаца није ваљано решаван ни наредних година. Због тога, на годишњој скупштини Савеза ратних добровољаца одржаној маја 1938. године, на предлог Сарајевске добровољачке организације једногласно је закључено да се 1. децембра исте године у Београду одржи "велики јавни протестни збор добровољаца Југославије због неизвршења закона о решавању добровољачког питања с тим, да се у негативном случају по овим питањима добровољци јавно одрекну добровољачких законских права уз повраћај примљених добровољачких уверења и добијених ратних одликовања". Власти нису допустиле да се намеравани скуп одржи [11, 286-287].

Други светски рат и после

Накнадни слом српских добровољаца у Другом светском рату. С обзиром на злехуду судбину која их је задесила у новој држави и чије трагичне последице још нису успели да отклоне, Срби имају много разлога за незадовољство политичким резултатима своје војничке победе над Аустроугарском и њеним савезницима. Посебно морају бити незадовољни српски добровољци, којима не би суђено да истину о себи виде записану и чују за живота. Али, зато су многи од њих дочекали да из *Narodnih novina*, службеног листа Независне Државе Хрватске од 18. априла 1941. године, сазнају да је Анте Павелић, у име Хрвата који су целе четири ратне године градили своју "ратну" и националну политику на циглих хиљаду-две добровољаца хрватске националности, у времену док је под немачком заштитом стварао своју Независну Државу Хрватску, донео "законску одредбу" којом "сва земљишта, што су била подијељена т. зв. добровољцима на подручју Независне Државе Хрватске проглашује(м) данашњим

даном хрватском народном имовином. Нитко од досадањих власника и посједника нема право на било какову одштету за ту земљу нити за било што, на тој земљи изграђено".

А само три недеље касније, кад су усташе већ биле успоставиле власт у Срему, једна делегација српских добровољаца из Степановићева, прогнаних преко Дунава, од котарског предстојника у Сремској Митровици затражила је дозволу за боравак у Срему. Предстојников одговор није остављао никакве сумње: "Ви сте протјерани из Бачке од мађарских власти силом закона, јер вам тамо није било мјесто. Своју домовину Хрватску сте прије двадесет пет година издали и отишли да се борите за краља Петра и велику Србију. У Независној Држави Хрватској за вас нема мјеста осим у логорима! Док сте читави, губите се у Србију и борите се и даље за њену величину..." [15].

И дочекали су да Министарство унутрашњих послова Федеративне Народне Републике Југославије, под Пов. IV бр. 11057/46 од 18. фебруара 1947. године, донесе решење којим се Савезу ратних добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918. године забрањује рад, а имовина удружења конфискује у корист државе. Наслањајући се на податке да је "само у Народној Републици Црној Гори кажњено преко 15 бивших чланова Савеза, и то на дуже временске казне лишења слободе због сарадње с непријатељем", а у Босни и Херцеговини "више од 12" чланова Савеза због издаје и учешћа "у фашистичким, усташким и четничким одредима", Министарство је оценило да је "овакав противнародни и издајнички рад чланова Савеза дао Савезу као организацији профашистичко обележје", његов рад био је "у својој суштини противнародни и издајнички", чиме је "јасно обележио профашистички карактер ове организације". Под ПО бр. 1802/47 од 24. марта 1947. године потврђујући ово решење, Влада Федеративне Народне Републике Југославије оценила је да "околност што је било чланова Савеза, који су били на страни народноослободилачког покрета (много више од "преко 15" и "више од 12" кажњених чланова из Црне Горе и Босне и Херцеговине – ИП)... нема уплива на просуђивање профашистичког обележја Савеза као организације, јер није резултат директива или било каквих акција те организације. Напротив, Савез као организација није испунио свој задатак и није свој рад ускладио са интересима народа, а својим пасивним ставом у часу окупације потврдио је свој профашистички карактер... Пошто је... решењем (Министарства унутрашњих послова – ИП) правилно утврђен профашистички карактер организације, који је у пуној мери дошао у часу и током окупације, то нема никаквог уплива евентуални ранији антифашистички став организације" на који се Савез ратних добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918. године позивао и због чега се жалио [11, 276-277].

Српски добровољци осуђени су, тако, на наредних четрдесетак година ћутања о себи.

Историчари о добровољцима. Међу Србима, на многим странама, постоји већ урођена сумњичавост према писању, према свему што је написано, а нарочито према онима који пишу. Таква сумњичавост није страна ни онима који се писањем баве "у виду заната". Отуд, не треба се чудити што о многим важним збивањима и појавама из српске прошлости, чак и новије, нема писаних трагова, или, ако их има, што су штур и успутни. Не може се сумњати у чињеницу да је српски добровољачки покрет на почетку 20. века био изузетно значајна појава, исто као што се не може побећи од истине да су ослободилачки ратови из тога периода судбински утицали на биолошки опстанак српског народа и његову будућу историју. О српским добровољцима у балканским ратовима 1912-1913. и у Првом светском рату 1914-1918. године писало се у разним приликама и за различите потребе, али се мора рећи, без обзира на бројност таквих прилога и добронамерност њихових аутора, да читава тема и даље плута на претпоставкама, извргнута сумњама, потцењивању и, чак, презиру.

Поједини историчари, и остали, током претходних осамдесетак година трудили су се да из свега што је записано о добровољачком покрету дођу до података који би се могли сматрати тачним, истинитим и несумњивим. Сви они сматрали су да се до неког коначног броја српских добровољаца у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године може и мора доћи сабирањем појединачних података расутих по разним документима из војних и других архива. Како је тих и таквих докумената мало, јер сви нису сачувани, а сви добровољци у њих нису ни уписани, могло се десити да војна историја говори о свега тридесетак хиљада добровољаца у Првом светском рату. Владимир Дедијер написао је у *Istoriji Jugoslavije*, Београд 1972, "да је близу 100.000 Срба, Хрвата и Словенаца из југословенских земаља Аустро-Угарске узело учешћа у редовима српске и савезничке војске, као добровољци, против централних сила" [10, 392], али шта му то вреди кад Никола Б. Поповић мисли да је то "без икаквих аргумената" и да су Дедијеровом ауторитету "подлегли (...) неки добронамерни новинари и публицисти, који су у свом романтизму лако прихватили ту фантастичну цифру" [9, 274]. Мада би Поповићу, као потомку добровољаца, "та цифра, да је истинита, била драга", он "предлаже", и то великодушно, да се укупан број добровољаца у српској војсци током Првог светског рата изједначи са бројем чланова Савеза ратних добровољаца Краљевине Југославије и да износи "око 40.000" [12, 281]. Призна ли му се право да сумња у Дедијерову цифру, јер није видео како се до ње дошло, одмах се мора рећи да је Поповићева методологија "одокативна" и, стога, потпуно неприкладна за било какву расправу, понајмање научну. Утолико пре што је он сам објавио документ из којег проистиче да је на самом почетку рата "из освојених босанско-херцеговачких области прешло на територију Србије до 50.000 Босанаца и Херцеговаца... И упутише се готово сви заробљеници и пребегли Југословени у разне јединице у позадинску службу војске и у грађанске дужности" [16, док. 215,298].

До наших дана. Последњих скоро пола века чак и тих тридесетак-четрдесет хиљада "допуштених" добровољаца реметили су владајућу логику и у политици и у званичној историјској науци. За политику, они су били прихватљиви само као цифра која је прошла кроз једно поодавно заборављено време и која није могла да се сасвим избрише оним фамозним решењем о забрани добровољачке организације; за званичне историчаре, о тој "преживелој врсти" било је упутно писати само онолико и онако како је и колико било "по укусу идеолошке рецензенте". Ако се добровољцима неко бавио на неки други начин, то је било сумњиво. Тако се и могло десити да почетна истраживања покојног Михајла Стојаковића из Новог Сада, некадашњег вишег официра Југословенске народне армије у правној служби, изазову нервозу код претпостављених и доведу до упозоравајућег питања "докле ће да вода те добровољце као геца мечку". Стојаковић је морао отићи из Армије, али је истраживање добровољачког покрета одушевљено наставио, "о своме руху и круху".

А на самом почетку ове деценије, у нешто измењеним политичким приликама, добровољцима је омогућено да обнове рад свог удружења. Пошто је добровољаца тада било тек да се изброје прстима једне руке, у називу удружења нашли су се потомци добровољаца и њихови поштоваоци, и једних и других мало. Истине ради, првих је по Југославији било много, али највећи део њих није ни знао да су им очеви или дедови ратовали као добровољци; помињање Солунског фронта могло је и у породичном кругу бити сумњиво, а писане трагове о свом добровољачком статусу њихови преци сами су уклањали у смутним временима. (Чак и обновиоцима Удружења није сметало што у његовом називу и знаку недостаје српско обележје).

За истином о српском добровољачком покрету почели су тада да трагају и новинари телевизијских кућа Београд и Нови Сад. Снимљен је велик број документарних емисија, а неке од њих приказиване су телевизијском гледалишту и по неколико пута. Били су то прилози који су одсликавали нешто несвакидашње, који су многим деловали као откровење и који су неким чинили невероватним. Историчари од каријере нису се много појављивали у овим прилозима, из више разлога. Најчешће, чак и кад се у неке "друкчије" податке и неке "нове" документе о добровољцима није могло сумњати, било је то њихово непристајање на самоиницијативну промену владајућег историографског погледа на то не баш давно време. Ако су неки од њих пристали да сведоче о некој "добровољачкој" чињеници, увек је то чињено врло одмерено, по већ познатим калупима, на начин који им не би крњио замишљени углед међу историчарима савремене "југословенске" школе и који је могао да им сачува пролаз кроз некакву универзитетску и академијску хијерархију.

И опет због тога: кад је новосадско Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца предложило званичницима са катедре за историју на Филозофском факултету у Новом Саду да се њихови сарадници упусте у обраду неколиких тема о српским добровољцима у ратовима 1912-1918. године, предлог је "пажљиво" одбијен.

Најновије искуство, делом и лично. Показало се да је најлакше било написати књигу о српским добровољцима из прекоморских земаља, а да је пут до њеног објављивања водио Сизифовим трагом. Најпре, покојни Михајло Стојаковић покушао је да на финансијску сарадњу "приволи" Републички завод за издавање уџбеника; порука коју је примио на око месец дана пре но ће умрети била је депримирајућа: Завод нема намеру да се бави издавањем књиге са ратном тематиком! Једнако незаинтересована била је и управа Удружења ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца из Београда, која се, на једној седници у Новом Саду, у Архиву Војводине, оправдала тврдњом да она за те сврхе нема пара; и иначе за свој рад добија мало средстава, јер највећи део новца из републичког буџета извлачи Удружење ратника из ослободилачких ратова од 1912. до 1920. године чији је председник "неки пуковник Марковић". Овај одговор био је тек да се нешто каже, а прави његов смисао може се разумети само уз чињеницу да је та иста управа избегла да у свом *Добровољачком гласнику* штампа два текста истог аутора: један о добровољцима у Светском а други о добровољцима у Балканском рату. Покушај да се и оно Марковићево Удружење наведе да буде један од финансијера или издавача био је залудан, исто као и слична понуда београдском Друштву за неговање традиција ослободилачких ратова 1912-1918. године.

Наду да би ипак нешто могло бити од књиге подгрејала је вест да је у Београду, у Влади Републике Србије, формиран Одбор за обележавање осамдесете годишњице пробоја Солунског фронта на челу са тадашњим потпредседником Владе Милутином Стојковићем. Знајући да ће књига о којој је реч бити једини практични прилог тој годишњици, јер све остало има да се заврши на свечарским говорима, венцима, путовањима и здравицама, успостављена је телефонска веза са потпредседниковим кабинетом. Дан-два касније препоручено је да се захтев "у том смислу" упути Министарству за социјални рад и борачка питања, пошто ће се у вези са прославом све тамо дешавати. Испоставило се да је то Министарство само технички организатор, а да ће се паре за Стојковићев Одбор обезбеђивати преко Министарства културе. Наравно, пара ни тамо није било, јер, како рече један од министрових помоћника, нема их ни за друге, неопходне делатности; преведено на разумљив језик, то је значило да књига о српским добровољцима није неопходна. За сваки случај, писмо са молбом за новчану подршку књизи упућено је на руке господина потпредседника Владе; остало је без одговора.

На крају, помогло је неколико малих предузећа, да ли због тога што се нису могла бранити од насртаја да помогну, да ли због тога што су њихови челни људи имали разумевања за бројне српске ратнике који су, стицајем разних несрећних околности, залутали у новијој историји сопственог народа. И помогло је шездесетак ауторових пријатеља, чијом је добротом прикупљено скоро половина суме потребне да се књига печата.

Ни данас, осамдесет година после војничке победе на Солунском фронту, истини о српским добровољцима не да се да избије на видело. У јубилејним септембарским данима, док се званична Србија подсећала великих српских (и савезничких) победа на самом крају Светскога рата, српски добровољци нису поменути ни једном једином речју, чак ни као "туристи у посети" српском и балканском ратишту. Због тога, остали су разочарани сви они који су веровали да би неко званичан, макар и најстидљивије, могао наговестити бар део истине о српским добровољцима. А истина о њима је неумољива: у Првом светском рату, у саставу српске и црногорске војске борило се најмање 177.700 добровољаца, од чега око 44.600 из двеју српских краљевина и око 133.100 са стране; међу њима било је око 40.800 добровољаца из исељеништва и најмање 1.500 припадника страних медицинских мисија [11, 66-285]. И даље: од укупно око 130.000 војника у саставу српске војске, у пробоју Солунског фронта и у завршним операцијама за ослобођење Србије и Црне Горе и прекодринских, прекосавских, прекодунавских и прекодравских крајева учествовало је најмање 79.000 добровољаца, од тога око 73.000 изван Краљевине Србије. Изузму ли се из ове последње цифре и Црногорци, читава рачуница недвосмислено ће потврдити изјаву Светозара Прибићевића, дату десетак година после тих догађаја, да је у српској војсци на Солунском фронту било око половине добровољаца из крајева који су пре рата били под угарском и аустријском окупацијом [12, 274; 11, 285-287].

Има у свему и нечег утешног. Верни поштапалици да "у сваком злу има и нечег доброг", оптимисти ће рећи да је много и оно што се десило; претходних педесет година Солунски фронт није се смео ни поменути, још мање да, на пример, нека висока личност из српске политике јавно скокне до Крфа.

Мада све може остати по старом. Иако би се, по претпоставци, могло очекивати да ће обновљено београдско Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца настојати да отклони све неправде наношене српским добровољцима током претходних деценија, и између двају светских ратова и у нашем времену, тако се нешто, судећи по ономе како сада ствари стоје, неће ускоро десити. Јер, челницима тога Удружења не пада на памет да број добровољаца издигну на више од четрдесетак хиљада, колико их је у Удружењу било уочи Другог светског

рата. Они као да неће да знају да су у тадашњем Удружењу били само они добровољци који су успели да прескоче све административне и друге препреке и да добију "аграрну земљу" или "државне обвезнице"; није се могло десити да неко оствари једно од ових двају добровољачких права, а да се не нађе у Удружењу. Наиме, Уредбом о добровољцима, донетом 18. децембра 1919. године, било је предвиђено обавезно организовање добровољаца "у обласни савез и један главни савез за целу земљу чија правила одобрава министар за социјалну политику" [14, 156]. Кад је већ тако, онда то значи да нико од оних чија права нису била призната није ни могао бити у Удружењу. А добро је познато, чак и у данашњем београдском добровољачком Удружењу, да се септембра 1940. године већ налазило "у поступку" приближно 12.000 молби за признање добровољачког својства поднесених до августа претходне године и да се у Министарству финансија очекивало позитивно решење за све њих. Дотле, као последњи дан за пријем обвезница по већ признатим решењима био је одређен 31. децембар 1941. године. Истовремено, свима још увек непризнатим добровољцима било је остављено да до 31. децембра 1942. године поднесу молбе за признање добровољачког статуса и добијање државних обвезница. У међувремену, септембра 1940. године, Министарство финансија је извештавало да "у Министарству војске и морнарице има до данас поднетих молби за признање добровољачког својства око 60.000 од којих, према мишљењу шефа добровољачког отсека у Министарству војске и морнарице, биће одбачено око 20.000 молби, тако да ће бити признато добровољачко својство још 40.000 лица... Сем ових молби постоји и око 10.000 молби благовремено поднетих Министарству војске и морнарице али остале нерешене до 8 децембра 1938". Било је тада и око 1.000 "признатих добровољаца" који се "из буди којих разлога нису пријавили за пријем обвезница". Проистиче из тога да се крајем 1940. године званично процењивало да се број добровољаца може повећати за око 51.000; у Министарству финансија, односно у његовом Отсеку ратне штете, где се доиста водило рачуна о штедњи буџетских средстава, био је тада формулисан и предлог да рок за признање добровољачког својства не би требало продужавати преко 30. марта 1941. године, а и то само за оне добровољце којима је то својство већ било признато, али је касније, у жалбеном поступку, поништено. И наравно, подразумева се да у свим тим цифрама нема оних добровољаца који су изгинули на ратишту а за њих се није знало да су на ратиште стигли. И нема оних који су у рат ушли као добровољци, али им је из разних разлога то својство касније брисано.

Убрзо је избио Други светски рат; решавање добровољачког питања обустављено је, а нови ратни победници избрисали су и оно што је до почетка рата било негде уписано. Због тога, а све док посвећени чувари Брозових ловишта и овлашћени тумачи његових сабраних имена и дела буду водили историјске институте по Србији, "окупљали" потомке и поштоваоце безимених, безличних и немуштих "ратних" добровољаца и

сазивали научне симпозијуме о српским националним интересима, душе српских добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918. године и даље ће лутати беспућем српске историографије, у залудној нади да ће се скрасити у историјском оквиру намењеном светим српским ратницима.*

Литература

1 Југословенски добровољци 1914-1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1980.

2 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватиа и Словенаца, Београд 1927.

3 *Vojna enciklopedija 1-10*, друго издање, Београд 1970-1975.

4. Никола П. Шкерковић, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата*, Титоград 1963.

5. Буро Батрићевић, *Добровољци у ослободилачким ратовима Црне Горе 1875-1918*, Подгорица 1997.

6 Божићар Пурић, *Наши исељеници*, Београд 1929.

7 Андреј Митровић, *Србија у Првом свјетском рату*, Београд 1984.

8 Pero Slijepčević, *Naši dobrovoljci u Svetskom Ratu*, Zagreb 1925.

9 Savo Skoko, *Srpska vojska na Solunskom frontu i stvaranje zajedničke jugoslovenske države*, Zbornik radova sa naučnog skupa Stvaranje jugoslovenske države 1918 (Ilok 1979), Београд 1983, 115-134.

10 Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Београд 1972.

11 Илија Петровић, *Верници Отаџбине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998.

12 Никола Б. Поповић, *Бројно сјачање и национална сјруктура добровољаца у српској војсци у Првом свјетском рату*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. године, Београд 1996, 273-281.

13 Bogumil Hrabak, *Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916-1918. godine*, Istorija XX veka Zbornik radova VI, Београд 1964.

14 Никола Ј. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918-1941*, Нови Сад 1968.

15 Васо Колак, *Добровољачка колонија Сидановићево*, 1956 (необјављено).

16 Југословенски добровољци у Русији 1914-1918, приредио др Никола Поповић, Београд 1977.

* Саопштење поднесено на "округлом столу" о добровољцима у Првом светском рату, одржаном у Архиву Србије 5. новембра 1998. године; организатори су били Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца из Београда и Архив Србије из Београда. Текст је дат Архиву Србије да га, ако буде средстава, објави у зборнику свих радова са тог скупа. Зборник још није штампан, а, према расположењу челника "добровољачког" Удружења из Београда, лако се може десити да овај текст буде "заборављен".

ДОБРОВОЉЦИ И БЈЕГУНЦИ

НМ. *Наш гост је професор Илија Пејровић, публициста и историчар из Новог Сада. Пејровић је један од покрећача, власника и уредника новосадске "Самоуправе", првих приватних новина у Србији послиебровске ере, а касније главни и одговорни уредник "Српске Земље", гласила Српског националног вијећа Славоније, Барање и Западног Срема. Он је био оснивач и члан тјога Вијећа, као и министар за информисање у Влади Славоније, Барање и Западног Срема. Током посљедњих неколико година Пејровић је написао неколико зајажених књижа о збивањима из новије српске историје: Присаједињење Срема Србији 1918. године; Српско национално вијеће Славоније, Барање и Западног Срема; Славонија, Барања и Западни Срем – Од Вијећа до Републике; Војводина Српска 1918; Српска Земља – Прилози за одговор на српско питање.*

Господине Пејровићу, добро дошли у емисију.

ИП. Здрави били.

НМ. *Дозволићете да на самом почетку нашег разговора примјетим да су текстови свих Ваших књижа, а не само ове коју посљедњу поменух, прилози за одговор на српско питање. Да ли је то случај и са Вашом управом изашлом књигом Верници Отаџбине, која је и повод нашем разговору?*

ИП. То сте лијепо запазили... хвала Вам. У свим мојим текстовима објављиваним током посљедњих пет-шест година, а њих је, поред ових књижа које сте наређали, још петнаестак, ја се бавим српским питањем. Боље рећи, ја трагам за одговором на српско питање. Колико је моје трагање успјешно, то не зависи само од моје способности и моје вјештине; на резултате тог трагања много више утиче оно што се у српском народу дешава из дана у дан, најчешће као велико изненађење за све.

Читав проблем ја посматрам из два временска аспекта. Може се већ из наслова појединих књижа видјети да се ту ради о збивањима из деведесетих година, с једне стране, и о збивањима везаним уз Први свјетски рат, с друге стране. То је истовјетна тема. Јесте да је између тих догађаја прошло цијелих седамдесет-осамдесет година, али деведесете године и догађаји из њих јесу непосредни наставак оних збивања са самог краја Првог свјетског рата и околности њега.

Шта се то дешавало тих, рекло би се, удаљених година? Током друге деценије овога вијека, наши ђедови обавили су један значајан национални посао. Најприје, они су успјели да у ослободилачком Првом балканском рату извојују побједу против турског царства, док су у Другом балканском рату, против Бугарске, успјели да одбране своје тековине у нешто раније ослобођеној Јужној Србији, односно Македонији. Из Првог свјетског рата Срби су изашли као побједници против Аустроугарске, Немачке и

Бугарске. Држава која је тада направљена, крајем 1918. године, и која се најприје звала Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевина Југославија, била је практично једно недовршено дјело. Створене су, опет условно речено, међународне границе те државе, а није се дефинисала ниједна национална територија оних народа који су ушли у ту државу, нарочито не територија српског народа који је из тек завршеног Свјетског рата, једини од трију твораца нове државе, изишао као побједник. У тренутку кад је та држава прављена знало се тачно шта је могло припасти српскоме народу и гдје је требало поставити српске националне међе, али тако нешто није урађено. Многи за то окривљују доцнијег краља Александра Карађорђевића, називаног и Ујединитељ. Кажу да он није успио да довољно вјешто "уједини" оно што је ушло у састав нове државе Јужних Словена. Међутим, као олакшавајућу околност њему ваља узети чињеницу да су сва царства стварана на великим војничким побједама, а он, сматрајући себе великим војничким побједником, друкчије није могао ни размишљати. Вјеровао је да све оно што је српска војска ослободила, односно земља на коју је српски војник ступио својом чизмом, припада новој држави. Десило се, међутим, да је такво вјеровање било сасвим погрешно, јер су наши очеви допустили, чак помогли, да та кућа после само двадесетак година буде поново растурена. Демократска Федеративна Југославија и све оно што је касније произишло из ње, протумачено је као једно привремено прибежиште Хрватима и Словенцима, али и неким другим мањинским групама које су од почетка биле антисрпски расположене. Све оно што се дешавало наредних деценија, укључујући и Устав из 1974... ваљда из те године... и оно што се десило на самом почетку деведесетих, то је сваки разуман човјек могао очекивати.

Године 1990, у часу кад је Хрватска демократска заједница побједила на изборима у Хрватској, кад је Југославија већ увелико била растурена, иако се то још није признавало, показало се да, заиста, Срби морају потражити решење и за своје питање. Дешавало се ту свашта и, по несрећи, Срби се у свему томе нијесу уопште умјели снаћи. Основни разлог томе требало би да буде, како ја то често истичем, у чињеници да Срби јесу, у огромној већини, вјерујући народ; они јесу оставили православље, али су зато прихватили једну другу вјеру, југословенство као идеју, братство и јединство као поштапалицу, и они су тврдо вјеровали да је све у томе. Догађаји из деведесет прве показали су да је све то била илузија, те су се Срби са западне стране нашли најприје у рату кога ја називам Ратом за крајишку независност, а послје и у Рату за Републику Српску.

Отуд, догађаји са самог краја Свјетског рата, из 1918. године, и с почетка деведесетих, јесу једна нераздвојна цјелина. Ја се тим догађајима бавим.

Ви сте поменули, на крају, у форми питања, моју књигу *Верници Отаџбине*. Она се тиче добровољаца из прекоморских земаља који су учествовали у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе од 1912. до

1918. године. Ради се, кажем, само о добровољцима из прекоморских земаља. То истичем из разлога што српско добровољачко питање захтијева једну изузетно комплексну обраду и мислим, да би се оно могло сагледати у цјелини, потребно је урадити још барем четири-пет оволиких или још већих тематских књига.

ИМ. У закључним напоменама Ваших Верника Отаџбине, књиге од приближно педесет страница, износиш податак да је током ослободилачких ратова 1912-1918. године у српску и црногорску војску дошло најмање 58.000 добровољаца из прекоморских земаља. На једном другом мјесту, на скораишем међународном научном скупу о Првом балканском рату, казали си да је број добровољаца тада био мањи но током првих двију година Дружбe свјетског рата, и много мањи од укупног броја младих људи избјежљих из Српске Земље током ратова од 1991. до 1995. године. Молимо Вас да овај исказ објасниш, пошто је то, чини ми се, могао бити један од битних мотива који су Вас нагнали на писање књиге Верници Отаџбине.

ИП. Ваш навод јесте тачан; тако то пише у закључним напоменама, али ваља знати да тамо стоји још и податак да је у Првом балканском рату учествовало око 101.000 добровољаца. Желећи да избјегнем евентуално спорење са опонентима због тако наизглед велике цифре, ја сам рекао да је то ипак много мање, заиста много мање, од броја добровољаца који су учествовали у Другом свјетском рату. И рекао сам да су сви они који су се у Другом свјетском рату борили као партизани, тамо негдје до 1943. године, кад су створени први какви-такви органи власти, сви од реда били добровољци. Јер, држава тих година није постојала, а није било ни државних органа који би војне обвезнике позвали под заставу; сви који су отишли у рат учинили су то добровољно, за одређену идеју. Још сам рекао да је оних 100.000 учесника у балканским ратовима заиста много мање но што је током ратова од 1991. до 1995. године избјегло младих људи из Српске Крајине и Српске, и из Србије, наравно. Јесте, ту се ја ослањам на неке цифре којима су баратале такозване опозиционе странке из Србије, прије свега Демократска странка. Те цифре кажу да је током 1991. и 1992. године избјегло око 120.000 младих људи, тада називаних најкреативнијим дијелом нашег народа. Та цифра понекад се пење и на читавих 300.000 избјежљих. И стварно, 100.000 добровољаца из балканских ратова скоро је безначајан број у односу на оних 300.000 бјегунаца; наравно, све уз претпоставку да је ова друга цифра тачна, а нема разлога да се у њу не вјерује. Но, било о којој цифри да се ради, она се с разлогом може сматрати основом за објашњење многих доцнијих догађаја по Српској Земљи, нарочито оних који су одредили судбину српског народа на неким исконским српским просторима.

Наиме, 300.000 људи изван војних јединица, то је стравичан губитак за један невелик народ; у конкретном случају, то је био стравичан губитак за српски народ. Не кажем, неки од њих би погинули да су учествовали у том

рату. Али, понекад, барем како ја гледам на тај проблем, свако од нас морао би имати и неки узвишенији циљ од неког сопственог, личног циља, личне среће, личног комфора или личног интереса. Најузвишенији циљ за све нас морао би бити опстанак српске државе.

Кад говорим о српској држави ја немам на уму само државу Србију и државу Црну Гору, већ рачунам са читавом територијом коју су Срби насељавали и коју сам ја ових седам-осам година упорно називао Српска Земља. За ту и такву Српску Земљу у Првом свјетском рату борило се више од 170.000 српских добровољаца; сви они дошли су са разних страна свијета...

НМ. *А ко су били ти људи?*

ИП. Највећим дијелом, у огромном броју, скоро сви, били су то Срби. Највише их је било, како ја то у књизи показујем, из прекоморских земаља, а онда из круга "руских" заробљеника поријеклом из прекодринских, прекосавских и прекодунавских крајева. Један велик број Срба из истих тих крајева избјегао је у Србију на самом почетку Свјетског рата и тамо се ставио на располагање српској војсци, жандармерији и граничним јединицама. Био је то обичан свијет, углавном земљорадници, са цијелог српског простора, од Баната, преко Бачке, Барање и Срема, из Славоније и Босне, Кордуна, Баније и Лике, до Далмације и Херцеговине. Било је ту добровољаца и из Црне Горе и један велик број добровољаца из Србије које наши историчари увијек заборављају, боље рећи: намјерно прећуткују. Најмање 25.000 тих људи било је у балканским ратовима, и још најмање толико у Првом свјетском рату. Овоме броју ваља додати и један повећи број медицинских радника, лекара и болничарки из иностранства. Моја рачуница показује да је морало бити најмање 700 таквих лица у балканским ратовима и преко 1.500 у Свјетском рату. Ја не кажем, могло је то бити и много више, али оно што има података, упућује на те двије цифре. Е, сад, замислите, из бијелог свијета долази преко двије хиљаде људи који можда у првом тренутку нијесу ни знали где је Србија и ко су Срби, а боре се за ту земљу и тај народ. А онда, кад са тим упоређујемо долазак српских људи, оних који су се у иностранству нашли трбухом за крухом, морамо као сасвим нормалну прихватити чињеницу да је, рецимо, од око 200.000 Срба исељених у Сјеверну Америку, од неку десетину хиљада исељених у Аустралију, Јужну Америку, Малу Азију, по Европи и још понегдје, дошло педесетак и нешто више хиљада добровољаца.

НМ. *Можда би било добро да нам кажете како је на те добровољце гледао Југословенски одбор у Лондону?*

ИП. Југословенски одбор о коме смо ми последњих педесетак година слушали свакаке приче, најчешће славопојке, био је институција у којој су радили Хрвати, Словенци и Срби из тадашње Аустроугарске. Било је у њему, значи, и неколико Срба, њихов број је сасвим небитан, али мора се рећи да су они по свом значају и утицају у Одбору били — нула. Одлучујућу

улогу у Југословенском одбору имали су Хрвати. На његовом челу стајао је Хрват Анте Трумбић. Једно вријеме са њим је сарађивао и Франо Супило, такође Хрват, човјек за којег се причало, и та се прича преносила с кољена на кољено, да је велики Југословен. Франо Супило је убрзо по уласку у Југословенски одбор дошао у сукоб... ја кажем: привидно дошао у сукоб са Трумбићем, и иступио из Одбора. Он је упорно постављао своје "хрватске" захтјеве, а Трумбић је, са своје стране, гађао једну назови-југословенску политику. Већ на самом крају децембра 1914. године, кад се први пут у Југословенском одбору наговјештавала могућност да у српску војску дођу и добровољци из Хрватске и Словеније, они говоре о 300-400 момака приправних да одмах крену у рат. Тих 300-400 потенцијалних добровољаца, некад као 500, некад као 200, помињани су непрекидно до краја рата. Скоро да нико од них није стигао из прекоморских земаља. Ја кад кажем "нико", онда то значи да их није било ни приближно 300-400; можда их је дошло, са мало епског претјеривања, колико се може избројати на прсте једне или двије руке, или тек нешто више. Хрвата или Словенаца било је у српској војсци безначајно мало. Нешто Хрвата и Словенаца стигло је из заробљеничких логора у Русији. Има још једна хиљада добровољаца из такозваног Пивковог батаљона, али то нијесу били само Хрвати и Словенци; они су се налазили у Италији, мало су тамо ратовали против Аустрије, али нико од њих није дошао на Солунски фронт, да се бори за Србију.

Ако је у српској војсци ипак било нешто хрватских и словеначких добровољаца, онда се у ту цифру могу урачунати аустроугарски официри који су у добровољце, односно у српску војску, отишли циљно, да као кадрови школовани у аустроугарском и католичком духу наставе са развођавањем српског националног духа и, практично, са рушењем онога што је са великим надама направљено 1918. године.

НМ. Све што нам се догађа већ је виђено, наслов је једног текста у Вашој књизи Српска Земља, а који сје изговорили преко таласа Радио Новој Сад још половином 1991. године. У септембру 1995. у Ваше руке досјела је карта нађена код једног муслиманског официра погинулог на Трескавици код Сарајева, а која је – иако у њој пише – направљена у Минхену 1977. године. Карта предочава распад СФРЈ и њену подјелу на интересне зоне. Пошио карту илустрије Ваш текст из 1991. године, било би интересантно да изнесете Ваше виђење свега већ виђеног и онога што ће се вјероватно још видјети.

ИП. Карта коју помињете добро ми је позната. На тој карти, наводно насталој у Минхену, дио Словеније представљен је као италијанска зона, исто као и Истра, најзападнији дио Хрватске. Сјеверни дио Словеније припао је Аустрији, Војводина би требало да припадне Угарској, односно Мађарској, а основна подјела Босне и Херцеговине ишла би једном осовином у висини Сарајева, отприлике, паралелно са ријеком Савом. Сјеверни дио тако подијељене Босне припао би Њемачкој, а јужни дио

Сједињеним Америчким Државама. Американци би имали утицај и у Црној Гори, Косову, Метохији, Рашкој и у Македонији. Хрватска, односно територија на коју се током последњих неколико вјекова проширио назив Хрватска, налазила би се под њемачком контролом.

Преостаје само Србија која више у себи нема Војводине, а нема ни Јужне Србије, у новије вријеме зване Македонија. Како смо видјели, Србија би остала и без Праве Србије и без Рашке.

То је та карта.

Та карта је цртана руком, колико се мени чини, и могуће је да она представља копију неког стратешког плана намијењеног онима који су кренули да ратују за њемачке интересе у бившој Југославији. Ако се та карта може сматрати продуктом неког америчког истраживачког тима, онда је она истовремено и саставни дио америчке државне стратегије. Једна озбиљна свјетска сила...

НМ. Интересантно је да сје се са том картицом упознали 1995. године, прије пада Републике Српске Крајине, прије српских поразу у Републици Српској, прије сукоба на Косову и Метохији; знамо за интервенције аутономаша у Војводини, затим за процесе који се одвијају...

ИП. Управо сам све то имао на уму. Кад говорим о већем броју варијаната на које се једна водећа свјетска сила могла ослањати, ја имам на уму прије свега чињеницу да су Американци до 1991. године, тамо негдје до краја те године, чврсто заступали став да Југославија треба да остане јединствена. Истина, они су се у нешто блажој форми још неких пола године бавили том темом на исти начин. Ми се тога можемо само присјећати, а ја се бојим да нико од наших, српских, политичких и војних стратега није имао на уму шта би то требало да значи. Моје виђење тих догађања, и онда и данас, јесте следеће:

Стратешки интерес Сједињених Америчких Држава у Европи јесте да се онемогући стварање Уједињене Европе, наднационалне организације налик Сједињеним Америчким Државама; организације која би постала већа економска сила од истих тих Сједињених Америчких Држава и која би, у складу са том моћи, била у стању да Американце потисне из Европе и Сјеверноатлантског пакта; Американци без кључне улоге у НАТО пакту претворили би се у релативно безначајну земљу на једном повећем острву између Атлантика и Пацифика. Те своје стратешке интересе они имају и даље, а дио тих интереса они су јасно покушавали да остваре преко Југославије. Њима је сукоб у Југославији добро дошао да се у њега укључе, а да не буду сматрани његовим изазивачем; да се, дакле, окористе последицама тога сукоба. Американци су тада очекивали, 1991. године, да ће Срби, као најбројнији у тој Југославији и, по претпоставци, најјачи, успјети да све остале "југословенске народе и народности" подреде својој снази и наметну им свој утицај. Како би Американци доцније користили свој утицај на Србе, то је друга ствар. Вјероватно би се Американци

најприје као изјашњавали против Срба, у смислу "шта се ви ту прсите и правите јаки, кршите људска права", или нешто слично, али би се они за два-три дана умирили и стали би иза Срба.

Ништа се од тога није десило.

Није се десило из простог разлога што Срби немају у свом бићу ничега што се може сматрати силничким, још мање злочиначким, или агресивним, или освајачким, и њима се те 1991. године није чинило упутним да цио војни потенцијал ставе у заштиту ондашње своје националне територије и, вјероватно, после тога, у утврђивање некаквих нових политичких односа у ондашњој Југославији.

Кад су Американци видјели да вријеме пролази а Срби не разумију димне сигнале који су им слани преко Велике воде, – можда су слати и други сигнали, ја то не знам – они су се окренули онима који су хтјели да слушају: Хрватима. Они су Американцима били ратни противници у Другом свјетском рату; Рузвелт је тада знао какве је вриједности хрватска "духовност". Њему је чак предлагано да се Хрвати ставе под старатељство, јер не заслужују да постоје као посебан, самосталан народ, са сопственом управом. Све то, наравно, Американцима није сметало 1991. године; њихов основни интерес, да се разбије идеја о стварању Уједињене Европе, био је пречи. Они су се потпуно ставили на страну Хрвата и све што се касније дешавало могло је да буде оправдање за ону карту из 1977. године. Тај утицај, очекивани амерички утицај, који је по мом рачунању требало да се оствари преко Србије, у овом тренутку јасно долази са друге стране, преко Хрватске. Ми видимо, Хрватска је на тој карти уцртана као посебна држава под њемачким протекторатом. Сједињене Државе рачунају са Њемачком као својом савезницом у борби против Уједињене Европе и морају јој бар нешто препустити као накнаду за то "савезништво". Пошто многе европске државе имају лоша искуства са Њемачком и с разлогом страхују од ње, њемачка експанзија могла би утицати на суздржаност европских земаља у погледу будуће Уједињене Европе и, чак, на напуштање идеје о уласку у једну "наддржавну" заједницу која би била под непосредним утицајем моћне Њемачке.

Што се тиче Босне, Црне Горе, Косова, Метохије, Рашке и Македоније, све те територије требало би да се нађу у утицајној сфери Сједињених Држава. Та подјела, то се мора одмах додати, није безначајна нити је начињена отприлике. Она у ствари иде за оном американском логиком да на Балкану треба направити "празан простор", једну балканску заједницу, једну институцију налик Европској заједници у њеној раној фази, док се није знало шта ће од ње бити до пошљетка, и у којој би, наравно, Сједињене Државе опет имале свој утицај од самог почетка.

Видимо, даље, да у Војводину треба да уђу Маџари, а у Словенију Аустријанци; све то помало личи на обнову неке аустроугарске државе, да ли у виду некакве подунавске федерације или некакве републике, или

нечег слично, друга је ствар, сасвим небитна. Ако томе додамо да је Сјеверноатлантски пакт у међувремену проширио свој утицај на источно-европске земље, да се већ гура према Румунији и Бугарској, онда је јасан крајњи циљ: да се НАТО пакт, али НАТО пакт са Сједињеним Америчким Државама као најутицајнијим његовим чланом, једноставно постави на западну обалу Босфора и Дарданела и да одатле запријечи Русији било какву комуникацију према Средоземном мору и, даље, према Европи. То је један од циљева. Нажалост, држава Србија није могла или није умјела толико далеко да мисли, јер је имала неких својих вјероватно пречих и практичнијих проблема. Прије свега један нелојалан став српске опозиције током 1990. и 1991. године, сталне пријетње неким 9. мартом, неким рушилачким демонстрацијама, и слично.

НМ. Некад високи комунистички функционер др Здравко Томац, сада њој предсједник хрватске Социјал-демократске партије један је од најбоље обавијешћених људи у Хрватској. То њој вјерују и његови више-годишњи коментари у сљедећој Nedjeljnoj Dalmaciji. Управо у њим новинама он пише средином марта 1994. године: "Улимајум НАТО пакта има за циљ да Србе присили да одустану од територијалних претензија према Босни и Херцеговини. Чак се и приписак Запада да руске трупе уђу у Сарајево, гдје су отворено стале у заштити српског аеросора, тумачио као тактички потез и помоћ Русима како би могли обавити вјероватно договорену обавезу да увјере Србе да прихвате нову равнотежу великих сила, те да одустану и на цјелој Хрватској и Босну и Херцеговину, јер би Дрина требала бити граница двају свијетова и интересних сфера". Према Томчевом тумачењу, Јалта ће бити темељ за коначно решење и нагодбу, али уз извесну коректуру. Наиме, "Македонија и Косово, који су њој пријашњој Јалти били у интересној сфери Русије, припадате интересној сфери Запада, а прије свега Америке. Као компензацију, Србија, односно Русија добиће део Босне и Херцеговине". Томац одмах закључује да хрватска стравичност "без обзира на приписке мора бити онемогућавање да српска држава пријеђе Дрину, јер сваки пријелаз српске државе у Босну у будућности угрожава територијални интегритет Хрватске". Професоре Петровићу, да ли су ови процеси производ приписака, договора, режије и слично у служби европских интеграција, како то наводи Томац, или је то један процес историјске нужности?

ИП. За ове Томчеве изјаве нијесам знао, али Ваш навод да је Томац један од најобавијешћених људи у Хрватској казује много више о положају Хрватске у садашњим збивањима него о самом Томцу. Томац у свему овоме, ако је заиста обавијештен, понајвише може бити гласоговорник америчке војне силе присутне на дијелу бивше Југославије или заинтересоване за цио тај простор. Или, да поставимо питање: по чему би Томац могао бити толико обавијештен, да ли са своје главе или однекуд друго; биће да је то "однекуд друго". Ако он располаже одређеним информацијама, онда значи да те информације стижу из центра из којег се диригују.

Иако припада такозваној опорбеној, односно опозиционој странци у Хрватској, биће да Томац тумачи ставове државног врха Хрватске. Не постоји никаква стварна опозиција у Хрватској. Ја ћу поновити једну моју изјаву с почетка деведесетих година, тада често коришћену, мада узалуд, јер Срби као да нијесу хтјели да им то буде јасно, да Хадезе (Хрватска демократска заједница) није политичка странка у класичном смислу, него је то духовна заједница хрватског народа остварена са циљем да се сасвим потисне дух такозваног југословенства и хрватски народ уведе у самосталну хрватску државу католичке духовности. Шта то значи? Може неки Хрват бити члан некакве друге странке, условно назване и опозиционе, али он, сваки Хрват, и у таквим околностима јесте и биће припадник хрватске духовне заједнице. Ван сваке сумње, то је случај и са Здравком Томцем. Здравко Томац био је један од најистакнутијих изданака "југословенске" комунистичке школе, а касније био је и члан оне Странке демократских промјена у Хрватској...

ИМ. *Ојросијише...*

ИП. Он се сада налази у Социјал-демократској партији, странци са истом скраћеницом (СДП), што значи да се та "нова" хрватска идеологија вуче из Комунистичке партије Југославије, Савеза комуниста Југославије, Странке демократских промјена; преко Социјал-демократске партије, условно речено опозиционе, та Томчева идеологија и увире у Хрватску демократску заједницу...

ИМ. *Ојросијише, мени Томац није толико значајан као јединка, него ми је значајно оно што је још у марту 1994. године написано на страницима Nedjeljne Dalmacije. Јер, сви ти процеси су се одијрали онако као што је он говорио. Створена је цјеловита Хрватска, јединствена Босна и Херцеговина... Сада су на реду Македонија, Косово и Метохија; у Војводину још није дирано...*

ИП. ...Ради се о томе да је догађаје на овом простору Томац "предвиђао" као наводни опозиционар. Кажем, у ствари, да он догађаје није предвиђао, он је само интрепретирао оно што је у интересу амерканске политике требало у одређеном тренутку наговјестити, а што је дириговано преко хрватске владајуће странке, односно Хрватске демократске заједнице. Овдје може бити најинтересантнија она његова медитација о потреби да се промијени смисао споразума из Јалте. Свијет је после Другог свјетског рата имао подјелу на интересне сфере негдје отприлике по средини некадашње Југославије, на Дрини (на исток и запад), а у овом тренутку Томац говори о подјели по сасвим друкчијој варијанти. Американски утицај иде до Македоније и тамо до Бугарске, а измјена у корист Русије тичала би се само проширења тога утицаја на данашњу Српску. Међутим, ако је Томчева варијанта тачна, морамо одмах поставити питање на који ће начин амерички утицај из јужног дијела Босне, преко прилично уског појаса данашње Српске, "прећи" у Рашку и на Косово и Метохију. Двије су могућности; прва, директно преко Србије, што укључује и Војводину, и

друга, једноставно проширење тога утицаја преко Дрине; стално се барата том Дрином, јер Срба преко Дрине не може бити... што значи да се рачуна и са падом српске Херцеговине. Ако се Русији омогући неки утицај тамо у западном дијелу данашње Босне и Херцеговине, или бивше Босне и Херцеговине, то ће рећи само у једном дијелу Српске, онда се одмах суочавамо са другим питањем: шта се може очекивати од утицаја на једној територији до које би се могло стићи само кроз онај пролаз звани брчански коридор и уз претходно упозорење да било каква намјера Србије да пређе преко Дрине угрожава Хрватску. То би практично значило: најприје пад Косова и Метохије и Рашке, што би за собом повукло и пад Српске. То је та рачуница која свакако иде на воду читавој оној малопријашњој причи о стварању некакве балканске заједнице налик ранијој Европској заједници. Ми у овом тренутку тешко да можемо процијенити шта се од свега тога заиста може догодити. Једино о чему можемо размишљати и чему се можемо надати јесте да се у једном догледном времену, прије него се буде реализовало оно о чему Томац прича, руски дух разбуди и да се Русија једноставно запита шта се то дешава. Да ли ће она бити запријечена на Босфору и на Дарданелима? Већ се ствара некаква балтичка федерација која треба Русима да онемогући излаз у Сјеверно море и она остаје ту гдје је. У овом тренутку ја заиста не знам да ли је Русија свега тога свјесна... Можда и јесте, али не знам да ли има могућности да ваљано реагује... али овакав развој догађаја био би страховит пораз не само српске ствари него и Русије.

ИМ. *Стпратйеишки значај Дунава нисйе сйомињали?*

ИП. Дунав је поменут само посредно, онда кад смо говорили о оној карти на којој је Војводина представљена као зона мађарског утицаја. Рекао бих чак да се ту не ради директно о мађарском утицају на Војводину, него о проширењу утицаја католичке цркве и Ватикана све до источних граница данашње Србије. Наиме, до краја Првог свјетског рата главни стуб католицизма у Европи била је Аустроугарска. Падом Аустроугарске срушен је и тај стуб. У догађајима из деведесетих година Ватикан се, немајући више Аустроугарске, ослонио на Пољску и Хрватску; на Пољску логично, јер је актуелни папа отуд, а на Хрватску, јер је она најближа оној првој линији са које је западна сила кренула против православне Србије. Нажалост, у нашим се политичким условима занемарује вјерски утицај свега овога, али по мом дубоком увјерењу, он је примарни; по несрећи, то чак не запажа ни Српска православна црква и њени архијереји. Но, кад је у питању статус Војводине и стратешки интерес Запада за Дунав, што ће рећи и за Војводину, ја бих рекао да оно о чему је Томац причао засад неће моћи да се реализује брзином којом се то очекивало. А да ли ће, не знамо.

Видјели смо ми и претходних дана да је дошло до извјесних промјена у америчким односима према косовском питању. О чему се ту ради? Притисак на Косово је покренут са циљем да Србија одмах поклекне. Како се то очекивано "одмах" није догодило, јер се српски народ на референ-

думу изјаснио против наводног страног посредовања а стварно против окупације једног дијела сопствене територије, Американци су се на трен зауставили. Њима је било јасно од раније, јер они знају све оно што и ми знамо, да се Срби једино могу хомогенизовати око Косова. Знамо ми добро да смо ми различити у ставовима око свега, у сваком погледу, у сваком појединој ствари, око било којег питања... али Косово је за нас, хтјели ми то признати или не, светиња. Срби добро знају да, ако би остали без оног дијела земље званог Права Србија, или, како се то обично говори, Стара Србија, ми бисмо остали без своје сопствене државе. Е, у том тренутку, и због тога, Американци се само привидно повлаче... Клинтонова изјава указује на једно тихо повлачење. Међутим, они ће се потрудити да на некој другој неуралгичној тачки код нас наставе са изазивањем сукоба. То може бити Војводина, јер је и она у склопу све те комбинаторике, али се Американци могу вратити и Брчком. Ми смо прије двије године видјели, прије скоро двије године, да је Брчко остављено да се види шта ће касније с њим, па је онда продужаван привремени статус и тај... два пута, дабоме... и тај привремени статус трајаће све дотле док се не укаже потреба да се брчански проблем поново актуелизује. На који ће се начин то догађати нама је заиста тешко предвидјети. Још мање се може знати кад ће се то десити.. Али, можда би то била ријетка прилика Србима да своје садашње расположење према Косову и Метохији задрже и за неко будуће вријеме кад, не дај Боже, дође до невоља било око Брчког и пролаза према западном дијелу Српске, било на дијелу Војводине Српске.

НМ. *Господине Петровићу, у новембру 1992. године написали сѐте један оштрији текст под насловом Избеглиштво без повратка. Осѐтајем овдје без њиѐања.*

ИП. Тај текст који помињете писан је негдје крајем 1992. и почетком 1993. године, и како се мени данас чини, био је природна реакција на сва она збивања која су онда била бројна на свем српском простору. Велик број људи иселавао се из Српске Крајине и из Српске, прелазио Дрину и долазио у Србију са прилично неодређеним плановима, бар се онда то тако чинило. Ја сам тај текст писао дијелом и као један, рекао бих, философско-историјски осврт на сеобе које су се Србима дешавале током претходних вјекова и, наравно, у овом нашем вијеку, у неколико наврата. Ја ћу узети себи слободу да из тога текста цитирам неколико реченица, да бисмо лакше проpratили суштину читаве те приче:

"Најбројније миграције по српском етничком простору дешавале су се у изузетно драматичним временима и уз догађања која су у први план увек истицала разлоге биолошког опстанка српског народа. Наша историјска наука необјективна је и неправедна кад о тим миграцијама пише. Све те покрете српског народа она сврстава у сеобе, не трудећи се да при томе прави (или примети) разлике у разлозима који су до покрета довели. Несумњиво је да се сви такви разлози могу сврстати у разлоге принуде и разлоге слободног избора. Разлози слободног избора налазе се у сеобама

насталим деловањем економских фактора, односно фактора који делују без и мимо воље државне власти. Избеглиштво до којег је дошло принудом садржи у себи и претпоставку да ће се избеглице вратити својим огњиштима чим престану да делују разлози због којих се кренуло у избеглиштво. Одустајање од повратка и претварање избеглиштва у преселеништво томе чину дају сва економска обележја и, према томе, све карактеристике слободног избора. Разлози принуде срећу се у свим покретима становништва насталим деловањем политичких сила, пре свега војних". И тако даље.

НМ. *Ја бих Вас замолио да прегледамо на садашњи тренутак избеглиштва. Да ли има наде за повратак?*

ИП. Прије но дођемо до те ствари, ја бих примијетио да се то избеглиштво у највећем дијелу не разликује од бјекства оних 300.000 "најкреативнијих" које смо нешто раније помињали уз Рат за крајишку независност и Рат за Републику Српску. Ми морамо бити свјесни сљедећег: Ако један велик број младих људи, породичних или не, мање је битно, напусти своја огњишта и правда то намјером да "отуд" помогне на одређени начин, онда се ми суочавамо са једним класичним напуштањем народносне и државне територије. Долазе најприје дјеца, старци, жене, а за њима крећу њихови "браниоци" и њихови храниоци. Сви су они ишли углавном са оправдањем да ће то трајати привремено и да ће се убрзо вратити. Никад се нијесу вратили. Тамо је остало подручје једним дијелом, или највећим дијелом, испражњено. Ми смо се са таквим празним простором најприје суочили код Задра. Тамо није било живе душе цивилне, а српски ратници налазили су се на некаквој борбеној линији. Практично, они су се тамо налазили без чврстог мотива; они нијесу имали мотива ни за одбрану ни за рат. Они су се налазили на празном простору, никога тамо није било кога би требало бранити. Касније, нажалост, тако нешто дешавало се и по другим крајевима широм Српске Земље на западној страни. Највећи дио цивила побјегао је. Многи који су били војни обвезници и који су могли ратовати такође су побјегли и остало је врло мало оних који су били спремни да своју отаџбину бране. У тренутку кад је дошло до стварно оштрог војног сукоба, или кад је могло доћи до таквог сукоба, и они су се, немотивисани, немајући кога да бране, повукли на ову страну, према Србији.

НМ. *Значи, они који су раније напустили своје куће...*

ИП. ...Они су издали домовину.

НМ. *Али, вратимо се поново на повратак избеглица. По Дејтонском споразуму, сви, наравно они који желе, треба да се врате својим кућама.*

ИП. То тако може бити у споразумима и плановима, а стварне шансе за тако нешто сада су никакве. Прије свега, скупни повратак не долази у обзир. Многи од оних који су избјегли у ранијим годинама и са каквим-таквим иметком, а многи не баш маленим, већ су се по земљи Србији снашли на начин који им спречава или искључује свако размишљање о повратку на напуштена огњишта. Многи од њих можда су притиснути

неким стидом или неким кајањем, због чега, и да се створе лијепи услови за повратак, не би се враћали. Дио оних који би можда и кренули у неки колективни повратак, окренуће се да виде како ови њихови бивши сусједи, рођаци или пријатељи то одбијају. Масовније индивидуално враћање не долази у обзир.

ИМ. *Управо Хрвати инсистирају на једном таквом масовнијем индивидуалном повратку.*

ИП. Хрвати инсистирају на индивидуалном повратку са једном једноставном логиком. Сваки појединац који се врати може бити или испрепадан, или га може појести ноћ, а вијести о томе, ако треба, преносиће Хрвати сами, наравно у виду критике како су неки тамо "екстреми" нешто неприлично урадили, а преношење таквих вијести биће довољно упозорење осталим Србима да се не одлуче на појединачни повратак. Може се десити да се појединачно врати неко ко је изузетно носталгично везан за свој крај, неко старо чељаде, али све то нема никаквога смисла. У ствари, причом о појединачном повратку Хрвати тврде пазар и не дозвољавају Србима никакав повратак.

ИМ. *Уишао бих Вас на крају гдје је излаз.*

ИП. Заиста, тешко је видјети из оволико дугачког и овако мрачног тунела гдје се налази излаз. Но, ја понекад имам утисак да излаз може бити само у једном јаком отпору који би америчкој војној, финансијској и политичкој сили био пружен из Европе, од стране цијеле Европе, а прије свега Русије. Ипак је корисно да постоји више сила у овоме свијету, не једна, барем двије, а можда и више. Но, ми не знамо да ли ће се тако нешто дешавати и ако се то буде и десило, кад ће се то десити. У недостатку таквога излаза, ми једноставно треба да сачувамо бар једно разумијевање за оно што се зове основни српски национални интерес, а то је, у овом тренутку, очување државне територије.

ИМ. *Господине Пејровићу, много Вам хвала за овај разговор.*

ИП. Ја захваљујем Вама што сте ми пружили прилику да о овој теми разговарамо, мада сам потпуно свјестан тога да је ово само један од покушаја да се приближимо бар једном одговору на оно што се обично зове српско питање.*

* Разговор је снимљен почетком јуна 1998. године, а неколико дана касније емитован је на таласима Радио станице Свети Георгије у Бањој Луци. Датум је, нажалост, изгубљен на једној забиљешци уз текст "скинут" са звучног снимка.

СРПСКА ДУША

1.

Изузетну улогу у многим војним активностима српске и црногорске војске током балканских ратова и Првог светског рата, а нарочито у Солунској офанзиви, имали су добровољци у њиховом саставу. Били су то ратници без војне обавезе који су се у овим два војскама нашли по сопственом избору, из патриотских и националних побуда.

Борећи се под српском заставом, добровољци су се у балканским ратовима одушевљено борили за коначно ослобођење од Турске, а касније, у Светском рату, и за ослобођење свих Јужних Словена из Аустроугарске и за њихово уједињење са Србијом и Црном Гором; многи од њих дали су у тој борби и своје животе.

Ови Верници Отаџбине, како их с разлогом називају, највећим делом Срби из српских крајева под вишедеценијском и вишевековном угарском или аустријском окупацијом, својим учешћем у добровољачким јединицама јасно су исказали своје непристајање на неприродно стање наслеђених односа. Без обзира на трајање једне или друге окупације, и имајући на уму даље територијалне претензије угарског или аустријског окупатора према Српској Земљи, за Србе рођене у сенци хабзбуршке круне и затечене очима Првог светског рата у Срему, Банату, Бачкој, Барањи, Славонији, Кордуну, Банији, Лици, Далмацији, Херцеговини и Босни, ратовање у саставу аустроугарске војске није могло бити патриотски чин, нити су им Аустрија и Угарска биле отаџбина, једнако као што ни Турска током петвековне окупације није могла бити отаџбина Србима из Шумадије, или Рашке, или Зете, или Топлице, на пример. Рат за рачун Аустроугарске није могао бити рат за њихове интересе, ни по простору на којем се ратовало, ни по избору ратног противника. Има ли се све то у виду, постаје сасвим извесно да су Срби из прекодринских, прекосавских и прекодунавских крајева својим масовним учешћем у саставу српске војске и сопственом жртвом за одбрану Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе у ствари зачели и велики национални покрет за ослобођење сопствене Отаџбине.

Почев од избијања ратног сукоба, на самом почетку августа 1914. године, па све до његовог краја, бројне добровољачке групе придошле су из српских крајева под Аустроугарском, из руских заробљеничких логора и, нарочито, из прекоморских земаља.

У ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе 1912-1918. године учествовало је не мање од 275.000 добровољаца, али се, из много разлога, пре свега због сиромаштва историјских извора, никад неће сазнати колико их је тачно било; још је мање могућности да се сазнају њихова имена. "Целе

породице, па чак и мале заједнице, ишчезле су без трага и никада се више за њих није чуло". За судбину многих добровољаца нису сазнали чак ни њихови најближи, а за немали број, нарочито оних који су радили у Сједињеним Америчким Државама и отуд се вратили млади и нежењени, без породичних сведока о њиховом одласку у рат, није се ни знало да су ратовали као добровољци, још мање да су погинули на неком од европских ратишта, углавном по Србији и Црној Гори и на Солунском фронту.

2.

Српски добровољачки покрет није "изум" балканских ратова и Првог светског рата; стотинама годинама, у борби против Турака учествује велики број Срба са разних страна Српске Земље. Колико-толико организоване, ове храбре и племените српске ратнике најчешће знамо из српских народних песама, некад као хајдуке а некад као ускоке.

Знамо ли такође да је Вук Караџић на једном месту записао да "што гођ су Турци бољи и што је мање зулума, то је мање ајдука, а што су гођ Турци гори то је више ајдука", онда нам мора бити сасвим јасно како је то дошло до српских устанака на почетку прошлога века, кад "сиротиња раја" није више могла "трпјети турскога зулума". И сасвим је разумљиво што су устанак помогли и бројни добровољци са стране. У својим *Мемоарима* Прота Матеја пише да јуна 1804. године "из Турски(х) суседни(х) области поврве многа браћа, браћи у помоћ". Ово "неки" ни у ком случају не би требало да значи како се радило о безначајном броју, пошто су о помоћи Карађорђевићевим устаницима и о доласку мањих и већих група српских добровољаца сачувани и други трагови. Један хроничар забележио је, тако, да је Карађорђе током устанка "једнако војску умножавао и долазеће добровољце из разни(х) српски(х) крајева Босне, Ерцеговине, Црне Горе, Бугарске и Албаније у војску узимао". Не може се сумњати у чињеницу да је родољубље било оно што их је одвело у Србију да помогну рушењу турске тираније. Њихова логика била је врло једноставна: ослобођењем Србије и истовременим слабљењем турске војне силе они ће допринети што скоријем ослобођењу осталих крајева у којима су Срби живели, што је такође значило да би Турска могла бити потиснута са европског тла. О сопственој жртви нико од њих није размишљао. Тако се и могло десити да добровољци Зеке Буљубаше, названи "голи синови", у боју на Равњу, 1813. године, "док је трајало барута устављали су Турке ватром из пушака, а кад тога нестане они поваде ножеве своје, још по једном погледају у наоблачено небо над Србијом, осврну се на лепе равни Мачванске, па помену Бога и свој народ, јурише са голим ножевима у Турке и ту, секући се ножевима, бијући се пушчаним кундацима и у коштац ватајући се голим рукама са Турцима, сви до једног изгину".

Несумњиво, било је то неко витешко време и хроничару је преостало само да забележи како "овако врли јунаци умеду за своје отачество телом умирати, али делом и именом никад".

И било је то време кад су се сви Срби, без обзира на то под чијом су окупацијом живели, да ли у Отоманском Царству, да ли у Аустрији, да ли у Угарској, сматрали синовима Српске Земље; то што је устанак започео у Србији био је само знак да тај устанак треба помоћи, јер је он наговештавао слободу свему Српству.

3.

Било је добровољаца и у збивањима током 1848. и 1849. године, у историјској науци називаних "револуционарним". Јак политички утицај на Србе у Срему, Банату и Бачкој имале су тада београдске *Српске новине*, у којима је опширно и са патриотским набојем писано о политичким могућностима и намерама Срба у ондашњој Јужној Угарској. Ово питање, као спољнополитичко, било је централно и за српску владу: у мају 1848. године она је донела одлуку да материјално помогне прекодунавске Србе, а Илија Гарашанин, вољан да сарађује с Маџарима, морао је од такве намене одустати због њихових крутих националистичких ставова. Било је то време кад су добровољци из Србије почели масовно да прелазе Дунав и Саву и да се укључују у тамошњи српски покрет. Број добровољаца знатно је порастао за наредних месец-два, тако да је почетком августа у Банат прешао и Стеван Книћанин, стављајући им се на чело. С обзиром на аустријски протест због учешћа добровољаца у покрету и турски захтев да се добровољци повуку, а знајући да су обреновићевци имали прилично јак утицај у војвођанском одбору, српска влада је била спремна да своје добровољце врати натраг. Но, како се у међувремену јавила и идеја о присаједињењу Војводине Србији, добровољци нису дирани. Напротив, српска влада почела је да добровољачком покрету придаје већу пажњу и да чак организационо и новчано помаже њихово купљење. Као последица таквих активности, већ крајем новембра 1848. године почеле су да у Војвдину прелазе нове групе добровољаца; њихова бројност омогућила је српском покрету у Војводини да се одржи пред угарском навалом.

У међувремену ојачала, аустријска влада затражила је почетком 1849. године да се добровољци повуку у Србију. Србија је прихватила тај захтев, а војвођански Срби, ослабљени, нису се могли одупрети Маџарима. Позван да се врати, априла 1849. године Книћанин опет прелази Дунав. Више се није могло ништа учинити, пошто су Маџари већ били заузели скоро читав Банат; маса српских избеглица прешла је у Србију, а тек интервенцијом руске војске заустављено је маџарско напредовање. Коначним повратком Книћаниновим у Србију прекинута је даља сарадња српске владе са српским покретом у Војводини.

4.

Седамдесетих година прошлога века, своје добровољце имали су и устанци у Херцеговини и Босни и ратови Србије и Црне Горе против Турске. Прве вести о српском устанку у Херцеговини узбуркале су духове у Србији: стварају се одбори за прикупљање помоћи, појављују се добровољци и сакупљају чете за одлазак у побуњене крајеве. На челу Главног одбора за помагање устаницима налазио се митрополит Михаило, (Милоје Јовановић), а основни задатак био му је да "помаже ширењу устанка у Босни и старој Србији, као и уопште у областима које ватра још није била захватила". Кнежевина Србија нашла се пред дилемом да ли помагати устанике у Босни и Херцеговини. Мада је био сагласан да устанике треба помагати, кнез Милан Обреновић био је одлучно против рата. Међутим, ако би помоћ устаницима значила и улазак Србије у рат, са извесношћу да се тај рат заврши пропашћу Српства, он је био спреман да се сасвим повуче. Јован Ристић, министар спољних послова Србије, сматрао је да његова земља ипак није у тако безнадежном положају, те се определио за помоћ устаницима. Сматрајући да Србија има историјску улогу на Балкану и у будућности Српства, он је пренебрегао савете великих сила да се уздржи од сваке помоћи.

Српска влада одлучила је да целу ствар подвргне својој контроли и да се избегне свака импровизација. Мада је српска влада забранила јавно окупљање добровољаца по Србији и њихово пребацивање у Босну без надзора, на Дрину је послат ђенерал Ранко Алимпић са јавним задатком да чува мир на граници, а стварно да прикупља добровољце и "претуре их у Босну".

Кад су крајем пролећа 1876. године сазрели услови да и Србија уђе у рат против Турске, тамо се већ налазио руски генерал Черњајев. Обећавајући велику помоћ руске јавности и, веровало се, не без знања рускога цара, овај славенофилски првак позивао је Србе да без одлагања крену у борбу за "свету словенску идеју". Средином маја, од добровољаца из Босне, Херцеговине, Војводине, Црне Горе, Бугарске и Македоније у Шапцу је основан Добровољачки корпус. Убрзо, током јуна, у Крушевцу се обрело око 350, а на Дрини приближно 2.350 добровољаца, углавном из Босне. У Кладову било је прикупљено око 5.000, а у Зајечару 1.000 добровољаца из Бугарске. Кад је последњег јунског дана објављена ратна прокламација, Србија и Црна Гора остале су усамљене; Румунија и Грчка, њихове раније савезнице, остале су равнодушне на позив да се прикључе ратним дејствима. Борбено расположење није се осетило ни у Македонији и Правој Србији (на Косову и Метохији), тако да је из тих крајева стигло тек по неколико стотина добровољаца. Мање групе добровољаца и даље су пристизале из Војводине, Херцеговине, Босне, Бугарске и из других крајева, нешто гарибалдинаца из Италије, а дошла је и једна чета Срба из

Аустрије, која је одмах распоређена у један бугарски батаљон. Од добровољаца из Војводине формиран је на Моравском фронту један батаљон од 2.500 војника, а у саставу српске војске борио се и црногорски батаљон познат као "Летећи црногорски кор", под командом војводе Маша Врбице. Из Русије је стигло око 2.500 добровољаца, од чега око 700 официра; њихово војничко знање знатно помогло у организовању ратних активности српске војске. Током ратних операција, при ослобађању појединих места, нарочито већих, српској војсци прикључивали су се устаници, који се такође сматрају добровољцима. Тако, на пример, у надирању српске војске према Лесковцу учествовало је и свих 6.000 устаника.

Црногорској војсци придружило се доста Срба из суседних српских крајева, највише Херцеговаца; било их је 10-12 устаничких батаљона.

Што се тиче храбрости приспелих добровољаца, довољно је поменути да су, у условима кад је турска војска, крајем октобра исте године, предузела одлучујући напад на српске положаје код Ђуниса и кад се малодушна српска посада народне војске дала у бекство, на утврђеним положајима остали само Руси; у тим окршајима, од њих око 1.000 погинуло је равно две трећине. Тако ослабљени, и преостали Руси су се повукли.

5.

Ако је Карађорђевог устанак завршен неуспешно и ако су преживели српски добровољци живу главу спасавали пребацивањем у Аустрију и у Угарску, била је то једна од могућности да се на почетку Другог устанка поново врате у Србију. Прота Матеја тада је записао да су "устаничке чете почеле затим да се јављају и у другим крајевима, нарочито у долини Саве, и српске избеглице почеле су такође да пристижу у помоћ устаницима и да доносе муницију". Рекосмо већ, било је то витешко време и тадашњи Срби били су нешто необичнијег моралног склопа него данас: неки од њих избегли су у тренутку кад је Први устанак угушен, али они свој избеглички статус нису сматрали трајним; они нису отишли далеко од границе и они нису заборавили на оне који су и даље остали под турском окупацијом. Чим је почео Други устанак, они су се опет вратили на бојну пољану.

Сви ми можемо посведочити да се у нашем времену избеглице нису тако понашале.

Макар колико се чинило неприкладним да се избеглице и добровољци трпају у исту причу, уверени смо да су догађаји с почетка ове деценије наметнули баш једну од таквих ружних веза. Полазећи од тога, ја сам на међународном научном скупу о Првом балканском рату, закључујући своје саопштење о српским добровољцима, рекао и ово: "Ако се некоме чини да је број добровољаца у балканским ратовима био превелик, требало би да има на уму бар две ствари. Прво, за време Другог светског рата на

просторима претходне Југославије, све до 1943. године, док нису створени какви-такви органи државне власти, сви борци били су добровољци; било их је која стотина хиљада. Друго, од 1991. до 1995. године, током Рата за крајишку независност и Рата за Републику Српску, у којима је, према неким проценама, учествовало преко 70.000 добровољаца, избегло је из Србије око 120.000 младих људи (неки кажу и читавих 300.000), називаних онда »најкреативнијим делом српског народа«. У балканским ратовима, у време кад је морал српског народа био онакав какав бисмо желели да данас сматрамо сопствени морал, у добровољце је кренуло тек 100.000 људи. Много мање но што данас имамо »креативних бегунаца«, да не кажемо издајника".

Ти млади "креативци" побегли су на разни "демократски" запад, не би ли се тако удаљили од ратишта. Исто тако, на најразличитије начине иселио се из западних српских крајева један огроман број младих људи, чиме је одбрамбена спремност двеју новостворених српских држава била сведена на изузетно низак ниво. Наравно, сви они који су некуд отишли имали су и неко оправдање за свој поступак. Остали, и они који су на збивања гледали са стране, и они који су заштиту кућног прага сматрали светињом, на њихове поступке гледали су нешто друкчије; они су, сасвим разложно, у сваком таквом случају постављали питање да ли се радило о сеоби са личним мотивом или о избеглиштву без повратка. Практично, у овим двома појавама и није било разлике, јер се и једно и друго дешавало по слободном избору. Али, зато, наметали су се неки изузетно важни закључци везани за морални аспект таквог пресељеништва. Наиме, обе врсте ових пресељеника почињу да постепено кидају своје везе са старим крајем, што треба изједначити са (само)ампутацијом од сопственог народносног стабла. И то је потврда да су слобода и ропство моралне категорије а не друштвене, и да се статус оних који су избегли у слободу временом претвара у ропство сопственој савести. Кад год се избегла нејач не може вратити у завичај, јер је за њом стигао (или са њом остао) њен наводни "заштитник", нужно се почиње назирати ропски менталитет таквог избеглиштва. А такав менталитет, по природи ствари, нити је прихватљив за избеглице нити за средину на коју се они покушавају накалемити.

6.

Како су по Србији, временом, стваране разне институције грађанског поретка, почев од демократије до интернационализма, од братства и јединства до реформизма, од мировњаштва до космополитизма, за све оне који су се као "личне и породичне" избеглице одрекли својих огњишта била је то прилика да се заогрну плаштом неке од тих "доктрина".

Најприхватљивија је, свакако, била демократија, јер се под тим појмом обично подразумевају такозвани "народни интереси" схваћени по критеријумима отпадништва. Проглашава се тако врховним народним интересом све оно што је менталитету српских избеглица утисло жиг отпадништва: лични кукавичлук, запуштање националних вредности, губитак свести о националном припадању, некритичко приклањање цивилизацијским токовима савременог западног друштва, раскид са изворима аутентичне српске цивилизације, колаборација са српским непријатељима, и слично. Друкчије речено, присталице моралног избеглиштва из Српства у европску цивилизацију стижу до свог циља ниподаштавајући српско историјско искуство и не хајући за бројна упозорења да је "од најстаријих времена нашег рода и племена било све од Јегејског до Северног мора, па зато је то сродство у именима места, које за толико векова није изумрло, иако се наш род тамо на северу претопио у Немце. Немачка их култура све прогута. Пазимо добро да то и с нама не буде. Што турска сила није вековима учинила, култура може, само ако не пазимо шта радимо".

Не треба се чудити што ће се таквом начину размишљања о "народном интересу" прикључити и део Срба на које су владајућа идеологија и идеологизована школа током последњих неколико деценија оставиле изузетно дубоке трагове, нарочито на њихова схватања о анационалном, као наведеном моделу за превазилажење свих сукоба вековима изазиваних на верској или народносној, односно националној основи. Ако су страни верски фактори (католицизам и ислам), без изузетних тешкоћа, у разним временима и у разним условима, на своју страну могли преводити многобројне Србе, онда ничег необичног нема ни у чињеници да се многи наши српски савременици, такође без тешкоћа и у уверењу да је то природно, одричу своје националне припадности и тако изневерују националне интересе свог народа. У ствари, компонента анационалног у српској идеолошкој свести делује као својеврстан вид антисрпства и антиправославља, те такви преобраћеници, у одсуству историјске свести и напуштајући крило свог дојучерашњег народа, постају његови потенцијални гробари.

7.

У Балкански рат, Србија, земља са око 2,900.000 становника, уз редован састав мобилисала је и око 335.000 војника. Поред позваних обвезника јавило се на дужност и најмање 67.000 нераспоређених, о чему се у нашој званичној историографији углавном ћутало. Са тим у вези, један од учесника тих збивања записао је: "Колико је било одушевљење народа Србије за тај рат, нека сведочи само то, што се је пријавило више од 100.000 обвезника, него што их је било пописано! Од тих су образовани такозвани прекобројни пукови, колико се је могло, а остатак је враћен кућама, јер

више није било оружја". Новија истраживања казују да је од нераспоређених људи формирано шест прекобројних пукова (од Првог до Шестог) са укупно нешто преко 26.000 војника, али се чини да је таквих пукова било нешто више. Зна се, наиме, да је последњег дана Брегалничке битке погинуо мајор Љубомир Ј. Павловић, командант батаљона у Деветом прекобројном пуку!

Страни дописници из Србије писали су тада о невиђеном одушевљењу за рат, дубоком патриотизму и свести о великој дужности српског народа. Један од њих јављао је да "радници-печалбари који су недељама живели само од хлеба и лука, нису чекали исплату, већ су одмах пошли на збориште", а други да је "видећи овај дубоки патриотизам и свету ватру која је букнула у свачијој души... постао свестан неминовности победе балканских народа".

Слично се дешавало и у Црној Гори. На зборна места стизали су и младићи још необухваћени војном обавезом и старци у већ поодмаклим годинама; сви они одбијали су да се врате кућама или да прихвате распоред негде у комори. У спљетском "Нашем јединству" објављено је да се у добровољце пријавио старац од 98 година из Кривице у Грбљу: "Послао сам своје синове и унучад на бојно поље; сад сам чуо да је рат објављен па ево и мене, да се пријавим ако ме примите као војника, да и ја што добра учиним за добро Господара и Црне Горе". Велик број црногорских добровољаца приспео је са стране, о чему је београдска "Политика" записала и следеће: "Од објаве рата Турској, Црногорци, који се налазе у Америци, кренули су сви у своју отаџбину. До сада је стигло дома преко 6.000 Црногораца, а кренуло је још близу пет хиљада". Било је то време у којем Црногорци "као ждраљеви прелијетаху тада океан и падаху по смртоносним косама Тарабоша и Бардањолта, за постигнуће свог народног идеала".

8.

Нужно се намећу бар још два питања: ко су били ти људи и које је било њихово занимање.

Били су то национално свесни Срби, одрасли уз народне песме и гусле, на косовском миту и Српској Земљи, у уверењу да је отаџбина само једна и са свешћу да ту Отаџбину неће бранити нико осим њих, њене деце. И били су то углавном земљорадници; судећи по подацима из једног списка српских добровољаца приспелих на Солунски фронт из прекоморских земаља током последњих двадесетак месеци, било их је најмање четири петине. Додамо ли томе и запажање да је највећи број преосталих добровољаца, такође земљорадника у завичају, као своје занимање пријавио оно којим се бавио боравећи на страни, онда се тек види прави извор добровољачког покрета, и он само као потврда познате мисли Светог владике Николаја да "најузвишенија душа живи понекад у најсиро-

машинијој и најнеугледнијој кући". Било је међу њима и по неколико новинара, писара, ћака и трговаца, а, као од заклетве, и један универзитетски наставник.

Може се уз овај преглед приговорити да је у оно време било мало школованих људи, али смо зато последњих година били сведоци да су против одбране и голих живота српског народа у крајинама иступали баш школовани људи, они који себе радо називају интелектуалцима. Тако, на пример, једна група Београђана учлањених у Српску академију наука и уметности, писала је пре седам година да "рат може допринети само дубљем неразумевању међу народима, а уништава нам углед у очима међународне јавности. Наш демократски и економски развитак је ратовањем заустављен... Што се Србије тиче, ратна достигнућа су за сада: упропаштена привреда; жртве насиља и неправде стекле су у цивилизованом свету глас завојевача и бољшевика; први пут у својој историји Србија је без иједног савезника; велика, тешко излечива пометња – национална, друштвена и морална; нагла промоција агресивних појединаца у народне вође и ратне јунаке; излазак наоружаног подземља на улице градова; и, најстрашнија последица ратовања од свих – стотине и хиљаде мртвих и осакаћених од којих већина не зна зашто је гинула и у чије име је убогаљена. Не верујемо у сврсисходност овог рата... Не верујемо у победе које нас воде у нове ратове".

Најинтересантније у целом овом апелу јесте сазнање да је он дат крајем друге декаде новембра 1991. године, у тренутку кад је Вуковар ослобођен и кад су бројни његови српски грађани, после вишемесечног заточеништва у усташком окружењу, могли да одахну. Док су ти исти српски грађани чамели по вуковарским подрумима, док су лешеве многе њихове браће, само због тога што су били Срби, скупљани по дунавским врбацама, док је српска нејач гинула по Крајини, Далмацији, Западном Срему, Западној Славонији и другде, потписници апела ћутали су. Српска жртва била је за њих допринос борби против "завојевача и бољшевика" и подизала је њихов "углед у очима међународне јавности". Потписници апела чекали су српски пораз, јер, ваљда, после њега не би било "нових" ратова ни "пропаганде смрти". Смрт би за Србе већ била стварност.

Из таквог круга такозваних интелектуалаца, Срба само по пореклу, није се никад ни могла очекивати подршка српским добровољцима, а још мање да им се неко прикључи у одбрану Српства и српског националног простора. Још црње, својом "интелектуалном" логиком они су тада битно утицали да бројни родитељи похитају у јединице редовног армијског састава не би ли своје синове вратили кући а Отаџбину оставили без одбране. Дешавало се нешто слично и током 1998. године, када су неки родитељи, нарочито из Шумадије, хитали на Косово и у Метохију, али не да помогну у одбрани Праве Србије и преосталог Српства, него да "провере" да ли ће своју децу "оставити или их вратити кућама" ... а Отаџбину још једном оставити без заштите.

9.

Интегритет српског националног простора не може се очувати без стабилних државних граница. Српска државна граница биће стабилна само ако су испред ње (или у њеном залеђу), на једном релативно широком подручју, грађани српске народности настањени у већини која може без великих политичких и других тешкоћа неутралисати било какав покушај одређене националне мањине да своје мање или више прикривене циљеве, аутономистичке или сепаратистичке, оствари ослањањем на државну организацију њене народносне матице. За српску државну границу опасност је утолико већа уколико се са друге стране налази земља чији је национални кампанилизам ослоњен на мит о нужности територијалног ширења и на уверењу, или у очекивању, да се такав мит може остварити макар отвореном агресијом на српски национални простор. Сви облици националног кампанилизма у непосредном српском суседству опасни су за српски народ и српску државу, нарочито због тога што је антисрпска и антиправославна константа такозване западне демократије приправна да сваком облику агресије на српски етнички и државни простор да "ваљан" правни основ. Таквим тенденцијама доприносе, чак их и стимулишу, извесне утицајне политичке и интелектуалне личности, институције и групације у Србији за које је, по несрећи, лојалност српским националним интересима сасвим непозната категорија.

10.

Људи са села, они који су живели од земље и за земљу, увек су били спремни да бране исту ту земљу. Мало Срба данас живи на земљи. Због тога, зло које је пре педесетак година почело да се смишљено чини српском селу и које је у међувремену "помогло" да се оно скоро уништи, морало би се сасвим искоренити; уколико жели да опстане, српски народ мора се подврћи променама тежим од свих које су га сналазиле у историји, тежим и од оних које су проистикале из бројних ратова – враћању на село. Јер, од Другог светског рата наовамо, систематским пресељавањем становништва у градове уништавано је српско село, раслојавана и разбијана српска породица, а статус новоствореног градског становништва највећим делом довођен је у зависност од социјалне политике и економске моћи државне организације.

После скоро полувековног лагодног живота заснованог на лажима, предстоји период освешћења и враћања у реалност: крајеве погодне за пољопривреду и сточарство грехота је запуштати зарад неке индустрије која се мора ослањати на многе увозне компоненте и која због тога не може издржати било какву, чак и слабу конкуренцију. Савремена збивања

у вези са економском блокадом Србије и Црне Горе показала су, то је ван сваке сумње, да је стварна вредност српске привреде заснована на њеној аграрној и сточарској природи. За случај да се то схвати на прави начин, враћање у реалност водило би кроз самоосвешћење сваког појединачног Србина.

11.

Грчки историчар Херодот написао је пре две и по хиљаде година да земља припада ономе ко је настањује.

Пре педесетак година, у данима велике српске изгубије, Десанка Максимовић, вечита песничка сенка и савест сваког српског читаоца, обратила се српским мајкама и следећим стиховима:

*Рађајте на свети децу, рађајте.
Нека се ојети благослов њосе
куда је смрт прошла канцом и косом.
Наша мучена земља деце росом
нека се као звездама ојсе.*

*Нека њомиле дољом и косом
бројна као њраисконска сџада.
Нека их буду њуни ѓрадови и кланци.
Са високих динарских ливада
нека се јаве као с њролећа јањци.*

Рађајте на свети децу, рађајте.

*Као биљке у родна леђа,
њо два њуђа да цвећаше,
из једног зрна, као земља њлодна,
њо сџођину сџабљика да даше,
да шикну деца као множосџрука
њланинска била,
да никну као њрва ѓрава:
да земља наша издесеђкована
сва се замлади.*

Рађајте на свети децу, рађајте.

А само неколико година иза Десанкине поруке, следбеници "велике идеје" која је требало да измени свет, објаснили су народу да ће у "лепшу и светлију будућност" моћи кренути само ако породица буде имала по једно или највише двоје деце. Срби су поверовали у ту причу и протеклих ратних година, у Рату за крајишку независност и у Рату за Републику Српску, када

је требало спасавати Српство, на одбрамбену линију стали су само они који су били "кадри стићи и утећи / и на страшну мјесту постојати". Многи су своје одсуство са те линије "оправдали" страхом за своје породично стабло, и можда ће њихови ближњи, и ини, бити вољни да их за то одсуство оправдају. Но, да би српски народ заиста остао вечит и неуништив, сваком Србину мора бити света дужност да одбрамбену линију заштити сам, или својим телом или својим бројним потомством. Само бројне породице могу сачувати још бројније трагове о српској прошлости и допрети до звезда у даљини.

Данас, Десанкина порука српским мајкама опет буди, а моја маленкост подсећа младе Србе и младе Српкињице из све Српске Земље, да све што у Српству "живи и роди намењује се слободи". Српска Земља остаће српска само ако њени Српчићи "помиле дољом и косом" и "никну као прва трава: да земља наша издесеткована сва се замлади".

Знам, многе ће младе даме грдно замерити Десанкиној поруци јер она, наводно, женском свету укида нека лична права и неке "слободе". Наћи ће се ту и сијасет "доказа" да би жене, дарујући нове животе себи и својој породици, изгубиле много од своје равноправности и једнакости на неком другом плану, у школовању, на пример, или у некаквом радном ангажовању, напредовању у струци и, уопште, у каријери.

Заиста, Десанкина порука подразумева и нека друкчија решења у оном што се обично зове "позитивно законодавство", пре свега у области радног права. На пример, жене би се могле запошљавати само док се не удају или тек пошто им деца одрасту и почну самостално да живе. Посебним мерама требало би стимулисати жене са децом да постепено прекидају радни однос; послови који се сада обављају у српској привреди могу се обавити и са мање од две трећине тренутно запослених, уз пунију стварну запосленост и повећане плате за тако запослене раднике. За жене, рађање и одгајање деце био би радни допринос, а после испуњеног старосног цензуса и оне би стицале право на личну пензију. Дотле, жене и деца уживали би максималну заштиту од било каквих евентуалних имовинских или правних злоупотреба.

Ослобађање многобројне женске радне снаге представљало би за децу стварни повратак у окриље породице; деци би било олакшано школовање и васпитање, а нестала би и потреба за многим скупим институцијама предшколског и "трећедобног" нивоа. Бројније породице поново би омогућиле да деца у њима одрастају, а да стари поново живе и умиру међу својим потомцима.

Само у таквим условима, у породицама са више деце, у породицама са много деце, у породицама које ће, уместо садашње самодовољности и саможивости једног или два детета, своје чланове оплемењивати љубављу према ближњем и бригом за сопствене моралне вредности, поново ће моћи да се одгаја и одраста дух родољубља, дух национални, дух заштитнички према сопственом народу и сопственој, Српској Земљи.

Српски добровољци, за које српско народно памћење зна врло добро а званична историја врло мало, рађали су се и одрастали, борили и у легенду улазили надахнути таквим духом. По несрећи, Српска Земља рачунала је на њих само у великој невољи; чим би невоља прошла, Српска Земља на њих је заборављала. Последњи пут уверили смо се у то средином септембра месеца прошле године, у данима кад је обележавана осамдесета годишњица пробоја Солунског фронта. Ни једном једином речју добровољци нису тада поменути, иако су они чинили око половине укупног састава српске војске у пробоју тога фронта и у завршним операцијама за ослобођење Српске Земље (и још неких западних територија које су током два светска рата и два светска мира дошле главе милионима Срба).

12.

Са циљем да се бројно ојача српска породица, општине би требало да појединачним одлукама, без доношења закона, Српској православној цркви и Матици српској врате њихова имања. После тога, без обзира на то ко ће враћену земљу обрађивати, део прихода мора се слити у црквене и Матичине фондове за финансирање демографске обнове српског народа. Држава би морала изменити закон о децјем додатку, тако што би се додаток исплаћивао само за једно дете. За друго, треће и четврто дете новчано вредни децји додаци исплаћивали би се из фонда Српске цркве, а за пето и свако даље дете из фонда Матице српске. Подразумева се да би се овакве исплате односиле искључиво на српску децу, а тим би се путем, између осталог, испуњавале најзначајније националне функције ових двеју институција. Подразумева се такође да се оба поменута фонда, и онај у Српској цркви и онај у Матици српској, морају подржати и на неки други начин, на пример: задужбинарством, добротворским прилозима и, чак, из буџета. За пето дете увело би се православно кумство шефа државе, што би државу обавезивало да својој кумчади обезбеђује одређену финансијску или какву другу економску потпору. Мора се поћи од поставке да никакво улагање у децу, макар колико оно било велико не може бити скупо.

13.

Проблеми о којима је реч нарочито долазе до изражаја на Косову и Метохији и у Бачкој и тичу се организованих напора нелојалне шиптарске, мађарске и хрватске мањине да, као несумњива пета колона, "пренесу" српски државни простор суседним државама. И за једну и за другу и за трећу мањину, и данас као и јуче, ради време и – српска небрига. Промени етничких односа на Косову и Метохији, више од арбанашких и шиптарских притисака, допринели су подмитљивост и похлепа многих косовско-

-метохијских Срба који су претходних деценија за велике паре продавали своја имања, селили се у унутрашњост Србије и тамо за добијени новац стицали много већу имовину и, чак, много значајнији друштвени статус. Те су трансакције добрим делом финансиране преко буџета, новцем осталог дела Србије, што значи да је Србија платила шиптарској мањини да откупи Српску Земљу. Или: Србија је своју земљу продавала Шиптарима за своје паре. Што се Бачке тиче, она као да је у међувремену, а нажалост и данас, за Србију неинтересантна, у наивној вери да су маџарске аспирације на *délvidék*, и хрватске до Тисе, неповратна прошлост. Бачка је данас за Србију много слабија тачка од Косова и Метохије, нарочито због тога што се налази на дохват руке оној већ поменутој западној демократији, католичком кршташтву и пробуђеном хабзбуршком духу, с једне стране, и што, с друге стране, београдско-чаршијска самодовољност и препотентност у односу на остали део Србије доприноси снажењу центрифугалних сила у Војводини; врло је јак аутономистички покрет у Војводини Српској, и то не само у српском староседелачком кругу, већ и међу српским досељеницима после Другог светског рата и, нарочито, међу Србима који су у Војводину добегли током Другог светског рата и током прве половине деведесетих година. Само се на први поглед чини да је јужна српска покрајина на корак од отвореног сукоба, а да на северу од Саве и Дунава до сличних сукоба, чак и малих, не може доћи. Свет који Арбанасе гура у рат против Србије врло добро зна да су Косово и Метохија, односно Права Србија (увек се погрешно каже: Стара Србија), одвајкада света Српска Земља и да се Срби пред њеним губитком могу врло лако хомогенизовати и оштро одговорити на напад са било које стране. Кад се ради о Војводини, без обзира на то што је и она на бројним старим страним картама представљана као Србија и што у многим озбиљним изворима слови као српска прапостојбина, на њу се из угла неодређено великог броја наших српских савременика, нарочито из Шумадије и јужно од ње, гледа као на нешто "различито" од Србије. У евентуалном сукобу за Војводину они се не би ни "сетили" да се ради о Србији и о Србима, јер можда нису ни чули за војводу Стевана Петровића Книћанина и његове истомишљенике који су пре читавих сто педесет година похитали у одбрану Војводине Српске, а још мање им је познато да су своју шајкачу, незаобилазни део српске националне ношње, преузели од српских граничара из Шајкашке.

14.

Без обзира на то што неке од овде назначених теза делују искључиво и косе се са оним што западни кругови и њихови српски епигони нуде као рецепт за улазак у наредни век, ваља истаћи да је сваки народ који не показује барем мало агресије осуђен на пропаст. Ова генерација Срба не би

смела дозволити да се због њене незаинтересованости српска државна територија сведе на мању од оне коју је на почетку своје владавине познавао књаз Милош. Иако Уставом дефинисана као грађанска, и ако жели да опстане, Србија мора функционисати као национална држава. Како је то Ђузепе Мацини у жељу борбе за јединство Италије непрестано понављао, националне државе тек су етапа на путу ка уједињењу Европе. Србија не сме бежати од таквог концепта, утолико пре што су се све остале данашње европске државе, чини се: без изузетка, организовале као националне. Недавно уједињење Немачке, оно које се одвијало пред нашим очима, у такозваном демократском свету са Запада сматрано је и онда, а ни данас се о њему не мисли друкчије, врхунским дометом немачке националне политике и великом победом историјског права једног подељеног народа да се поново нађе у јединственој држави. Дода ли се свему овоме и податак да су Срби на неким граничним подручјима објективно већ на измаку снага, до сада ослоњени само на вербалну и "организационо-политичку" подршку, са великим изгледима да одустану од неравноправне борбе и да се уклоне са "страшнога мјеста" препуштајући тако део српске територије националним мањинама, односно њиховим суседним матичним државама, може се десити да Србија изгуби и последње аргументе за одбрану поменутих области.*

* Написано средином септембра 1998. године, за телевизијску серију "Душа Србије", коју је у Телевизији Нови Сад припремала госпођица Радмила Војновић. Серија је већ крајем исте године укинута, пошто је оцењено да је превише "национална".

ДРАГУТИН Ј. РИСТИЋ – УЗОРНИ СРПСКИ РАТНИ КОМАНДАНТ

Драгутина Ристића, дивизијског ђенерала Југословенске војске, у Банату познатог као Бригадир Ристић, нема у *Vojnoj enciklopediji*, а нећемо га наћи ни у другим нашим сличним књигама. Неколико основних биографских података о њему дато је у *Војводици Српској 1918*[1], највећим делом захваљујући љубазности Драгутина Попова-Канина[2] из Новог Милошева, у чијој је кући сачуван један Ристићев краћи спис под насловом *Моја биографија*[3], у препису извесног Радомира Н. Илића из Београда. Редови који следе покушај су да се Драгутин Ристић и његова улога у српским ослободилачким ратовима 1912-1918. године сместе у заслужени историјски оквир.

Балкански ратови

Почетак Ристићевог ратног пута. Драгутин Ристић ушао је у Први балкански рат са чином мајора. Као командант комбинованог 3. батаљона у 4. пешадијском пуку првог позива Дринске дивизије учествовао је у битки код Куманова, у којој се, према оцени ђенерала Павла Јуришића Штурма[4], "видео истакао". Знајући да се "мајор Ристић у свим борбама 1912. г. показао (...) одличан и врло храбар официр" и да је у "свим борбеним приликама био (...) пример храбрости и самопрегоревања", ђенерал Штурм предложио га је 14/27. октобра за одликовање, а 12/25. новембра за одликовање сребрном медаљом за храброст и за унапређење у чин потпуковника. Штурмов други предлог био је детаљно образложен:

"У Кумановској битци (11/24. октобра), у једном тренутку, пустили су неки делови (V пука), на које се наслањало његово десно крило-батаљона (Ристићевог – ИП), лично је узео једну чету, одвео код тих одступајућих делова, зауставио даље одступање и разместио за даљу борбу. Ово је било пред самим Зебрњацима[5], кога је са 4 батаљона заузео. У тренутку када је командант пука био рањен и створила се у његовој близини мања забуна, кренуо је цео I борбени ред (1, 3. и 4. батаљон) и брзо васпоставио ред. У даљем наступању за Турцима и ове у борби са Дунавском дивизијом, 1 батаљон кренуо је према њима и бочном ватром олакшао, да се непријатељски отпор брже и сигурније сломије. Гоњење је извршио до реке Пчиње.

У борби око форсирања кланца и заузимања карауле на Присаду, коју је заузео (22. октобра/4. новембра) у једном налету, за тако кратко време, да се Турци нису могли освестити од овог напада. Благодарети тој брзини,

прелаз са караулом били су заузети и обезбеђено за сутрадан – избијање Дринске и Моравске дивизије ка Прилепу. У гоњењу ка Прилепу, вршио је гоњење најенергичније и Турцима је изгледало као да ће да их похвата и брзо су мењали положај у одступању.

У боју код Прилепа – Алинаца (24. октобра/6. новембра), при излазу из вароши када је део пука већ свео у бивак, саставио пушке у купе, а војници били вољно, у таквом стању изненађен артиљериском ватром, први је узео команду над батаљоном и кренуо батаљон у еволуционом поретку напред и после послужио као зборна тачка осталих батаљона, те се пук брзо и лако прикупио око њега и продужио напад. У доцнијем наступању када је XVII пук јаче окренуо улево и створила се велика празнина до VI пука, из II реда у коме је био, да је нису могли да попуне 1. и 2. батаљон IV пука, без наређења сам је са својим батаљоном попунио ту празнину и заједно са VI пуком избио на задњу ивицу положаја.

...Учествовао је у сва три дана борбе код Битоља за све време борбе, а нарочито при нападу на положаје и село Кукуречани и косу јужно од села, показао се веома храбар и умешан. Преко ноћи прегазио р(еку) Шемницу и са 2 батаљона извршио замену левог крила (6. пук)... задржао се на 4-500 м(етара) пред непријатељем све до 14 часова (6/19. новембра), када су му пришла у појачање и остала два батаљона. Упорно чувајући леви бок и позадину свих нападних трупа а нарочито VI пука који је нападао на Кира Марицу".

Декрет о Ристићевом одликовању и унапређењу у чин потпуковника издат је тек 6/19. априла 1913. године, а сам Ристић, незадовољан толиким кашњењем, записао је:

"У јануару (14/27) 1913 г. моји млађи другови С. Трипковић[6], Р. Станојловић[7], Милорад Јовановић, судски В. Јовановић[8] и млађа класа Д. Калафатовић[9], Мих. Јовановић[10], Драгутин Димитријевић Апис[11] (био болестан), Милош Јовановић[12] и Душан Глишић а из пензије Д. Михајловић и Љ. Костић (чланови мафије) унапређени су а ја не и поред благовремено извршеног предлога. На жалбу одговорено је само да је била административна грешка, али ранг ми није био повраћен и поред мишљења Команд(анта) Дрин(ске) Дивизије ђенерала Павла Јуришића – Штурма: Показао се у свим борбама 1912 год, које је водила Дринска дивизија I поз.

Дивизијски ђенерал
Драгутин Ј. Ристић

као одличан и врло храбар официр, заслужује сваку препоруку". Оно што је названо "административном грешком" било је, по свој прилици, с великим разлогом, јер је за команданта 4. пука, у чијем је саставу Ристић био командант батаљона, постављен нешто раније унапређени потпуковник Драгутин Димитријевић Апис, док је на чело Дринске дивизије I позива стао пуковник Стеван Хаџић[13].

За Ристићеву личну љутњу није било много времена, пошто је убрзо дошло до Другог балканског рата. "Рано изјутра 17/30. јуна, Бугари врше изненадан напад (без објаве рата – ИП) на све наше предстраже на целом фронту према њима. До подне Рилска дивизија (од три бригаде) према Дринској дивизији успела је својим левим крилом да са положаја код с(ела) Сушево потисне десно крило VI пешадиског пука I поз(ива) и даље да продужи наступање косом ка планини Богословец. Овим успехом омогућили су себи у току дана и сутра дан 18. јуна/1. јула да косом и леђном ватром туку трећи (Ристићев – ИП) батаљон који је био у центру. У оваквој ситуацији читав непријатељски пук од три батаљона сасредио је свој напад на 3. батаљон, са циљем да продре на Овче поље и путем приђе Велесу". Генерал Д. Димитријевић[14] записао је о тим догађајима и следеће:

"Потпуковник Ристић у ноћном нападу 17/30. јуна са батаљоном одбијао је бесне нападе бугарских колона. Преко дана и ноћу 17/18 и 18-ог (по старом календару -ИП) водио је очајну борбу, која је продужена и у ноћ 18/19 и на овом дочекао да Бугари претрпевши неуспех, почну 19-ог повлачење. У највећој кризи борбе 18-ог по подне, када се код Дрин(ске) дивизије појавила поколебаност, а појединци и групе почели да напуштају положај, Командант дивизије (Хаџић) наређује повлачење. Потпуковник Ристић одговорио је Команданту пука: "Ја свој батаљон нећу да повучем. Бранићу свој положај и са једним војником". Ова одлука била је (од) пресудног значаја за битку, јер Бугари на овом најважнијем правцу били су снажном ватром задржани и приморани да обнове ватрени напад. Овај тренутни застој био је довољан да прибави време и омогући Моравској дивизији I позива (која је развијена – трчећим кораком – прилазила као појачање Дринској дивизији), да прими у себе војнике који су одступали и са овима изврши појачање. Трећи батаљон који није одступио, био му је ослонац и заштита десног крила и бока од ватре са косе. За овакву командантску одлуку и лично пожртвовање, одмах (19-ог изјутра), постављен је потпуковник Ристић за команданта VI пука I позива и одликован орденом Карађорђевог звезде са мачевима VI реда. Са VI пуком потиснуо је и гонио Бугаре до р(еке) Брегалнице. Доцније са одредом од 6 батаљона и 15 топова извршио је напад на Големи вис и заузео гранични фронт караула Церцорија". За личну храброст и постигнути успех предложен је за одликовање златном медаљом за храброст, а петнаестак дана по закључењу мира са Бугарском постављен је за команданта 13. пука "Хајдук Вељко".

Арбанашка побуна

Смиривање побуне. Са својим новим пуком, једном батеријом и коњичним водом, потпуковник Ристић учествовао је с јесени 1913. године у смиривању велике арбанашке побуне у Правој Србији, односно на Косову и у Метохији. Наиме, "ратови Србије и Црне Горе са Турском не само да нису донели ослобођење српскога народа него су на целом простору где су Срби и Арбанаси били измешани, још више затровали и погоршали односе између њих... Још уочи Берлинскога конгреса била је, под разним утицајима, појачана антисрпска атмосфера да би, после оснивања Арбанашке лиге[15], постала још затрованија. За скоро три и по деценије, од Берлинскога конгреса па до првога Балканскога рата, настало је немилосрдно сатирање Срба и терор над њима"[16]... Победе Србије и Црне Горе (у балканским ратовима – ИП) осујетиле су планове о стварању једне арбанашке државе изван ужега арбанашкога етничкога простора. Срби су били повратили своје историјско тло на коме се налазе највећи и најзначајнији историјски и верско-културни споменици за које је везано најславније доба српске историје. Срби нису били против стварања једне арбанашке државе у природним етничким границама њиховим, али су били решени да заштите своје националне интересе, које су угрожавале арбанашке претензије, које су биле помагане од Аустро-Угарске и Италије"[17]. Ристићев допринос том српском националном подухвату састојао се у чишћењу долине реке Дрима и планине Јабланице од арбанашких побуњеника, после чега му је уручена златна медаља за ревносну службу.

Светски рат

Церска битка[18]. Почетак Светског рата затекао је Ристића на месту команданта 13. пешадијског пука "Хајдук Вељко", у чијем се саставу налазило пет батаљона и једна батерија. »У битци на Церу имао је задатак да омогући Коњичкој дивизији напад на додељени јој положај на правцу Бела река, који је бранила Ландверска дивизија[19]. Снажним нападом с фронта и изведеним маневром према десном крилу и боку у позадину непријатеља, непријатељ је разбијен и натеран на повлачење. Коњици је омогућено праћење заједно са пешадијом ка р(еци) Дрини. Овај храбар подвиг одреда истакнут је наредбом бр. 3 војводе Степе[20] овим речима: "...Битке су биле и победу избориле Комбинована дивизија I позива, Моравска дивизија I позива, а XIII пешад(ијски) пук I поз(ива) 'Хајдук Вељко' са придатим му батаљоном... и батеријом... свесрдно су помагале Коњичку дивизију у последњем дану битке..." Ова похвала, признање свим војницима и официрима овог одреда, окитила је заставу 13. пешадијског пука I поз(ива) 'Хајдук Вељко' ордеом Карађорђевог звезда са мачевима IV реда«.

Овом значајном српском војничком победом поново је на дневни ред стављен савезнички позив да српска војска пређе у офанзиву и војне операције настави у Срему. Наиме, у српску Врховну команду прispела је 1. септембра Пашићева[21] порука "да му је руски отправник послова саопштио, да Врховни Командант руске војске Велики Кнез Николајевић[22] сматра, да је према данашњим приликама хитно, да српска војска ступи у офанзиву, а то се може учинити, јер је велики део аустро-угарских трупа отпремљен против Руса у Галицију, према веродостојним податцима"[23]. Одговор Пашићу послат је исте вечери, с молбом "да се ово саопшти коме треба": "Без обзира на број непријатељских трупа према нама, ми бисмо предузели офанзиву, кад бисмо имали довољно превозних средстава за прелаз преко Саве и Дрине, која се у овом времену журно припремају и кад бисмо могли одједанпут извршити преоружање извесних наших трупа са руским пушкама, које пристижу у партијама. — Чим се све ово доврши преузећемо офанзиву, зашта се већ у велико чине припреме"[24]. Мора бити да је српска Врховна команда под "припремом" сматрала своју наредбу од 9. августа да "према садашњој општој политичкој ситуацији вероватно је да ћемо скоро предузети офанзивне операције прелазом реке Саве на најзгоднијем месту између утока Колубаре и утока Дрине". Било је тада наређено да командант Друге армије "са потребним стручним особљем свога штаба изврши што потпуније рекогносцирање и изабере најзгоднија места прелаза". Очекивало се да ће "главни прелаз бити негде између Обреновца и Дебрца, а споредни по могућству између Шапца и Митровице"[25].

Припреме за прелаз преко Саве одмах су настављене, а 3. септембра издате су две важне наредбе: команданту Дунавске дивизије првог позива[26] наређено је да "са својим трупама ноћас крене са Торлака у Обреновац, и да тамо прими команду и над Обреновачким одредом", а од команданта Друге армије затражено је да "ради демонстрације, која ће се вршити у околини Митровице са једном од ваших дивизија... понтонски трен те армије што пре дође на линију: Белотић-Богатић"[27].

Прелаз у Срем. Већ наредног дана, 4. септембра, Врховни командант српске војске престолонаследник Александар[28] наредио је да Прва армија "ноћу између 5. и 6. септембра изврши прелаз преко Саве на изабраном месту и пређе у Срем. Правац наступања на линију: Рума-Митровица", са задатком "да потуче непријатеља пред собом и овлада Сремом, са тежњом да спречи непријатељу сједињење са његовом главном снагом на Дрини, одбацујући га од Фрушке горе на исток". Команданту Друге армије наређено је да ка Митровици упути Тимочку дивизију првог позива са армијским мостовним треном, "са задатком да покуша и по могућству изврши прелаз преко Саве у околини Митровице; да по евентуалном заузећу Митровице ову добро утврди и створи је јаким мостобраном, и одавде

чинити што јачи притисак на непријатеља, у циљу олакшања и потпомагања акције I армије, како при њеном прелазу преко Саве, тако и при њеном даљем надирању за непријатељем". Акција Тимочке дивизије, уз одговарајућу потпору српске артиљерије, требало је да отпочне у поноћ између 5. и 6. септембра[29].

У складу са добијеном директивом, командант Прве армије ђенерал Петар Бојовић[30] наредио је да се са прелазом преко Саве отпочне 6. септембра у један час по поноћи. Према извештају добијеном од команданта Друге армије, "демонстрација Тимочке дивизије I позива код Митровице... имала је почети у поноћ 5./6. септембра"[31]. Понављајући директиву Врховне команде у целости, војвода Степа наредио је "да се армиски мостовни трен под командом мајора Војислава Ковачевића одмах стави на расположење команданту Тимочке дивизије I позива", да Комбинована и Моравска дивизија, обе првог позива, пожуре са утврђивањем и по могућству доврше га још у току дана, а да се Тимочка дивизија другог позива задржи на постојећим положајима, "спремна за покрет". Све то значило је да у Срем треба да пређу јединице Тимочке дивизије првог позива, укупне снаге око 25.000 људи, наоружане са 17.500 пушака, 24 топа и 20 митраљеза. "Пешадија тек што је преоружана руским пушкама, са којима се војници још нису били добро упознали. Армиски мостовни трен, који је овој дивизији стављен на расположење дошао је из Коцељева у Белотић. Није био у потпуно исправном стању: материјал разнолик и стар, тако да је много што шта од њега још у време мира предлагано за расход, али није расходовано, већ је мобилисано у Ћуприји и у рат кренуто. Старешински кадар је непотпун, а тако исто и људство, које у већини није служило у понтонирима. Код стокe – воловске запреге – владала је болест шап"[32].

У тренутку кад је дато наређено за прелаз и кад су дивизији придате још две батерије и два коњичка ескадрона, борачке трупе Тимочке дивизије налазиле су се у Липолисту, удаљеном од Саве око 30 километара. Ђенералу Владимиру Кондићу[33], команданту Тимочке дивизије првог позива, "никаква »авизо« заповест није раније дата, да би се овакав деликатан и компликован задатак могао припремити: да своје трупе из Липолиста благовремено примакне мало ближе своме циљу, те да избегне дугачке и заморне маршеве пред само извршење задатка; да благовремено прикупи све трупе, које му се стављају још на расположење, а нарочито да прегледа мостовни трен и према његовој исправности одреди дужину моста, који се од њега може изградити, па да према овој дужини одреди и место прелаза на Сави, јер шта вреди најбољи тактички услови на изабратом месту за прелаз, ако се на томе месту, од исправног материјала мостовног трена, мост не може подићи"[34]. Уместо свега тога, 4. септембра пред поноћ поручено је ђенералу Кондићу да следећег јутра

буде у Богатићу, у штабу Друге армије. А тамо, у ишчекивању да се напише заповест војводе Степе и без обзира на информацију добијену од команданта мостовног трена да је трен неисправан, Кондић је наредио да трен мора "да буде потпуно спреман, како би се 5. септембра у 18 часова (исте вечери, дакле – ИП) могао кренути ка месту прелаза, које ће му благовремено бити означено" [35]. Пошто је од свог команданта армије сазнао које је место предвиђено за прелаз и да ће артиљеријска припрема почети у поноћ истог тог дана, ђенерал Кондић вратио се у Липолист. Није га бринуло што сам није бирао место за прелаз своје дивизије, већ је то место нашао ђенералштабни капетан Петар Костић (треба Косић – ИП) и што је и командант мостовног трена сматрао да би прелаз са Равња био прикладнији од Чевртије [35a]; можда није противречио и због тога што се за Чевртију определио и сам војвода Степа.

"Покрет трупа предузет је 5. септембра око 11 часова. Али овако, због кратког времена, на брзу руку издана заповест, за форсирано кретање кроз равну и култивисану Мачву и за извршење марша око 30 километара, довела је до укрштања колона у своме покрету ка селу Глушцима, што је не само успоравало покрет, већ је доводило и до критиковања овакве заповести, што је неоспорно убијало морал код старешина и војника, и то у времену предстојеће тако важне операције, као што је прелаз преко једне велике реке. Јако заморене трупе почеле су стизати код с(ела) Глушаца око 20 часова, а продужавало је пристизање и до поноћи [36]. "У септембру, 5-ог од подне са 13-им пуком и батеријом (од 3 топа), при додатом 6 п(уку) под сунчаном жегом (42°C), у пуној ратној опреми, извршен је усиљени марш из села Липолиста преко с(ела) Глушца ка р(еци) Сави (караула Чевртија), путем кроз облак прашине и прашином до чланака, где је имао ноћу (5/6) да изврши прелаз ка супротној обали, образује мостову заштиту и обезбеди полагање моста и прелаз дивизије" [37].

Пошто је прегледао место на коме је требало поставити понтонски мост, ђенерал Кондић вратио се у Глушце и три сата пре поноћи наредио да, док се према Сремској Митровици буде отварао јака артиљеријска ватра, два пешадијска пука (13. и 15) и пет батерија Тимочког артиљеријског пука пређу у Срем. "Команданту мостовног трена наређено је, да учини све припреме за пребацивање мостовне заштите, а потом за постављање понтонског моста за прелаз дивизијске главнине под командом пуковника Божицара Јанковића [37a]. Тринаестим пуком "Хајдук Вељко" командовао је потпуковник Драгутин Ристић. Потпуковник Василије Ј. Стојановић, командант 15. пука, није ни прелазео у Срем; он је остао на Чевртији и тамо погинуо.

Трупе су покренуте око поноћи, а очекивало се да ће дивизија почети са пребацивањем на другу обалу како је и планирано, 6. септембра у један час по поноћи. Као и раније наредбе, и ова је издата на брзину. "Од села Глушаца, где су сви борачки делови дивизије били груписани, требало је по

мраку превести све трупе преко блатњаве реке Битве и подводног земљишта путем Глушци-Ноћај, и путем Глушци – Узвеће – Црквине – Јасенова греда". Мада се одмах показало да је у Глушцима "наступио кркљанац, који је, неоспорно, штетно утицао на морал трупа", ђенерал Кондић известио је војводу Степу да се све одвија у складу са добијеним наређењем и да "част ми је извести да сам учинио све припреме у циљу прелаза Саве".

У склопу тих припрема била је и Кондићева заповест пуковнику Божидару Јанковићу, команданту колоне (десне) која је требало да пређе у Срем. Од те колоне се очекивало да један њен део стане на линију Манђелоска бара – Баре – село Шашинци, стално се штитећи од евентуалних напада од Јарка, док је један пионирски полубатаљон био задужен да успостави мостобран на насипу од Јарка ка Митровици. Коначно, кад и 14. пук буде прешао у Срем, десна колона имала је задатак да заузме Митровицу и од ње створи јак мостобран. Тада ће бити наређено да и лева колона пређе "на леву обалу Саве помоћу сплавова и материјала, кога нађу на лицу места"[376].

Ипак, све се дешавало мимо плана и како не треба. Чело 13. пука стигло је до Чеврнтије пола сата касније но што се рачунало да ће цела акција отпочети, а зачеље је пристигло са још једним сатом закашњења. Мостовни трен стигао је на обалу тек у пет часова ујутру, што значи да је дивизија задоцнила најмање четири часа.

"На лицу места, командант пука (Д. Ристић – ИП) добија усмено наређење... да 13. пук први прелази Саву чим стигну понтони и има да образује мостовну заштиту и омогући дивизији извршење прелаза" од Чеврнтије на Легет, пољану између Митровице и Шашинаца[38] "Мостови материјал био је неисправан, нити је благовремено пристигао цео ради постављања, нити је био прикупљен код места прелаза. Ово је допринело да пук није био у могућности за време ноћи да предузме прелажење већ за време дана". "Први понтон спуштен је у Саву у 5,15 часова. Непријатељ са леве обале Саве отвара пешад(ијску) ватру... Отворена је одмах са наше стране пешад(ијска) и артиљер(ијска) ватра, те је олакшано спуштање понтона и прелажење. Првих 8 понтона са по 20 војника пребачени су у 7,20 часова, а наредна партија у 7,45 часова итд. У 9,50 часова пребачен је цео 13. пешадијски пук", а до подне и седам чета 15. пешадијског пука, 12 митраљеза и три топа са карама[39].

Са оним што се у јутарњим часовима 6. септембра дешавало на Чеврнтији упознао се и војвода Степа непосредно. Заједно са својим начелником штаба пуковником Војиславом Живановићем[40], он се у осам часова могао уверити да у односу на предвиђене рокове све касни; војвода Степа се понашао као да се све одвија према првобитној замисли. Што је још горе, са њима двојицом био је и ђенерал Кондић са својим штабом и, по

претпоставци, ништа од онога што је до тада учињено и што се пред њиховим очима збивало на обема обалама Саве (и између њих) није могло остати незапажено.

Према Ристићевим забелешкама, кашњење са акцијом допринело је "да пук није био у могућности за време ноћи да предузме прелажење већ за време дана; после двочасовне борбе помажући се сам, пук је успео и извршио под борбом прелаз. Непријатељ је потиснут од обале и принуђен на повлачење ка селима Шашинци, Јарак и Митровици". Тек тада, пола сата пошто је српска пешадија прешла Саву, почело је постављање понтонског моста од Чевртије ка Легету.

"Делови који су одступили ка Јарку и Митровици прихваћени су од посаде у њима. На фронту ширине 7 км. и терену непрегледном, покривеним густим високим кукурузом, пук је водио сам и у времену до 14 часова појачан је са 2 батаљона (од 7 чета) и митраљеским одељењима 14. и 15. пука (12 оруђа). Борба вођена у току дана била је колебљива", а српске снаге биле су недовољне да би се успешно одупрле надмоћнијем непријатељу, и пешадији и артиљерији. Ристић тражи појачање, али оно не стиже, пошто су све снаге биле усмерене на подизање понтонског моста. Дотле, аустроугарске снаге су се прибале и почеле да надиру од Шашинаца, а наспрам њих стајало је свега шест чета. Слична ситуација била је и на левом крилу тог фронта, због чега командант батаљона моли за појачање, јер му је фронт широк а стрељачки строј редак. У 13,45 часова пребачена је преко Саве још једна чета из 15. пука, да би ојачала позиције према Шашинцима. Само пет минута касније, Ристић упозорава пуковника Јанковића да "нити пешадија прелази, нити се мост поставља" и моли за појачање у артиљерији. Био је то тренутак кад је 13. пуку почело да понестаје и муниције, нарочито батаљонима који су били у најжешћој ватри. Ристић је био принуђен "да тражи муницију од команданта 15. пешад(ијског) пука, па и од команданта 14. пешад(ијског) пука, који је у дивизијској резерви. Од ових пукова муниција није добивена", те се Ристић обраћа пуковнику Јанковићу; он тражи 200 сандука муниције, наглашавајући да би због њеног недостатка могло доћи до престанка ватре. Око 14 часова добијено је од 14. пука 65 сандука муниције, а петнаестак минута доцније Ристић добија извештај да је напад од Шашинаца попустио и да су непријатељске снаге заустављене на километар до километар и по одстојања. У исто време, читавих тринаест часова после рока предвиђеног за почетак радова на постављању понтона, ђенерал Кондић шаље са Чевртије једну поруку војводи Степи, извештавајући га да је "мост до половине готов". И један и други извештај можда су охрабрили и навели пуковника Јанковића да Ристићу нареди да се Шашинци заузму и јединице 13. пука у њему утврде. Наредних часова борбе су вођене са променљивом срећом, да би око 17,50 часова српски фронт попустио и повукао се за око један километар. Пола сата касније, напади од Шашинаца и Јарка довели су

до новог попуштања фронта, а једна батерија почела је у галопу да се креће ка мосту. Мислећи да се ради о аустроугарској коњици, на њу је отворена ватра са српске стране, али, срећом, за кратко, пошто је грешка брзо примећена. "Ово, у вези са одступањем створило је панику, нарочито код рањеника, који су гледали недовршени понтонски мост. Лако рањени потрче ка првом понтону и толико га напуне да се овај преврне. Настаде прво давлeње у Сави и запомагање »у помоћ«. Ово је још више поколебало морал код војника, који су напустили строј и ка мосту бежали. На један мах створи се неописив метеж, да су присутни официри били немоћни да поврате ред, јер је то била маса, која ништа друго није чула ни видела сем запомагања давленика у Сави и још недовршен понтонски мост. Ова прва паника трајала је до 19,30 часова, кад је ред повраћен и код војника створено уверење, да ће мост бити готов и да не треба сметати понтонире у њиховом раду... При свем том, код команданта 13. пешад(ијског) пука потпуковника Драгутина Ј. Ристића, који је у овом времену био код моста на левој обали Саве, створено је убеђење, да мост уопште не може бити завршен, јер материјала недостаје. Стога се (Ристић – ИП) одлучује да спасава пуковску заставу и затражио је међу присутнима, ко уме добро да плива. Јавили су се санитетски мајор Др. Миливоје Петровић[41] и редов Јаков Нелих[42], који су пливањем преко Саве спасли заставу"[43].

Накнадни запис једног безименог потпуковника, учесника битке на Лeгету и тамо заробљеног у чину активног потпоручника, сугерише да "командант нашег 13. пука, потпуковник Драгутин Ристић, који је са нама прешао Саву, чули смо, прешао је преко Саве на нашу обалу (у Мачву – ИП) са пуковским лекаром мајором Миливојем Петровићем који је спасао и заставу"[44]. Несумњиво, Стефановић[45] се ослања и на то мишљење кад каже, да ли злонамерно да ли непромишљено, но у сваком случају неосновано, да пуковник Ристић, видевиши "да мост уопште не може бити завршен... одлучује, да спасава себе и пуковску заставу"[46].

Без обзира на сва надања српских војника, "у 19,30 ч(асова) надмоћне снаге непријатеља сломили су отпор и дух пребачене пешадије а 3 топа сами су се повукли ка обали". Аустроугарски војници већ су предузимали јаке нападе са бокова. "Борба местимично и до самог недовршеног моста вођена је све до 22,30 часа када је завршена. Близина непријатеља почела се осећати све јаче и јаче. Ватра је била веома јака. Узбуђеност код војника постајала је све већа, док најпосле није једна маса као бујица јурнула ка мосту да тражи спаса. У овом времену непријатељ од Јарка извршио је јуриш на остатке (једног) батаљона 13. пешад(ијског) пука, који је положио оружје. На тај начин десно крило остало је потпуно отворено. Под притиском масе, која је налетела на још недовршен мост, поломљене су моснице, војници су попадали у Саву, неки су се давили а неки пливали ка мосту хватајући се за понтоне, које је непријатељ већ био ставио под јаку ватру. Никаква сила и никаква средства, која су у овом тренутку употреб-

љена од стране старешина, нису била у стању да задрже ову бујицу људи, која је све више јурила ка мосту. О некој одбрани није било више ни говора. Што се није спасло пливањем, или није нашло смрти у Сави, то је пало у руке непријатељу" [47]. "По причању војника III позива у Шапцу, избацила је Сава око 600 лешева наших војника" [48].

О завршници Легетске битке сачуван је и запис (сачињен 10. септембра 1914. године у Нишу, а објављен под иницијалима Н. Н.) једног безименог официра из 13. пука који је збивања пратио са Чевртије и који је "ове податке прикупио на лицу места, па и доцније по причању својих другова официра": "Тек кад је настао потпун мрак и када је по исказу војника нестало муниције и кад су 4. батаљон нашег пука и један батаљон XV. пука под командом потпуковника Миљковића, положили оружје, настаде ужасна паника и све нагрну ка мосту. Командант пука (Ристић – ИП) с ађутантом направили су испред ђуприје кордон од војника и враћали са револвером у руци масу натраг на положај, али сталној и већој навали нису могли да одоле и били су и они са осталима бачени у воду... Из разговора војника закључујем и то: да је само због заробљавања 4. батаљона и оног батаљона 15. пука који је био на крајњем десном крилу на Сави, а до нашег 4. батаљона, омогућено непријатељској коњици да уђе за леђа нашим трупам, а последица тога била је паника и пораз. Познато ми је и то, да је командант нашег пука слао извештај у ком је предвиђао катастрофу ако се што пре не доврши мост и ако му се на попуну не пошаље муниција, која је већ после подне нестајала. Такођер је још за видела тражио, да се помоћу понтона, а пошто мост још није био готов, превозе рањеници на нашу обалу, па ни ово није учињено, и ако су на нашој обали (на Чевртији – ИП) стајали понтони празни и ништа не радећи неколико часова. Због тога је остало на аустриској страни наших 3-400 рањеника, који су доцније већином поубијани, или се удавили не могући препливати реку" [49].

"Немогућност постављања моста, прекинута свака веза са позадином за добијање појачања у људству и муницији допринели су да овај успели прелаз преко р(еке) Саве храбри 13 пук са придошлим појачањем, плати ову операцију (грешком највишег командовања) својим уништењем (око 1200 мртвих, преко 1300 рањених и заробљених до 3000, са целокупном оружном опремом и 3 топа, препливало око 200). Застава је спасена пливањем. Команданта пука (Д. Ристића – ИП) у 22,30 ч(асова) спасли су војници пливањем, до првог понтона на 40 метара удаљеног од леве обале". Из записа оног већ поменутог безименог официра са иницијалима Н. Н. проистиче да "сви спасени војници без разлике хвале држање команданта пука (Ристића – ИП) и нарочито истичу храброст командира митраљеског одељења, мајора (Драгише) Ковачевића" [50].

Српска влада тада се налазила у Нишу, а 7. септембра приспела јој је из Румуније агенцијска вест следеће садржине:

"Приликом покушаја српских трупа да продру на нашу територију источно од Митровице, заробљено је око 4000 Срба и заплењен је ратни материјал. Према доцнијим вестима, број заробљеника код Митровице износи 5000 људи" [51].

Будући да српска Врховна команда још увек није извештавала о овом неуспеху, министар војни пуковник Душан Стефановић затражио је објашњење од ње, јер је новинској агенцији требало дати некакав коментар приспеле депеше. Одговор ђенерала Живојина Мишића био је сув: "На жалост вест је истинита и треба им одговорити: Да је у томе правцу вршена само демонстрација и да је нешто од наших трупа заробљено грешком тога команданта, који је узет на одговор" [52] Ова формулација подразумевала је да ће ђенерал Владимир Кондић бити смењен и пензионисан. То је и учињено два дана после пораза на Легету; на његово место постављен је пуковник Војислав Живановић, ранији начелник штаба у Другој армији, код војводе Степе. Са њим је смењен и начелник штаба дивизије ђенерал-штабни потпуковник Петар Марковић [53], а уместо њега дошао је капетан Петар Косић, дотле на служби у штабу Друге армије. Поред тога, ђенерал Кондић предат је Војном суду за официре "под оптужбом да је крив за трагедију на Легету. Иако се тада, а и касније, могло навести неколико узрока који су довели до таквог неуспеха, ђенерал Кондић је сву одговорност примио на себе. Осуђен је 20. децембра 1914. на годину дана затвора. На основу захтева самог ђенерала Кондића, у марту 1922. године дошло је до обнављања суђења, да би се све завршило тек 7. децембра 1927. године" [54]. Венерал Владимир Кондић тада је ослобођен одговорности; може се само претпоставити да је том пресудом штићен од одговорности нико други до – војвода Степа.

Према тумачењу Историјског одељења Главног Венералштаба Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, без обзира на тактички и технички неуспех Тимочке дивизије, њен стратегијски успех био је несумњив. "Својом демонстрацијом код Чевртије, ова је дивизија привукла на себе већи део непријатељских снага у Срему, и тиме омогућила I армији извршење прелаза преко Саве, што је било и стављено у задатак команданту Тимочке дивиз(и)је I позива" [55]. Душан П. Стефановић, српски министар војни у време ових збивања, касније се питао да ли је демонстративни прелаз Тимочке дивизије у Срем уопште био потребан, нарочито ако се зна да је Прва армија, чију је активност ова демонстрација имала да прикрива, већ била прешла Саву и напредовала према Старој Пазови.

Одбрана Шапца. Од 15. септембра до 31. октобра 1914. године потпуковник Драгутин Ристић, и даље на челу 13. пука "Хајдук Вељко", брани Шабац. Новокомбиновани пук био је састављен од једног батаљона преживелих са Легета, батаљона градске артиљерије, батаљона брдске и пољске артиљерије и батаљона возарског. Пук је бранио одсек од Думаче,

поред Саве и стругаре, до артиљеријске касарне. Током 29. и 30. септембра непријатељ је покушао да пређе код Кленка, према стругари. Дозвољено му је било да привуче мостови материјал, али први укрцани чамци и понтони дочекани су снажном ватром. Непријатељ је био изненађен и потпуно растројен. "Сви покушаји сломљени су и борба на целом фронту развила се највећом жестином и према тачци прелаза прикупљене јединице натеране су на повлачење. На обали остало је 23 понтона, 20 чамаца и три велике скеле са 150 до 200 мртвих и тешко рањених. Овај успех одложио је напад на Шабац за 29. октобар". Нов напад једне ојачане аустроугарске дивизије, помагане са пет монитора и пет батерија, Ристић је дочекао са девет и по батаљона и 19 топова разног калибра. Ђенерал Терзић[56] пише да "потпуковник Ристић најупорније брани Шабац последњих дана, у дводневној борби спречава му прелаз преко Саве код Шапца. Трећег дана успешно се повлачи увече на положај Јевремовац и успео да спасе материјалну спремност и последњег рањеника... Имао је најтежи задатак на целом фронту Шапца, јер је нападан из Мачве и преко Саве од Кленка и спречавао прелажење и заузимање Шапца до крајњих могућих граница. За личну храброст и успешно командовано управљање борбом (50-то дневном) предлажен да се одликује орденом Карађорђевог звезда са мачевима III реда".

Колубарска битка. Борба на Космају. Од 21. до 24. новембра 1914. године, са својим 13. пуком и једном придодатом батеријом, потпуковник Ристић учествује у борбама и гоњењу Аустријанаца ка Колубари долином реке Оњега и из дводневне борбе око заузимања Новаковог брда и косе Трнавац имао је што пре да се извуче (по батаљонима) и врати се у састав своје дивизије. Са једним батаљоном кренуо је одмах. Снажан напад Аустријанаца на Варовницу изазива потребу да се Тимочка дивизија имала извући из гоњења са запада и прикупити за резерву Одбране Београда на положају Матејине воде. Ово наређење 13. пук прима у Великој Иванчи увече, а потпуковник Ристић је одговорио: "Са мном је само челни батаљон, остали су у пристизању, у дубини око 15 километара и не могу стићи пре пола ноћи, због неједновремене замене, кише и блата. Пук је био два дана и две ноћи у борби, гладан, преморен и до коже мокар и блатњав. Војнику је потребно дати топлу храну, одмор и да просуши одело и обућу, а главно је, да се пук и прикупи. Ако је потребан само батаљон крећем одмах даље". Ђенерал Живковић[57] усвојио је изнете му разлоге - преко II армије, оставио је пук у Великој Иванчи да преноћи и сутра (25. XI) рано изјутра крене пук и дође преко Младеновца на положај Матејине воде у састав дивизије. У селу Велика Иванча сазнао сам да је возовима и коморама наређено да су спремни за покрет ка Крагујевцу. Ово наређење био је знак тешке ситуације према северном фронту.

Пук рано кренут је цео, одморан, нахрањен, са осушеним оделом и обућом. Када је био у близини села Пружатовца, видело се да се непријатељски шрапнели распрскавају далеко од гребена Космаја према јужној падини. Оценио сам да ситуација на њему није добра. Овај закључак потврђивала је и појава збега у селу Кораћица... У Пружатовцу наишао сам на једног војника телефонисту... Пошто је успостављена веза са Тимочком дивизијом I позива, јави се командант дивизије пуковник Војислав Живановић. На мој извештај: "Ја сам са пуком у селу Пружатовцу и изгледа ми сумњива ситуација на Космају", одговор је био: "Хвала ти што си се јавио. Послао сам три ордонанса да те нађу. Космај су заузели Аустријанци". "Могу ли да идем тамо?" "Хитај... спасавај ситуацију... гледај да га заузмеш".

У овим тренутцима Врховна команда је била у највећој бризи за северни фронт, јер ближих резерви није било за сузбијање опасности. Моје јављање са пуком у селу Пружатовцу били су свима једина нада у спас ситуације. Наши напустили положај, топови са муницијом остали на положају. Командант одбране погинуо. Аустријанци се журно утврђују на јужној падини Космаја. Пук је убрзо развијен и извршио снажан напад и у четворочасовној борби са осетним жртвама у људству, помаган од брзометне батерије у виноградима северно од села Кораћице, непријатељ је потиснут из ровова и Космај је заузет, а одмах за овим заузет је и Маловањ. Око 20 часова стигла је у појачање Космају Тимочка дивизија I позива (14. и 15. пешадијски пук) а нешто раније и 20. пук. Одмах за појачање придодат ми је 14. пук. Овако појачан са новим распоредом, успешно сузбијем ноћни напад. Сутрадан у очајној борби сузбијам све снаж(и)је нападе на Маловањ и Космај и одбацујем непријатеља ка селу Неменikuћама. Последње ноћи изведеним маневром заробљен је батаљон јегера[58] са официрима. Постигнути успеси на Космају и Варовници допринели су слому непријатеља и решење на повлачење пред целим северним фронтом. Са одушевљењем прешло се у гоњење на свим фронтовима ка Београду и избацивању непријатеља из Србије. Са два пука гоним га и и збацујем са Парцанског виса, а са три пука гоним збацујем га са Торлака и Разбојишта. За ове успехе одликован сам орденом Карађорђевог звезде са мачевима IV реда и унапређен у чин пуковника. Командант дивизије честитао ми је, пољубио и рекао: "Твој успех служи на част целој дивизији". Командант Одбране Београда честитао ми је и рекао: "Заузимањем Космаја спаси сте ситуацију северног фронта и целе војске". Генерал Живко Павловић[59] изјављује: "Шести дан битке... био је у великој мери критичан за целу операцију коју је Врховна команда припремила за ослобођење Београда. Непријатељ је бесомучно и огорчено нападао на главне ослоне тачке одбране Београда, Варовницу и Космај, да успехом на овом фронту доведе у питање цео наш досадашњи успех на левом крилу и центру и да нас, заузев

линију Варовница – Космај, принуди на опште повлачење и губитак битке... Космај је непријатељ заузео. Настаје велика криза битке... северни фронт пробијен... непријатељ заузео... врло јак и важан ослонац за даље операције. Падом Космаја, Варовница је... била у врло незгодном положају, пад њен био је могућ сваког тренутка, а тиме је и губитак битке... био на путу. Али у најкритичнијем тренутку битке пристиже одбрани Београда... XIII пешадиски пук I позива 'Хајдук Вељко'. Космај је заузет. Са овим нашим успехом, досадашња велика криза целе Колубарске битке преобраћена (је) у наш велики дефинитивни успех».

После свих ових битака Ристићев углед порастао је толико да је "Врховна Команда узела (његову) слику за пантеон".

Одбрана Београда 1915. године. Почетком јесени 1915. године пуковник Ристић и 13. пук "Хајдук Вељко" налазили су се у околини Пирота. "Мутни облаци, са свију страна, скупљали су се над Србијом; а црни, најгушћи над поносним и храбрим Београдом. Требао је он први да падне, а с њим и део српског тла око њега, па да се са овим успехом Аустро-Немаца, да јемство и смелост нашем источном суседу (Бугарској – ИП), да се одлучи и српску армију нападне с десног бока и у позадину. Док су се ови смртоносни ударци припремали Београду и Србији, наше првокласне трупе биле су груписане према истоку... Од 25. септембра па до 8. октобра, дан и ноћ, овај пук утврђивао је положај око Јаловика, Извора, Темске и Калне према бугарској граници"[60]. Дотле, неприлике на северној граници биле су све веће: Дедиње је већ било пало, а непријатељ се припремао за напад на Петлово Брдо и на Торлак. Због тога, наређено је да се 13. пук пребаци у дивизијску резерву и одмах упути у помоћ одбрани Београда. "Укрцан 9. октобра у пет возова, пук јури за Београд. Следећег дана, т. ј. 10. октобра стигао је у Рипањ, где је имао да се искрца и стави на расположење команданту Одбране Београда, ђенералу Михаилу Живковићу... На Торлаку, кад сам прилазио ђенералу Живковићу, дочекао ме је овим речима: Знајте вас и ваш пук са Космаја, када сте спасли ситуацију северног фронта и целе војске. Желим вам исти успех. Са пуком јавите се команданту Комбинованог одреда, пуковнику Душану Туфегџићу[61]. Батаљони да се упућују одмах чим који ешалон пристигне". Чим је пук пристигао, издата је заповест за поседање и одбрану Торлака, на левом одсеку Комбинованог одреда Одбране Београда, линијом Кумодраж – Вратнице – Јајинци.

Сутрадан, 11. октобра изјутра, мање групе аустроугарске и немачке војске, подржаване снажном артиљеријском ватром, почеле су да се примичу српским положајима. Истуреније српске јединице морале су се повући на главну линију одбране. Тек кад се непријатељска пешадија приближила на око 400, а понегде чак и на 300 метара, и кад је њихова

артиљеријска ватра померена у позадину српске одбране (да не би угрозила напредовање сопствених војника), омогућено је српској пешадији да снажном пешадијском и митраљеском ватром заустави противничко надирање. У поподневним часовима, пошто се под страховитом артиљеријском ватром Тимочка дивизија другог позива повукла са Петловог брда и Стражевице, тамо ка Орловцу и Девојачком гробу, ватра је пренесена и на одсек Ристићевог 13. пука. Од размене артиљеријских канонада "цео Торлак тресао (се) као у грозници... На Крушару (друм), чета поручника Марковића артиљериском ватром је раздробљена и тиме је отворена бреша за пролаз непријатеља. Већ поједини немачки војници почињу да утрчавају у ров... али вод митраљеза наредника Богдана Миловановића и суседни вод потпоручника Стојковића обасипљу непријатеља унакрсном ватром. Убрзо, ови, појачани са два вода из резерве, које је узео командант пука (Ристић – ИП)... затварају брешу... Непријатељ је избачен из рова и опет потиснут на своју полазну линију". Окршај је настављен до ноћи, са променљивом срећом.

Наредног дана, од самог јутра, Торлак је био под стравичним ударима непријатељске артиљерије. Српска артиљерија, "и ако је била бројем оруђа и калибром слабија, борила се свом снагом и ретко одважно!" Противничка пешадија, бројно неупоредиво снажнија, кренула је у напад тек око подне. Дотле, 13. пуку стигао је у помоћ свега један батаљон од око 340 пешака. "Наша артиљерија већ ангажована (у окршају – ИП) са непријатељском артиљеријом, нема довољно снаге и моћи да помогне своју пешадију у одбрани"[62]. Око 13 часова према Вратницама кренуле су непријатељске снаге једног и по пука, да би пола сата касније биле заустављене снажном артиљеријском и пешадијском ватром. Такав однос снага није се дуго одржао, јер се у међувремену са Петловог брда огласила нова непријатељска артиљеријска група. "Торлак се понова тресе сав од подножја и већ у 2,40 часова по подне почело је осетно да се осећа појачано дејство ове силне артиљерије. Отпорност (српске војске – ИП) почиње да слаби, бранилац почиње да малаксава добијајући из минута у минут све већи број рањеника и командант пука (Ристић – ИП) употребљује и последње појачање од 2 чете VII пука II позива". Но, све то било је недовољно. Српску одбрану помагала је свега једна хаубичка батерија; друга батерија остала је без иједног метка. "Сваким тренутком одбрана Торлака била је све тежа и тежа, како услед све снажнијих бујица непријатеља, који су стално надлазили, тако исто и због великог броја избачених старешина и бораца из строја".

У току касних поподневних часова, у неколико наврата, на нешто повучену одбрамбену линију стигло је у помоћ неколико мањих јединица укупне јачине не преко 400 бораца. Напредовање непријатељске пешадије било је тако заустављено, а поседнута одбрамбена линија 13. пука држала

се све до поноћи. После тога, у складу са добијеним наређењем, пук се повукао до северне падине Авале. "На положају остављен је један патролни застој, да са непријатељем у току ноћи и сутра дан одржава додир и колико може задржава".

"Торлак је требало бранити што дуже, бар два дана, а пожртвовањем свију у пуку одржан је три дана. Добијено је време да се материјална спрема и збег народа што даље повуку у позадину. Ова тродневна борба избацила је из пука 30 официра и 1.628 војника и подофицира. У овој борби сам рањен. Али сам остао у пуку, лечио се, одступао и борио се са њим заједно. Већином у заштитници и самостално, придаван час једној, час другој дивизији, а највише Шумадијској I позива. Командовао (сам) здруженим одредима јачине 1-2 пука са 2-3 батерије. Тако 14. новембра 1915 године ради напада и одбране Врбатовачких положаја, Генерал Терзић ставља ми под команду три пука (11, 13. и 19) са два дивизиона пољске артиљерије". Генерал Терзић записао је о тим догађањима и следеће: "Пуковник Ристић, у свим приликама одликовао се способношћу и умешношћу у командовању, присебношћу у командовању и личном храброшћу, што је било од великог утицаја на потчињене трупе, да до краја истрају у овој тешкој ситуацији. Пуковник Ристић имајући личне и командантске храбрости, присебности, одлучности, иницијативе и самопрегоревања у борби, успео је да код својих трупа сачува морал и дисциплину у најкритичнијим моментима ситуације и борбе. Ужива пуно поверење код претпостављених му старешина, као одличан пешадиски командант, који сигурно командује својом трупом. Пуковник Ристић је прави ратни командант, кога сам увек желео да имам у својој команди".

За успех на Торлаку и у свим борбама у одступању, генерал Михаило Живковић предложио је пуковника Ристића за одликовање орденом Белог орла са мачевима III реда.

На Солунском фронту. Године 1916, 10. новембра, као командант III пука првог позива, по личној иницијативи, Ристић је са једним батаљоном из резерве помогао левом крилу првог борбеног реда да се заузме положај Чуке. Кад се пред немачким контранападом први борбени ред једним делом поколебао, Ристић развија још две чете из резерве, прихвата поколебана, снажним противударом задржава непријатеља, а затим га одбацује са коте 1212. Узимање Чуке било је од особитог значаја за даље надирање српске војске. Наиме, садејство трију српских дивизија било је до тада отежано, пошто је Дунавска дивизија била укљештена са свих страна: са југа и истока Црном реком, са запада Чегелским потоком, а са севера бројно јачим непријатељем на положају Полошка коса – Чуке. Изломљено земљиште, са многим стеновитим висовима и чукама, скоро да је онемогућавало њене нападе на утврђене непријатељске положаје. За то време, Моравска дивизија померила је свој фронт толико да јој је даља

активност била условљена напредовањем, односно заостајањем Дунавске дивизије. Мада је то могло бити и тренутног и локалног значаја, истовремено напредовање ових двеју дивизија било је и од стратегијског интереса, пошто би пробој фронта олакшао положај српских трупа у окуци Црне реке, а довео би и до ослобођења Битоља. После овог успеха, као командант гонећег одреда формираног 15. новембра од 3. и 18. пука, две брдске батерије и једног коњичког ескадрона, Ристић заузима положај на коти 1378 и непријатеља гони у долину реке Маковке. Овим покретима олакшано је примцање Битољу и његово ослобођење 19. новембра. За постигнуте успехе у борби и умешно утврђивање положаја одликован је орденом Белог орла са мачевима IV реда.

У рату 1917. године, као командант бригаде, на разним положајима у одбрани или резерви, брани или утврђује добијене одсеке дивизијског значаја.

Године 1918, у пробоју Солунског фронта, као командант бригаде и командант леве колоне, Ристић напада и заузима чвор Ђуров камен – Кучков камен. По пробоју фронта он одбацује Бугаре ка Чатерни, са 2. и 3. пуком заузима Галиште, гони непријатеља ка друму Прилеп – Градско и овладава положајем Мавровица – линија Црни врх. Последњег дана октобра, гонећи остатке аустроугарских и немачких јединица, Ристић је на челу своје бригаде стигао све до Дунава.

У Банату, новембра 1918[63]. Последњих дана октобра 1918. године балканско ратиште престало је да постоји: Србија и Црна Гора биле су ослобођене, Бугарска окупирана, а Турска је капитулирала. Мада су се налазиле пред расулом, немачка и аустроугарска војска и даље су настојале да одрже своје западне и источне фронтове. Прилике у Аустроугарској наговештавале су њен брзи унутрашњи слом, што је, само по себи, требало да означи и скори крај рата. Одбацујући савезничке услове за примирје као увредљиве, Немачка је изјавила да ће "наставити борбу до краја". У исто време, односи између нове мађарске владе и фелдмаршала Макензена[64], команданта немачке војске затечене у Румунији и у тек проглашеној независној Мађарској, заоштрили су се до крајњих граница. Имајући све то на уму, генерал Луј Франше д'Епере[65] предложио је војводи Мишићу[66] да преко Дунава, Саве и Дрине пребаци неколико мањих српских јединица. Мада је у овој поруци био садржан и делић војничке сујете, јер би свету могао саопштити да су јединице под његовом командом прве ступиле на тле Аустроугарске, не сме се занемарити ни Д'Епереова политичка процена да би присуство српске војске могло у тим крајевима убрзати ослободилачки покрет немађарског живља, пре свега српског.

На наговештај да би ускоро могло доћи до примирја с Аустроугарском, Никола Пашић, који се тада налазио у Паризу, поверљивим телеграмом поручио је српској Врховној команди: "Хитајте најбрже у Босну, Банат и

Срем и у друге области Аустро-Угарске". Смисао те поруке потврдио је и Франше д'Епере специјалним наређењем српској Врховној команди од 3. новембра: "Како изгледа, Југо-Словенски покрет узима великих размера. Српска војска треба да се стара да га на све могуће начине организира и употреби у нашу корист, за заједничку акцију против Централних сила... Српска војска треба дакле да избаци у напред што скорије потребна одељења на све територије које су наклоњене Југо-Словенском покрету, у Банат, Босну, Херцеговину, Хрватску и т. д. да би пружили руку елементима који има да се организују".

Већ истог дана прве српске патроле прешле су преко Дунава, у Банат. Патрола која је прешла код Великог Градишта одбацила је две немачке чете према Белој Цркви, а патроле које су прешле код Пожаревца нису наишле на непријатеља. "Немци у пуној ратној спреми бегу кроз Банат према северу бојећи се сукоба са српском војском и вукући собом силну пљачку из Србије... негде и железничке шине вадећи". Према обавештењима добијеним од локалног становништва, у Вршцу, Белој Цркви и Темишвару нема немачких војника, а Маџари настоје да у свом интересу разоружају Србе.

Шестог новембра, пошто су делови Коњичке дивизије из састава Прве армије прешли у Банатску Клисуру, непријатељски војници разбегли су се пред њима и побацали своје наоружање. Охрабрени развојем догађаја, представници српских народних одбора по местима у јужном Банату затражили су да преко Дунава пређу јаче српске трупе, како би се Немци спречили да при повлачењу поруше насеља.

На Митровдан, "пошто се догађаји развијају врло брзо и успешно и пошто се можда неће увек моћи доставити директне и прецизне заповести", командант Прве армије војвода Петар Бојовић овластио је команданте дивизија "да сами узимају решења према моменталној ситуацији". Ипак, зону њиховог војничког деловања он је ограничио довољно прецизно: "На северу узети линију: Банат до линије Мароша, на истоку заузети линију Бела Црква – Вршац – Темишвар и десетак километара источно од ње". Бојовићеве инструкције садржавале су и наредбу Коњичкој и Моравској дивизији да координираном војном акцијом што пре запоседну Банат у задатим границама. Наредба је представљала и својеврсно упутство командантима дивизија за деловање на запоседнутој територији:

"Свуда одмах организовати власти од мештана и заплењеним оружјем наоружати наше елементе, а на против разоружати рђаво расположене мештане... Скренуће пажњу свима јединицама а нарочито свима официрима, да озбиљно пазе на своје понашање у тим српским областима, а сваки политички разговор уопште избегавати, јер то може бар у прво време да изазове последице које се ни најмање не желе. У опште треба озбиљно водити рачуна, да су ове трупе послате, да заведу ред, те према томе и понашање и целокупан рад ових јединица мора да буде огледало солидности, рада и дисциплине".

Већ 11. новембра комплетна Моравска дивизија била је пребачена у Банат, а предњи њени делови налазили су се код Јасенова и Црепаје. Дивизијска претходница, јачине два ескадрона, запосела је 13. новембра село Денту и сасвим се приближила Темишвару. На појутарје Ђурђица, 17. новембра, ослобођени су Темишвар и Велики Бечкерек (Зрењанин), два дана доцније Беодра (Ново Милошево), а 20. новембра и Велика Кикинда (Кикинда). На дан кад је Врховна команда дала инструкцију из које проистиче да ће се запоседнута територија у Банату "за овај мах" пружати на исток закључно са линијом Оршава – Мехадиа – Карансебеш – Лугош – Нови Арад и да од Новог Арада линија иде током реке Мориша до Сегедина, тако да Нови Арад и Нови Сегедин остају на српској страни, Коњичка дивизија избила је на Мориш. Банат је био ослобођен.

Значајно место у ослободилачком походу српске војске кроз Банат имао је пуковник Драгутин Ристић, који је на челу своје бригаде прошао и тим делом Српске Земље, све тамо до Кикинде. Уз уобичајене војне послове, он је бринуо и о функционисању власти на ослобођеној територији. Тако је, на пример, на протест др Јанка Агоштона, мађарског поджупана у Великом Бечкереку, да је стара градска управа смењена противно одредбама тек потписане Конвенције о примирју, Ристић одговорио да се "војска не сме мешати у унутрашње уређење запоседнуте области. Народ има право самоопредељења и одлучивања о својој управи, свом унутрашњем уређењу и својој судбини... Али, ако је у питању ма кога грађанина лична и имовинска сигурност, лично својим грудима и оружаном силом заштитићу свакога без разлике".

Овај разговор био је пуковнику Ристићу повод да одмах изда наредбу која је свем становништву требало да представи ново стање ствари:

"У интересу реда и јавне сигурности наређујем:

1. Становништво дужно је да се покорава свим издатим наређењима српских војних власти. Сваки противан поступак, ма од кога, сматраће се као издајнички и као такав биће суђен од стране преког војног суда, чије су пресуде једино смрт.

...

3. Свакоме је загарантована лична и имовна безбедност. Према томе може сваки наставити свој посао, али се мора одазвати наређењима српских војних власти и иста у потпуности извршавати.

...

5. Власт и управу града предајем у руке Српског Народног Већа; према томе становништво има му се безусловно покоравати и извршавати његове наредбе".

Пуковник Ристић бранио је интересе српског народа и, држећи се као народни официр, тако био и дочекиван. Кад је 19. новембра српска војска стигла у Беодру (данас део Новог Милошева), месно становништво дочекало је и братски почастило ослободиоце: сваки војник добио је везену

кошуљу, а Ристић врану кобилу. У храму Светог архистратига (архангела) Гаврила у Карлову (данас такође у саставу Новог Милошева) одслужено је благодарење, а пуковник Ристић, видећи да је једна беба донесена на крштење, затражио је да, ако је дете мушко, он буде кум. Његовој жељи удовољено је, а кумче, син Живе Попова-Канина и Ангелине, добило је име Драгутин.

Наредног дана, 20. новембра, Ристић је са једним батаљоном стигао у Велику Кикинду. Дочек је био величанствен. На железничкој станици и у њеној околини била је окупљена непрегледна маса одушевљеног народа. Свако је желео да буде сведок тог историјског тренутка. Пуковник Ристић и Марко Богдан, пословни председник Српског народног већа, одвезли су се затим до центра града, на челу велике поворке искићене многобројним српским заставама. Тамо их је већ ишчекивао сиан свет. Војска и народ најпре су ушли у цркву, где је одслужено свечано благодарење, после чега је пуковник Ристић са балкона градске већнице поздравио присутно грађанство. Поређујући Маџаре са Турцима и Бугарима, дотадашњим непријатељима Србије, он је свима ставио на знање да су слобода и присаједињење Баната мајци Србији стигли на врховима српских и савезничких бајонета и да ће свако ко се томе буде успротивио наићи на челичне груди и оштре бајонете српске војске: "Многи српски војник за шест година није видео својега огњишта, па је сада пролазио у Србији поред својега места, својте и родбине, али није ни за часак заборавио на своју заклетву, на војничку дисциплину и на свету српску заветну мисао, него је хитао, да пређе Саву и Дунав и помогне ослобођење и ове своје српске браће, која бежу у оковима Мађара... Српска војска у име свога витешког краља Петра Првог[67] узима у заштиту сада и Србе Војвођане, па ако је петсто хиљада српских војника пало за свету српску мисао, то ће Србија још и даље жртве сносити и тешко ономе ко се усуди дизати своју руку на Србе Војвођане, који су од данас слободни и независни".

Све то битно се разликовало од држања Ристићевог колеге по чину, пуковника Ђорђа Ђорђевића Гроса[68], команданта Коњичке дивизије, који у Темишвару није дозволио стварање српске цивилне администарције, већ је све док није смењен, половином фебруара 1919. године, очувао власт мађарских републиканаца окупљених у отворено антисрпском Банатском народном већу и другим органима промађарске "Банатске републике". Добрим делом и то је допринело да Срби изгубе Темишварски Банат. Некако истовремено, 17. фебруара 1919. године, Франше д'Епере телеграмом је наредио војводи Мишићу да евакуише Банат у линији која иде 10 километара западно од пруге Вршац – Темишвар. По свој прилици, ова наредба није потекла из војних кругова, већ од самог Жоржа Клемансоа[69], председника Мировне конференције у Паризу и председника француске владе, због чега је и теже било избећи њено извршење.

Значајни датуми

Од колевке па до гроба. Из документације коју је Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије унело 1931. године у персонални лист пензионисаног дивизијског ђенерала Драгутина Ристића, овде преносимо следеће:

Драгутин Ристић, син Јованов, рођен је 2/15. (треба 14, јер је календарска разлика у XIX веку износила 12 дана – ИП) фебруара 1872. године у Београду. Гимназију са матуром свршио у Београду 1892. године. Војничко образовање стицао на Војној академији у Београду, чију је Нижу школу похађао 1892-1895, а Вишу 1901-1903. године. Од страних језика говорио је немачки и француски.

У браку са Милевом, рођеном Ђ. Новаковића из Београда, имао је кћер Катарину, рођену 1906. године. Пошто је 29. јануара 1920. остао удовац, поново се оженио 31. јануара 1926. године, овога пута Даницом, рођеном Ј. Продановића; са њом није имао деце.

Чин каплара стекао 28. марта 1893, поднаредника 28. септембра 1893, а наредника 14. октобра 1894. године. У чин потпоручника произведен 15. августа 1895, по завршетку Војне академије. У чин поручника унапређен је 15. августа 1898, а у чин капетана II класе у исти дан три године касније. Чин капетана I класе добио је 12. јула 1904, чин мајора 28. августа 1908, а чин потпуковника 19. априла 1913. године. У вези са унапређењем у чин пуковника остаје једна мала недоумица: у персоналном листу пише да се то догодило 14. октобра 1915. године, док сам Ристић казује да је то било на самом крају новембра 1914. године, после битке за Космај. Додатну забуну у ово уноси Ристићев запис који се тиче учешћа 13. пука "Хајдук Вељко" у битки за одбрану Београда 10-12. октобра 1915. године. Тамо се, наиме, у једном истом пасусу Ристић најпре именује као пуковник, а затим као потпуковник[70]. У чин дивизијског ђенерала, прескочивши ранг бригадног ђенерала, Ристић је унапређен декретом ФА Бр. 40591 од 21. октобра 1923. године.

Своју војничку каријеру Ристић је започео 7. августа 1895. године, као водник у 3. гардијском батаљону; на овој дужности остао је до 28. септембра 1896. године. Наредне две и по године, до 6. марта 1899, провео је као водник у 8. батаљону, да би до 22. септембра 1901. године био командир чете што у 1. што у 16. пешадијском пуку. Са ове дужности отишао је у Вишу школу Војне академије, а по њеном свршетку, 2. септембра 1903. године, преузима дужност командира чете у 7. пешадијском пуку. Тамо је остао до 11. априла 1905, када постаје члан комисије за пријем пушака у једној фабрици на страни. По повратку, 1. новембра 1908, постављен је за команданта батаљона у 6. пешадијском пуку; ову дужност обавља до 12. априла 1911. године, да би после тога преузео батаљон у 4. пешадијском

пуку првог позива; са њим улази у Први балкански рат. На десетак дана пре уласка у рат против Бугарске, 19. јуна 1913. године, Ристић постаје командант 6. пешадијског пука првог позива и остаје на његовом челу равно два месеца, до краја тог краткотрајног рата. И следеће четири године Ристић је командант пука: 13. пешадијским пуком мобилног и првог позива командује до 8. априла 1916, а потом, до 11. септембра 1917. године, 3. пешадијским пуком. Наредну годину и по дана, до 6. марта 1919, он је командант пешадијске бригаде у Моравској дивизији, да би нешто мање од пет месеци, до 27. јула исте године, био командант 39. темишварске и великокикиндске окружне команде. У мирнодопским условима Ристић је најпре, до 2. априла 1923, командант граничних трупа новоствореног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, а последње године своје војничке каријере, до пензионисања, он командује Битољском дивизијском облашћу.

Док је командовао четом, Ристић је, према сопственој забелешци, четири године био наставник у Подофицирској школи.

Рађаван је два пута: први пут на Торлаку 1915, "од које је ране остао сакат у мали прст", а други пут 10. августа 1917. године, на Груништу.

У својој не предугој војничкој каријери Ристић је добио већи број одликовања: медаљу за војничке врлине (1900), медаљу Њ. В. краља Петра Првог (1904), сребрну медаљу за храброст (1912), орден Карађорђеове звезде с мачевима 4. реда (1913), златну медаљу за ревносну службу (1913), споменицу за српско-турски рат (1913), споменицу за српско-бугарски рат (1913), орден Карађорђеове звезде с мачевима 4. реда (1915), споменицу за повлачење кроз Арбанију (1915), орден Белог орла са мачевима 4. реда (1916), орден Светог Станислава са мачевима 2. реда у рату (1916), орден Карађорђеове звезде са мачевима 3. реда (1919), споменицу за рат 1914-18 (1920), орден Светога Саве 2. реда (1922), орден Румунске круне 2. реда (1922) и орден Југословенске круне 3. реда (1932). Вредност Ристићевих одликовања може се ценити податком да је за све време ратовања официрским орденом Карађорђеове звезде са мачевима свих редова одликовано свега 1089 лица, од чега 107 орденом 3. реда. Поред војводе Радомира Путника и војводе Петра Бојовића, три пута су орденом Карађорђеове звезде с мачевима одликована још свега 22 официра, међу њима и Драгутин Ј. Ристић.

Ђенерал Драгутин Ристић стиже у Петровград на прославу двадесете годишњице ослобођења, новембар 1938. године

Решењем АБ Бр. 38796 од 12. децембра 1927. године, Драгутин Ј. Ристић пензионисан је у чину дивизијског ђенерала. За пензију предложио га је армијски ђенерал Миливоје Зечевић [71], коме је дивизија одузета непосредно пред почетак Солунске офанзиве; предлог за пензионисање прихватио је министар војни ђенерал Стеван Хацић, коме је дивизија одузета у току почетних ратних операција 1914. године. Како је сам Ристић записао, "ко је у рату и за време борбе био први, у миру имао је бити последњи. Они који су за време борби били последњи, имали су у миру бити први".

По ослобођењу Београда, крајем октобра 1944. године, избачен је из своје куће на Дедињу и смештен у помоћну дворишну зграду, тешко оштећену за време једног од ваздушних бомбардовања; тамо је и умро 6. фебруара 1958. године. Сахрањен је на београдском Новом гробљу, парцела 26, гробно место 12.

Током марта 1998. године*

Напомене

1 И. Петровић, *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996, 81-83.

2 Драгутин Попов – Канин, рођен у Карлову (данас део Новог Милошева) новембра 1918. године, непуних десет дана пре доласка српске војске у село; кумче Бригадира Ристића, чије је име и добио; земљорадник. Војску служио непосредно пред Други светски рат, у Београду, у краљевој гарди. Током послератних година редовно одржавао везе са својим кумом. Живи у родном месту и, без обзира на поодмакле године, још увек се бави земљорадњом.

3 Изводи из Ристићеве *Моје биографије* цитирани су у овом раду без навођења извора.

4 Павле Јуришић Штурм (1848-1922), ђенерал српске војске, пореклом Лужички Србин. Учествовао у Француско-пруском рату 1870-71; године 1876. примљен у српску војску као добровољац са чином поручника; суделовао у свим ратовима које је Србија водила у времену од 1876. до 1918. године; успешно командовао Дринском и Дунавском дивизијом, а у Првом светском рату и Трећом армијом, све до повлачења на арбанашко приморје (сам крај 1915), када је послат у Русију, у специјалну мисију. Витез Карађорђевог ордена IV и III реда.

5 Зебрњак, брдо висине 511 m, на око 4 km источно-североисточно од Куманова; кључна тачка у систему турске одбране код Куманова, 23-24. октобра 1812. године; овде се налазило командно место Зеки-паше, команданта турске Вардарске армије. Посела га је 17. низамска дивизија турског 6. корпуса. Другог дана битке, 24. октобра, Дринској дивизији I позива успело је да око 13 часова заузме Зебрњак, чиме је турски фронт пробијен: два турска корпуса била су принуђена на повлачење; битка је, тако, била решена. На Зебрњаку је подигнут споменик српским војницима изгинулим у Кумановској битки (1.326 погинулих и несталих), али су га бугарске власти порушиле за време окупације Македоније (1941-1944).

6 Сава Трипковић (1874, Крагујевац – ?), ђенерал. После седам разреда гимназије свршио нижу и вишу школу Војне академије у Београду, артиљеријску школу гађања и, у Француској, информативни курс за ђенерале. Командовао артиљеријским пуковима; командант артиљеријске школе у Марибору; командант Дравске артиљеријске бригаде у Љубљани; командант Рашке дивизијске области на Цетињу. Одликован орденима Карађорђевог звезде IV и III реда, Карађорђевог звезде са мачевима, двема златним медаљама за храброст.

7 Радисав Станојловић (1873, Вукасовци, код Крагујевца – 1931, Марибор), армијски ђенерал. У Крагујевцу свршио шест разреда гимназије, а Војну академију у Београду. У балканским ратовима командант дивизијске инжењерије у Тимочкој дивизији; на почетку Светског рата на служби у Првој армији, а касније командант армијске инжењерије и начелник саобраћаја Прве армије. Године 1923. командант Потиске дивизијске области, 1926. начелник одељења за ваздухопловство у Министарству војске и морнарице, а 1927. врши дужност команданта у команди ваздухопловства. Иницијатор и један од оснивача Југословенског аероклуба и *Ваздухопловног гласника*. Витез Карађорђевог звезде IV реда.

8 Владимир Јовановић (1870, Пожаревац – ?), ђенерал судске службе. Правни факултет свршио у Београду. Године 1897. активирао се као потпоручник војно-судске службе. Службовао као судски референт у дивизијама; начелник судског одељења у армији, Врховној команди и Министарству војске и морнарице, судија у Великом војном суду, државни тужилац, стални судија војног суда за официре. Витез Карађорђевог звезде IV реда.

9 Данило Калафатовић (1875, Краљево – ?), ђенерал. Војну академију свршио у Београду; војну вештину усавршавао у Француској (Фонтенебло). Начелник штаба Дунавске дивизијске области; од 1910. до почетка Првог балканског рата војни изасланик у Бугарској и Румунији, а затим официр у штабу Друге армије; у гушењу арнаутске побуне командант пука; на почетку Светског рата начелник штаба Моравске дивизије другог позива; председник комисије за укрцавање у Валони; шеф обавештајног одсека Врховне команде; до демобилизације начелник оперативног одељења Врховне команде. Од 1920. до 1922. војни изасланик у Паризу; експерт на мировним конференцијама у Букурешту, Паризу и Рапалу. Председник комисије за разграничење са Реком (1921) и Румунијом (1923); експерт у Друштву народа (1924). У Априлском рату 1941. године начелник позадине Врховне команде; у складу са одлуком краљевске владе донесеном 15. априла у Никшићу, наименован за начелника штаба Врховне команде и овлашћен да са непријатељем закључи "часно примирје"; одредио опуномоћенике Врховне команде који су два дана касније потписали акт о капитулацији Југословенске војске. Писао у *Рајнику* и *Књижевном гласнику*. Витез Карађорђевог звезде IV и III реда.

10 Михајло Љ. Јовановић (1876, Београд – ?), ђенерал. Војну академију свршио у Београду. Од 1910. до 1914. године краљев ађутант. На Солунском фронту, као ђенералштабни потпуковник, у штабу Треће армије: најпре помоћник начелника, а затим начелник; на крају Светског рата начелник Општег војног одељења у Министарству војном Краљевине Србије. После рата, као дивизијски ђенерал, помоћник начелника Главног ђенералштаба. Одликован Карађорђевог звездом IV и III реда, орденом Белог орла IV и III реда, орденом Светога Саве IV и II реда, медаљом за војне врлине, Легијом части, енглеским орденом Bath, талијанским орденом Мавриција и Лазара.

11 Драгутин Димитријевић Апис (1877, Београд – 14. јун 1917, Солун), ђенералштабни пуковник српске војске. Свршио нижу и вишу школу Војне академије у Београду. Већ као потпоручник почео се бавити мишљу о промени постојећег режима у Србији, који је, по његовом схватању, био опасан за будућност земље; један од организатора официрске завере која је 1903. године довела до мајског преврата и убиства краља Александра Обреновића и краљице Драге. Од 1904. године члан Главног одбора Четничке акције. Његов утицај на официре и послове у војсци стално је растао, тако да га ни привремено службовање у Ваљеву и једногодишње избивање из земље, на војним студијама у Берлину, нису могли умањити. Године 1911. са својим истомишљеницима основао тајно удружење *Уједињење или смрт* и постао члан његове Врховне централне управе; бавећи се обавештајним радом у Министарству војном, успоставља бројне везе са националним радницима по свој Српској Земљи. С јесени 1912. године разболео се, због чега није учествовао у балканским ратовима. У Светском рату најпре руководио обавештајне службе Главног ђенералштаба, затим начелник штаба Ужичке војске, па Тимочке дивизије. На Солунском фронту помоћник начелника штаба Треће армије. Ухапшен децембра 1916. године, и због наводно припреманог атентата на престолонаследника Александра, а највероватније због супротстављања Александровом "југословенству" на рачун српске националне идеје, осуђен на смрт и стрељан; године 1953. Врховни суд Народне Републике Србије укинуо пресуду и ослободио га кривице. Витез Карађорђевог звезда IV реда.

12 Милош Јовановић (1877, Шабац – ?), ђенерал. Шест разреда гимназије свршио у Београду, а 1896. године и Војну академију. Од 1908. помоћник начелника штаба у Шумадијској дивизијској области, две године касније на служби у Општем војном одељењу Министарства војске, а током балканских ратова и на почетку Светског рата начелник штаба Шумадијске дивизије. Једно време командант пука, до 1917. помоћник начелника штаба Прве и Треће армије, а 1917. године начелник одсека у Општем војном одељењу Министарства војног. После рата начелник штаба Друге војне области, начелник обавештајног одељења Главног ђенералштаба, командант Потиске дивизијске области, помоћник начелника Главног ђенералштаба и помоћник министра војске и морнарице. Писао у *Рајници*. Витез Карађорђевог звезда IV реда.

13 Стеван Хаџић (1868, Београд – Београд 1931), ђенерал. Гимназију свршио у Нишу, војну академију у Београду (1889), а руску Николајевску генералштабну академију у Петрограду (1895); професор Војне академије у Београду; војни изасланик у Румунији. У првом балканском рату није учествовао због болести, а у Другом био командант Дринске дивизије првог позива. У Церској битки командант Шумадијске дивизије, а током Сремске операције и у Колубарској бици начелник штаба Прве армије. До октобра 1916. године командант Прве српске добровољачке дивизије која је у жестоким борбама на Добруци успела да потпуно разбије две бугарске дивизије. После Првог светског рата у десет влада министар војске и морнарице и, једно време, почасни ађутант краља Александра. Одликован орденом Карађорђевог звезда IV реда.

14 Драгутин Димитријевић Уча (1865, Алексинац – 1921, Београд), ђенерал српске војске. У рату 1885. године учествује као ђак-доброволац, а наредне године ступа у редовну војску. У Војну академију уписује се 1887, да би у чин потпоручника био произведен 1890. године. У балканским ратовима учествује као командант

пука; на почетку Светског рата помоћник команданта Дринске дивизије другог и заступник команданта Дринске дивизије првог позива; у операцијама с јесени 1915. године и током повлачења преко Арбаније командант Крајинског корпуса; на Солунском фронту помоћник команданта Тимочке дивизије, командант Друге добровољачке дивизије у Русији, а последње ратне године командант Шумадијске дивизије. По ослобођењу, до смрти, командант целокупне жандармерије. Витез Карађорђеове звезде IV и III реда.

15 Арбанашка лига (Призренска лига, Арбанашка конгра) основана је у Призрену 1878. године. Њене одлуке биле су уперене против Србије, Црне Горе и Грчке, а подстакнуте су како од стране Аустроугарске, тако и од Турске, обеју врло заинтересованих да Црна Гора и Србија не прошире своје границе. У Меморандуму поднесеном Берлинском конгресу, арбанашки прваци тражили су да им се призна националност и да се ослободе турске и словенске власти: оно, што се замишљало под Арбанијом, требало је да буде тврђава против наводне словенске инвазије. Разбуђени арбанашки национализам био је "сиров и суров и неуравнотежен у својим претензијама... (а) територијалне претензије вођа Арбанашке лиге биле су не само претенциозне него и дрске: они су захтевали све оно где се, под заштитом турске власти, током векова изливало арбанашко језеро... Ту спадају, поред Скадра и Северне Арбаније, област Пећ, Приштина, Врање, Качаник, Скопље, Прилеп, Битољ... Традиционални арбанашки терор према незаштићеним Србима под турском влашћу појачавао се много више стварањем Арбанашке Лиге и однео много недужних српских живота. Од сада се свесно ради на искорењивању српскога живља свугде где је могла стићи арбанашка рука, која је била, у односу на Србе, и под турском и под аустро-угарском заштитом" (Б. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Химелстир 1983, 205-206).

16 Исто, 223.

17 Исто, 247-248.

18 Церска битка, названа по планини Церу где је, у основи, и решена; позната је и као битка на Јадру, у чијем се сливу углавном и одиграла од 12. до 24. августа 1914. године. Победом у Церској битки у српској војсци и народу ојачала је вера у сопствене снаге, а углед Србије у очима Савезника знатно је порастао. Била је то прва савезничка победа у Светском рату.

19 Земаљска одбрана, редовна војска, "први позив".

20 Степа Степановић (1850, Кумодраж – 1929, Чачак), српски војвода. Свршио артиљеријску школу у Београду. Учествовао у свим српским ратовима од 1876. до 1918. године. Професор Војне историје на Војној академији; помоћник начелника Генералштаба; командант Шумадијске дивизије; српски министар војни, а затим командант Дринске, па Моравске дивизије. Од 1912. до 1919. године командује Другом армијом; ратује код Куманова, у опсади и заузимању Једрена, на Дрини и Колубари, победник на Церу. На Солунском фронту његова армија нападала је на главном правцу и са Првом армијом пробила фронт на Добром пољу и Козјаку. Витез Карађорђеове звезде свих четирију редова.

21 Никола Пашић (1845, Зајечар – 1926, Београд), политичар и државник. Инжењер; студије завршио у Швајцарској. Један од оснивача Народне радикалне странке; теоретичарски покрет Светозара Марковића (1846-1875), у почетку обојен црвено, Пашићевом заслугом прилагођен је политичком духу српске

средине и преображен у претежно политичку акцију са практичним и непосредним циљевима. Сви важнији догађаји у српској и југословенској политици током прве четвртине овога века везани су за његово име. Од 1904. до 1918. скоро непрекидно председник владе Краљевине Србије, а од 1921. до 1926. године председник владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Играо је видну улогу у стварању Краљевства СХС; регент Александар, опијен српском војничком победом, на самом крају рата елиминисао га је из државног врха Србије, омогућајући тако хрватским и словеначким политичарима да без икаквог отпора оживотворе "југословенску" идеју и тако сузбију српске националне интересе.

22 Николај Николајевич Романов, Млађи (1856-1929), велики кнез, руски генерал. У Светском рату, до почетка септембра 1915. године, врховни командант руске војске; иако су до тада Руси успешно водили рат у Пољској и Галицији, због неслагања са двором у вођењу операција смењен и постављен за привременог намесника Кавказа и команданта трупа на Кавкаском фронту. После Октобарске револуције емигрирао у Француску и тамо умро.

23 *Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига друга, Београд 1925, 19.

24 *Истио*.

25 *Истио*, књига прва, Београд 1924, 37.

26 Миливоје Анђелковић Кајафа (1868, Београд – 1940), српски пуковник. Нижу и вишу школу Војне академије завршио у Београду. Учествовао у мајском преврату 1903. године. У Првом балканском рату командовао Јаворском бригадом и ослободио Сјеницу, Пријеполје и Пљевља. У Другом балканском рату командант Осоговачког одреда, а у краткотрајном миру, до средине 1914. године, командант дивизијске области. Током прве две године Светског рата командант Дунавске дивизије првог позива, са којом, на самом почетку, самоиницијативно преузима одбрану Београда; у офанзиви Прве армије у Срему почетком септембра 1914. године, одбацио 7. аустроугарску дивизију и заузео Купиново, Бољевце и Нову Пазову; у битки на Дрини истакао се успешним нападом на Соколској планини и на Мачковом камену; у Колубарској битки, по избијању на гребен Суворора, својом иницијативом продужио гоњење разбијеног непријатељског корпуса и ослободио Ваљево. За успешно командовање дивизијом одликован Карађорђевог звездом са мачевима III реда. На Солунском фронту, августа 1916. године, због прераног а неуспелог напада на надмоћније бугарске снаге и великих губитака насталих том приликом, одузета му Дунавска дивизија. Пензионисан јула 1917. године, као припадник организације *Уједињење или смрт*. Витез Карађорђевог звезде IV и III реда.

27 *Велики рај Србије*, књига друга, 21.

28 Александар Карађорђевић (1888, Цетиње – 1934, Марсеј), српски регент од 1914. а југословенски од 1918. године; од 1921. године краљ. У Светском рату врховни командант српске војске. У победничком заносу одрекао се Пашићевих политичких услуга и олако пристао на стварање државе којој су недостајале српске националне границе. Витез Карађорђевог звезде свих четирију редова.

29 *Велики рај Србије*, књига друга, 53-54.

30 Петар Бојовић (1858, Мишевићи, код Нове Вароши – 1945, Београд), син досељеника из Васојевића, српски војвода. Учествовао у свим српским ратовима од 1876. до 1918. године. У Првом балканском рату руководи операцијама Прве

армије, а у Другом начелник њеног штаба; у Церској битки поново командант Прве армије. У Сремској операцији, започетој 6. септембра 1914. године, избио на линију Голубинци – Нова Пазова – Јарак, принудивши делове 2. аустроугарске армије да обуставе пребацивање на руски фронт и да се задрже у Срему. Почетком јануара 1916. године, уместо оболелог војводе Радомира Путника (1847, Крагујевац – 1917, Ница), постављен за начелника Штаба Врховне команде. Због неслагања са савезничком командом око ширине фронта додељеног српској војсци, јуна 1918. године смењен је и поново преузима Прву армију; командовао ослобођењем највећег дела Србије, Срема, Баната и Бачке. Године 1921. начелник Ђенерал-штаба, да би, одбијајући положај министра војног, био одстрањен из активне војне службе. Непосредно пред напад на Југославију, априла 1941. године, именован је за помоћника врховног команданта, али све то било је само симболично. Витез Карађорђевог звезде IV, III и II реда.

31 *Велики рај Србије*, књига друга, 57.

32 *Истио*, 64-65.

33 Владимир Кондић (1863, Београд – 1940), ђенерал српске војске. У српско-бугарском рату 1885-86. године учествовао као питомац завршне године Војне академије. У балканским ратовима, укључујући и опсаду Једрена, пуковник Кондић учествовао као командант Тимочке дивизије; за успешно командовање унапређен је у ранг ђенерала и одликован Карађорђевог звездом са мачевима IV реда.

34 *Велики рај Србије*, књига друга, 66.

35 *Истио*.

35а Чевртија ж турц, вртлог, вир.

36 *Велики рај Србије*, књига друга, 68.

37 *Истио*, 70.

37а Не ради се о српском ђенералу Божидару Јанковићу (Београд, 1849 – Херцег Нови, 1920) који је у Првом балканском рату, командујући Трећом армијом, ослободио Праву Србију и преко Арбаније пробио се на Јадранско море; градић Ђенерал Јанковић на граници према Мађедонији добио је име по њему.

37б *Велики рај Србије*, књига друга, 70.

38 *Истио*.

39 *Истио*, 70-71.

40 Војислав Живановић (1870, Крагујевац – 1932, Ђуприја), ђенерал. Професор Војне академије од 1907. до 1912. године. У балканским ратовима начелник штаба Друге армије, исто као и на самом почетку Светског рата (до пораза на Легету), када преузима командовање Тимочком дивизијом првог позива; на Солунском фронту поново начелник штаба Друге армије и, крајем рата, командант Југословенске дивизије. Одликован Карађорђевог звездом са мачевима IV и III реда.

41 Др Миливоје У. Петровић, лекар, мајор српске војске; рођен у Неготину, праунук Хајдук – Вељка Петровића; једини српски лекар који је у ослободилачким ратовима 1912-1918. одликован Карађорђевог звездом са мачевима IV реда (Р. Срдих, *Бијка на Леђеиу*, Неготин 1994, 58).

42 "Пошто су од стране Аустријанаца гађани чак и плотунима, војник Нелих је погинуо, док је мајор Петровић, иако рањен на више места, успео да преплива Саву и сав крвав изнесе заставу на другу обалу" (Р. Срдих, *Истио*).

43 *Велики рај Србије*, књига друга, 73.

44 Д. Стефановић, *Прелаз наше војске у Срем 1914. године*, Ратник Београд 1932, свеска VI, 66.

45 Душан П. Стефановић (1870, Београд – ?), ђенерал. Реалку са матуром свршио у Београду, исто као и нижу и вишу школу Војне академије; годину и по дана провео на усавршавању у француској војсци. У балканским ратовима командовао пуком и здруженим одредом. Године 1914. српски министар војни, а од 1915. до 1919. делегат и војни изасланик при француској Врховној команди. Канцелар краљевих ордена. Одликован Карађорђевоом звездом с мачевима IV реда, Белим орлом са мачевима III реда, орденом Светога Саве I реда, Легијом части III реда, француским ратним крстом са палмом, грчким орденом Светог Спаситеља II реда, шпанским орденима Изабела II и Свети Гроб I реда.

46 Д. Стефановић, *Прелаз наше војске у Срем 1914. године*, Ратник Београд 1932, свеска VI, 49.

47 *Велики рајџ Србије*, књига друга, 73

48 Д. Стефановић, *Наведени рад*, свеска VII/1932, 58.

49 *Истѿо*.

50 *Истѿо*, 59.

51 Д. Стефановић, *Наведени рад*, свеска VI/1932, 37.

52 *Истѿо*.

53 Петар Н. Марковић (1879, Крагујевац – ?), ђенерал. Шест разреда гимназије учио у Београду и Зајечару, а нижу и вишу школу Војне академије у Београду; свршио двогодишњи курс у Ђенералштабу; четрнаест месеци провео на обуци у француској војсци. Начелник обавештајног одељења у Главном ђенералштабу; наставник Ратне историје за приправнике ђенералштабне струке. Писао за часописе *Мисао* и *Рајџник*. Одликован Карађорђевоом звездом IV и III реда, Белим орлом с мачевима III реда, Румунском звездом II реда, пољским орденом *Polonia restituta*, Легијом части IV реда, орденом Светог Владимира III реда.

54 Радован Срдић, *Наведени рад*, 81-82.

55 *Велики рајџ Србије*, књига друга, 74.

56 Божидар Терзић (1867, Горњи Милановац – 1939, Београд), ђенерал српске војске. У балканским ратовима начелник Оперативног одељења Врховне команде, а потом командант Шумадијске дивизије првог позива. Истом овом дивизијом командовао и на почетку Светског рата: у Сремској операцији почетком септембра 1914, у офанзивној фази Колубарске битке (у гоњењу непријатеља према Дунаву и ослобођењу Београда децембра исте године), у одбрани на Дунаву 1915. године. Последњег дана децембра 1915. преузео дужност министра војног и на том положају остао до маја 1918. године. Одликован Карађорђевоом звездом са мачевима.

57 Михаило Живковић (1856, Београд – 1930, Београд), ђенерал српске војске. У српско-турском рату 1877-78. командовао батаљоном; управник Војне академије 1908. и 1909-1912. године, а у међувремену министар војни. У Првом балканском рату командовао Ибарском војском, а у Светском рату Одбраном Београда. Године 1916. у Одеси формирао Српски добровољачки корпус и био његов командант; пензионисан јуна 1918. године, непосредно по доласку Корпуса на Солунски фронт. Витез Карађорђевог звезде IV и III реда.

58 Јегери, род аустроугарске војске; ловци, стрелци.

59 Живко Г. Павловић (1871, Башин, код Смедеревске Паланке – 1938, Београд), ђенерал. Гимназију свршио у Крагујевцу, нижу и вишу школу Војне академије у Београду; положио курс за ђенералштабну службу. Командовао батаљоном и пуком; начелник Оперативног одељења Главног ђенералштаба; професор тактике у Војној академији. У Првом балканском рату на служби у Оперативном одељењу Врховне команде и начелник штаба Приморског кора у опсади Скадра; у Другом балканском рату начелник Оперативног одељења Врховне команде. У Светском рату као помоћник начелника штаба Врховне команде руководи повлачењем српске војске кроз Арбанију и Црну Гору; на Солунском фронту 1916-1917. године командант Шумадијске дивизије. У чин ђенерала унапређен 1919, а до 1920. године управник Војне академије; после тога командант дивизијске области. Војни историчар и географ; писац уџбеника за војну историју. Од 1921. године редовни члан Српске краљевске академије (наука); члан Латинске академије наука, уметности и књижевности у Паризу и члан *Société Académique d'Histoire Internationale* у Паризу. Носилац Белог орла са мачевима II реда, Карађорђевог звезде IV реда, Карађорђевог звезде с мачевима IV реда, Карађорђевог звезде III реда и многих страних одликовања.

60 Д. Ристић, *Учешиће XIII пешадиског пука "Хајдук Вељка" I позива у Одбрани Београда 1915. год.*, Зборник радова Агонија Београда, Београд 1931, 417.

61 Душан Туфегџић (1873, Неменикуће, Космај – 1923, Београд), српски пуковник. Гимназију с матуrom учио у Крагујевцу, а Војну академију у Београду. У чин потпоручника произведен 1893. године. У балканским ратовима командант пука; у битки на Јадру командовао крајњим левим крилом; командант Обреновачког одреда; командант бригаде у Шумадијској дивизији I позива. Први командант (и организатор) пешадијске школе гађања. Објавио велики број стручних чланака и расправа о пешадији. Витез Карађорђевог звезде IV и III реда.

62 Д. Ристић, *Наведени рад*, 427.

63 И. Петровић, *Наведени рад*, 164-166, 172, 177-178, 212-216, 218-219, 221

64 Аугуст фон Макензен (1849-1945), немачки генерал-фелдмаршал. Суделовао у Француско-пруском рату 1870-71; у Светском рату 1914. године пробио руски фронт у Пољској; тамо је, у офанзиви лета 1915, командовао групом армија, а с јесени исте године аустро-немачком групом армија против Србије. На Добруци командовао немачко-бугарском групом армија; последње ратне године војни командант у Румунији. Његовим заробљавањем у Будимпешти и стражарним спровођењем преко Београда у Солун, симболично је означен крај једне коалиције која је започела рат и у чијем је рушењу српска војска имала запажену улогу. У нацистичкој Немачкој државни саветник.

65 Луј Франше д'Епере (1856-1942), француски маршал и од 1921. године почасни војвода југословенске војске. Завршио војну академију у Сен-Сиру. Учесник многих француских колонијалних ратова; у Светском рату командант корпуса; у битки на Марни (5-13. септембра 1914. године) командант армије; командант Источне војске од 1916, а од децембра исте године командант Северне групе армија. У јуну 1918. године преузео команду над савезничким снагама на Солунском фронту. Од 1935. године члан француске Академије наука. Витез Карађорђевог звезде I реда.

66 Живојин Мишић (1855, Струганик код Ваљева – 1920, Београд), српски војвода. Учествовао у свим српским ратовима од 1876. до 1918. године. Због сумње да није био наклоњен завереницима из мајског преврата 1903. године, пензионисан. У тешким војно-политичким приликама насталим у Србији после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине активан и у Главном ђенералштабу постављен за помоћника војводи Путнику. У балканским ратовима помоћник начелника штаба Врховне команде; по окончању ратних операција поново пензионисан; реактивиран непосредно пред избијање Светског рата; најпре помоћник начелника штаба Врховне команде, а затим, по сопственој молби, командант Прва армије. Од 1. јула 1918. године начелник штаба Врховне команде; у напредовању српске војске после пробоја Солунског фронта његова улога била је одлучујућа: противно Д'Еперевом изричитом захтеву да Прва армија, која се у наступању одвојила од главних савезничких снага на ризичну границу од око двеста километара, заустави своје напредовање, одобрио је војводи Бојовићу да се на нишком простору упусти у окршај са немачком армијом и тамо је 10. и 11. октобра потуче. Том операцијом био је сломљен последњи озбиљан војнички отпор Централних сила на балканском ратишту. Витез Карађорђевог звезда свих четирију редова.

67 Петар I Карађорђевић (1844, Београд – 1921, Београд), син кнеза Александра, краља Србије. Школовао се у Београду, Женеви, Паризу и Мецу, где је 1867. завршио војну школу. Учествовао у Француско-пруском рату, а 1875-76. године, под именом Петар Мркоњић, и у устанку у Босанској крајини. За краља Србије изабран 1903. године, а његова уставна и парламентарна владавина допринела је привредном и културном напретку Србије; у спољним односима превладане су бројне тешкоће (завереничко питање наслеђено сменом династија, антагонизам с Бугарском због Македоније, царински рат с Аустроугарском, анексија Босне и Херцеговине), а успешно су вођена и два балканска рата. На самом почетку Светског рата пренео је своја краљевска овлашћења на престолонаследника Александра, тако да је од краја 1918. године само номинално био краљ новоствореног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Витез Карађорђевог звезда IV и III реда.

68 Ђорђе М. Ђорђевић Грос (1863, Неготин – 1935, Београд), ђенерал. Седам разреда реалке с матуrom свршио у Београду, исто као и нижу и вишу школу Војне академије; стажирао у руској коњици. У балканским ратовима начелник штаба Тимочке дивизије; у Светском рату командовао Љубовијским одредом, коњицом Прве армије и, у повлачењу, Соколском бригадом. Јануара 1918. године, као пуковник, постављен за команданта Коњичке дивизије с којом се, после пробоја Солунског фронта истакао енергичним и умешним гоњењем, најпре бугарске армије, а затим 11. немачке армије, све до Дунава. Крајем октобра 1918. године унапређен у чин дивизијског ђенерала. Ослобађајући источни Банат, новембра 1918. године, са својом дивизијом продро до Мориша. У Темишвару и околини спречио деловање Народне управе за Банат, Бачку и Барању наносећи тако велику штету српској националној ствари. У својој књизи *Витезови Карађорђевог звезда*, Београд 1989, Томислав С. Влаховић пише да је Ђорђевић одликован орденима Карађорђевог звезда IV и III реда по два пута, док сам Ђорђевић, дајући 1931. године податке за свој персонални лист у Министарству војске, каже да је добио свега три ордена (1913, 1915. и 1918. године). Писао у *Рајнику*. Као пензионер живео у Књажевцу; умро у главној војној болници у Београду и сахрањен на београдском Новом гробљу.

69 Жорж Клемансо (1841-1929), француски државник, лекар по професији. Политичку каријеру започео у време Француско-пруског рата, не прихватајући мир и агитујући за наставак борбе. Припадник радикалне грађанске левице, залагао се за демократске реформе и својом активношћу оборио неколико влада и једног председника Републике; због тога добио надимак "Тигар". Народни посланик, сенатор, министар у више влада и председник владе. Један од твораца Антанте; супротстављао се агресивној немачкој политици и до краја остао привржен реваншизму у односу на њу. Иако један од "велике четворице" на Конференцији мира у Паризу (после Светског рата), није успео у намери да за Француску добије леву обалу Рајне; бојећи се француске супремације у Европи, Енглеска и Сједињене Државе жестоко су му се одупрле. Непосредно после тога, пошто му је осујећен избор за председника Републике, повукао се из политичког живота.

70 Д. Ристић, *Наведени рад*, 418.

71 Миливоје И. Зечевић (1872, Београд – ?), ђенерал. После гимназијског школовања свршио нижу и вишу школу Војне академије у Београду и припремни курс у Ђенералштабу. Командант саобраћајног одељења у Врховној команди и у Првој армији; командант Тимочке дивизије; почасни краљев ађутант. Министар војни. Одликован орденом Белог орла II реда, Карађорђевог звездом IV и III реда, орденом Светога Саве I реда.

* Завичајни музеј из Руме објавио је овај текст у свом Зборнику број II/1998, 141-171.

ЈЕДАН ЗАБРАЊЕНИ ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ^[1]

Док смо трагали за грађом о Збору изасланика народних већа из Срема, одржаном 24. новембра 1918. године у Руми, Радован Мићић, информатор у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, скренуо нам је пажњу на рад др Милана Костића^[2] под насловом *Из Првог светског рата*, 1914-1918, у каталогу убележен под бројем III 15799, а у инвентару под бројем 224589. Иако је на каталошкој картици назначено да се ради о сепарату, не зна се из које је књиге текст истргнут, а непоуздана је и година објављивања (1960). Сепарат носи пагинацију од 93 до 128, а на почетку седмог и осмог табака (при дну страна 97. и 113) није отиснут назив књиге. Обраћање Матичином *Лексикону јисаца Југославије* открило нам је да је аутор одреднице о Милану П. Костићу податке о спорном тексту преузео са каталошке картице, без икаквог коментара.

Из прве реченице Костићевог рада са сигурношћу се могло установити да се ради о пригодном тексту писаном 1958. године, у време док се обележавало пола века од распада Аустроугарске. Из неких напомена [3, 17, 20] које се односе на 1956. и 1957. годину, то се и потврђује. Према типу слова јасно је било да је текст штампан у новосадској штампарији "Будућност", а с обзиром на садржај требало је очекивати да се ради о *Зборнику Матице српске за друштвене науке*. Међутим, пажљивим прегледом свих зборника од 1958. до 1964. године на Костићев текст није се могло наићи. После године 1964. није требало тражити, пошто је сепарат тада доспео у Библиотеку Матице српске, са потписом ауторовим, као лични поклон.

Будући да је из Костићеве биографије проистицало његово чланство у Управи Матице српске, искрсла је претпоставка да је његова литерарна и стручна оставштина предата у Рукописно одељење Матице српске. Нажалост, ништа од тога, а једино смо се уверили да спорни текст није евидентиран ни у *Библиографији Матице српске*. Остало је, због тога, да проверимо није ли Костић своје папире оставио Државном архиву Србије, институцији из које је године 1956. и пензионисан; тамо није пронађен било какав траг који би указивао на евентуални Костићев легат. Пошто је пажљиво излистана и *Библиографија Југославије* од 1958. до 1964. године, могао се стећи утисак да је круг затворен и да од даљег трагања треба дићи руке.

Нешто се, у међувремену, ипак дешавало. Крајем новембра 1993. године у Новом Саду је обележена седамдесет пета годишњица присаједињења Војводине Краљевини Србији. Тим поводом јавности је представљен

зборник у коме су објављена саопштења поднесена тачно годину дана раније на једном научном скупу организованом у Новом Саду[3]. На странама 159-163. дат је текст др Душана Вулетића под насловом *Народни збор у Руми*, са напоменом број 5 на страни 161: "Милан П. Костић, *Из првог свейског раја 1914-1918*, Нови Сад 1923, 115-119". Тешко је објаснити како је Вулетић дошао до ове године, будући да је из десетак Костићевих напомена видљиво да је текст писан много после 1923. године. Нејасно је такође како је Вулетић, иако је свој рад углавном преписивао од Костића, без наводника, "превидео" да је Костићева прича о румском Збору објављена на странама 116-118. поменутог текста. При изради својега зборника докумената о присаједињењу Срема, Баната, Бачке и Барање Србији[4], Драго М. Његован некритички је преузео Вулетићеву годину, једино додајући објашњење да се сепарат чува у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, под инвентарним бројем 224586[5].

Мада произвољни, ови наводи подстакли су нас да наставимо са трагањем. Један разговор са професором Браниславом Вранешевевићем[6] искористили смо и да га питамо је ли, којим случајем, познавао Милана П. Костића. Покушали смо да му освежимо памћење рећањем неких Костићевих биографских података: члан Управе Матице српске, био је запослен у Државном архиву Србије, бавио се темама из историје, у раној младости живео је у Иригу, био је перовођа румског Збора 1918. године, рођен је 1895, седам-осам година пре њега, Вранешевевића. Професору Вранешевевићу све то ништа није значило, али му је послужило као повод да се присети неких детаља из 1918. године. Он је, наиме, тих година живео у Крушедолу и сећао се одушевљења са којим је у Срему дочекан распад Аустроугарске и са каквим се надама гледало у Србију. Помињући и Нерадин, професор Вранешевевић је сугерисао да о овој ствари поразговарамо и са Живком Марковићем[7], који је родом из тог сремског села смештеног близу Ирига.

Док смо се распитивали за Марковића, свратили смо и у Штампарију "Будућност" да видимо не чува ли се тамо по један примерак књига које су они штампали. Не, никаквих књига није било, јер је при свакој промени руководећих људи део тих књига једноставно нестајао. Са истом мишљу прегледали смо и у Матици српској једну картотеку њених завичајних издања, али и тамо без резултата. При поновној посети Матичином Рукописном одељењу стављена нам је на увид библиографија Костићевих радова, сачињена руком самог аутора; она нам није открила ништа ново. Узгред, прелистали смо и Костићеву аутобиографију писану октобра 1959. године и из ње сазнали да је текст о Првом светском рату објављен исте те године у *Зборнику Матице српске за друштвене науке*! Сасвим случајно, ту смо затекли и Живку Марковића. Укратко смо му објаснили за чим трагамо, показујући му истовремено фото-копију Костићевог рада. Без премишљања, Марковић је рекао да зна за тај текст: штампан је у *Зборнику Матице српске за друштвене науке*, 1958. или 1959. године, али

се тај Зборник није нашао у јавном оптицају; још пре но што је био укоричен, био је бачен у отпад. Са гомиле затечене у дворишту Матице српске он је тога пута узео један примерак, пошто је у њему запазио неке детаље везане за иришки крај. По Марковићевом сећању, књига је забрањена због два текста, пошто је Арпад Лебл[8], један од уредника Зборника, оценио да нису "подобни" за објављивање; због тога, он је "надлежним друговима" поднео и одговарајућу пријаву.

Наредног дана Марковић нам је дао забрањене текстове; било их је три. Први је био из пера Николе Радојчића[9], а недостајале су му бар прве две стране (по пагинацији у књизи, седма и осма); према ономе како је био насловљен резиме, вероватно је носио наслов *Војводина rediviva*, а можда и *Оживела Војводина*. Текст Косте Милутиновића *Војводина и сиварање Југославије* такође је био избачен из Зборника, а друштво им је правило и Костићев рад *Из Првог светског рата 1914-1918*.

У међувремену, о целој заврзлами консултован је и професор Славко Гавриловић[10], један од уредника ондашњег Матичиног *Зборника за друштвене науке*. Према његовом сећању, радило се о Зборнику број 22 из 1959. године, а разлог за забрану био је садржан баш у Костићевом раду и констатацији да су Маџари у рат са Србијом ушли с огромним одушевљењем. Што се тиче теме, Гавриловићево памћење било је заиста квалитетно, али су помешани аутори: о маџарској мржњи према Србији и маџарском борилачком антисрпском расположењу писао је Никола Радојчић, а не Костић. Тамо је, наиме, на 16. страни стајало и следеће:

"Када је плануо Први светски рат, маџарски народ је био дугогодишњом пропагандом против Срба толико заведен, да је у њему гледао свој рат, а у Србији свога главног противника, кога су желели сатрти. Истина је била друкчија – Маџари, а не Србија, морали су постати жртва рата, како год се он свршио, били Немци победници или побеђени. Било је, истина, Маџара, који су ово и слутили, и који нису заборавили своја искуства с Немцима из прошлости. Било их је, али их није било који су имали храбрости да то јавно рекну и да покушају зауставити талас мржње који се прелио у првome маџарском залету на Србију. Он је оставио за собом страховите трагове и изазвао преурањено ликовање, да је Србија за вазда смрвљена. Није била, него је одмах после почетка српске протуофанзиве Народна скупштина у Нишу 24 новембра (7 децембра) 1914 донела важну и свечану изјаву, у којој је својим непријатељима, између осталог, и ово поручила: »Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога светог огњишта и слободе, влада Краљевине Србије сматра као најглавнији и у овим судбоносним тренутцима једини задатак, да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања, које је, у тренутцима, кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неослобођење браће Срба, Хрвата и Словенаца«.

Овако је и ослобођење Војводине унесено у ратне сврхе Србије, која је већ 1848 поднела тешке жртве да би извојевала Војводину, у најбољем случају, неку полуслободу, но ни то није постигла. Сада, у великом пожару Првога светскога рата, постављен је, и што се Војводине тиче, захтев за њеном пуном слободом".

Није упамћено шта у овом Радојчићевом пасусу није било по Лебловом укусу, тек, било је то довољно за забрану целог Зборника. Гавриловић вели да је он тада био млад историчар, нов у редакцији и, према томе, без могућности да утиче на одлуке "старијих". Са нашег становишта, Милутиновићев текст био је безазлен; већ прочитан као кореферат на II конгресу југословенских историчара у Загребу, у секцији за историју XX века, 24. новембра 1958. године, он није могао реметити "међунационалне" односе. Он је избачен искључиво због тога да не би било трага о српским тумачењима аустроугарског слома, пошто је већ и Костићево сведочење о Срему било елиминисано. Избацивањем Костићевог рада начињен је крупан корак ка коначном брисању јединог поузданог сведочанства о румском Збору и његовој резолуцији за присаједињење Срема Краљевини Србији.

Пошто је душебрижнички део посла био обављен, *Зборник за друштвене науке* број 24 могао је бити обновљен, "у измењеном саставу". Уместо Радојчићевог текста и листа на коме се, можда, Уредништво обраћало читаоцима замишљеног тематског броја, убачен је текст Данила Кеџића *Консолидација КПЈ у Војводини и њена политичка активност од 1937. до 1940. године*, а уместо Милутиновићевог, текст Иванке Кадак *Српска грађанска ношња XVIII века у Војводини*. Кеџићев текст био је нешто обимнији од Радојчићевог, те је у штампарији добио нову пагинацију, од 1. до 30. стране. Нулти табак обновљеног Зборника обележен је због тога римским бројевима, од I до IV. Текст Богдана Кризмана *Питање граница Војводине на Паршкој мировној конференцији 1919. год.* задржао је стару пагинацију, а текст Иванке Кадак, који је по обиму одговарао Милутиновићевом, "наследио" је његове странице (73-92). Костићевом тексту није нађена замена, ако не рачунамо неколико ситнијих прилога, убачених само са циљем да се до краја разбије идеја о тематској целини забрањеног Зборника: Лазар Ђелап, *Колонизација Зајорошких Козака у данашњој Војводини у XVIII столећу*; Лазар Чурчић, *Два значајна прилога о саврој српској шtamпаној књизи*; Данило Кеџић, Франц Меринг: Карл Маркс, *Историја његовог живота* 1958; Данило Кеџић, *Auguste Cornu, Karl Marx i Friedrich Engels, godine dječastva i mladosti*; Бариша Крекић, *Историски гласник, бр. 3-4 (1957) и 1-2 (1958)*. Уредничком непромишљеношћу, неколико текстова задржало је своје место, јасно показујући да је Зборник заиста био замишљен као тематски: Миховил Томандл, *Панчево за време Првог светског рата (1914-1918)*,

Др Миливој Ковачевић, Сећања, Светислав Костић[11], *Сећање једног гимназијалца учесника у Првом светском рату* и С. М. Комадинић, *Прилог библиографији о стварању Југославије 1918 г.*

У примерку забрањеног Зборника који је код себе сачувао Славко Гавриловић, такође недостаје почетак Радојчићевог текста, односно најмање две стране. Како сам рече, Гавриловић би се радовао уколико би се недостајуће стране пронашле и после тога цео Радојчићев рад био представљен научној јавности. Нажалост, у *Библиографији Матице српске* поменутог рада нема, исто као ни у њеном Рукописном одељењу. А онда, искрсава једно мало изненађење: у *Enciklopediji Jugoslavije*, knjiga 7, Zagreb 1968, страна 23, на крају одреднице "Радојчић, Никола", из пера Ђорђа Сп. Радојичића, дата је и кратка Радојчићева библиографија и у њој *Оживела Војводина*, без године издања. Никола Радојчић је, дакле, свој рад третирао на исти начин као и Милан П. Костић: јавности је стављено на знање да текст постоји, али није указано на публикацију у којој је (требало да буде) објављен; није било упутно откривати да је један научни зборник забрањен!

Био је то разлог да у Архиву Српске академије наука и уметности покушамо пронаћи Радојчићев текст. Безуспешно. Сугерисано нам је да проверимо у Историјском или Византолошком институту, тамо где је Радојчић некада радио. Трагање у овом другом такође није дало резултат, али нам је дискретно предложено да се о свему распитамо у Радојчићевој породици, код његове унучке, на пример, госпође Гордане Радојчић, кћери Николиног покојног сина Светозара, историчара уметности, такође српског академика. Госпођа Радојчић је, наравно, знала за тражени текст, јер је у породичној библиотеци сачувано неколико сепарата. Одмах је изразила спремност да нам пошаље један примерак, не бисмо ли дошли до интегралног текста, мада је са чуђењем прокоментарисала нашу напомену да је Матица вољна да Радојчићев рад објави у облику у коме је својевремено био забрањен, као "неподобан". Њој забрана није била позната.

Сепарат носи наслов *Оживела Војводина* и у односу на текст којим смо располагали има четири стране више, на хартији друкчијег квалитета и знатно оштријег отиска. И једно и друго указује да су те стране отиснуте накнадно, по захтеву Радојчићевом, док штампарски слог још није био растурен.

Радојчићев рад, као и Костићев, Матица објављује у овој свесци[12] без икаквих измена. Милутиновићев текст, нажалост, приређивач није могао препоручити за објављивање, барем из два разлога:

Прво, своју неприкривену одбојност и нетрпељивост према Јаши Томићу[13] Милутиновић настоји да "научно објективизује", оптужујући војвођанске радикале и Јашу Томића да "нису хтели сарадњу са Народним вијећем на великом делу уједињења наших народа у заједничку државу", да

су "инсистирали на стварању Велике Србије, уместо Југославије", због чега су "с разлогом" названи "српским франковцима", те да је њихово држање "подстакло националистичке распре између Срба и Хрвата, које су се дале избећи"[14]; један састанак Јаше Томића са својим истомишљеницима у Суботици он оцењује као покушај да Српска радикална странка свој утицај прошири и на северни део Бачке са Суботицом, чиме је спречено да "демократски елементи узму иницијативу у своје руке"[15]; "инструкције" које су стизале из Београда биле су "сувише југословенски оријентисане, и они су настојали да их што више сузе и ограниче у оквиру своје ексклузивне српске политике"[16]; Буњевце и Шокце, учеснике Велике народне скупштине у Новом Саду, преобразио је у Хрвате[17]; одлуку Велике народне скупштине о прикључењу Војводине Краљевини Србији Милутиновић представља као "победу радикалске, великосрпске тезе Јаше Томића", јер су радикали "успели помоћу демагогије и терора одоздо... да наметну Скупштини прихватање Томићеве тезе о директном прикључењу"; неколико страна посвећено је анализи "социјалистичког покрета у Војводини за време ових оштрих друштвено-политичких сукоба" и покушајима "формирања социјалистичких република у Војводини"[18].

Друго, у промењеним условима, Милутиновић[19] је свој текст, битно измењен, нарочито у деловима који се тичу потпуне негације радикалских активности и заслуга Јаше Томића за прикључење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, и сведен скоро на половину, објавио у зборнику радова са научног скупа о присаједињењу Војводине Србији, одржаном у Новом Саду 25. новембра 1992. године[20].

Напомене

1 *Зборник Матице српске за друштвене науке број 24*, Нови Сад 1959.

2 Милан П. Костић (Стари Футог, 1895 – Београд, 1964), адвокат и публициста. Основну школу учио у Сурчину и Руми, а гимназију у Новом Саду; стипендиста Матице српске; права је студирао у Пешти и Загребу, где је стекао и докторски степен. Као адвокат и јавни бележник радио је у Иригу, Сремским Карловцима и Земуну. Био је изасланик румског Збора и делегат на Великој народној скупштини у Новом Саду, новембра 1918. године. Од 1927-1929. године био је члан Управе Матице српске; припремио је оснивање Змајевог музеја у Сремској Каменици (1933). Од 1941. године живи и ради у Београду; од 1942-1944. ради у Комесаријату за избеглице, а затим, до 1947. године, у Комисији за испитивање ратних злочина у Војводини. Као референт ове Комисије урадио је обимну студију под насловом *Злочини и штење на културно-историјским споменицима у Срему и Војводини*, користећи се не само материјалом Комисије него и другим изворима. До пензионисања (1956) радио је у Државном архиву Србије као научни сарадник. Његови текстови о румском Збору изасланика објављени у *Српском листу*, Нови Сад, број 17 од 14/27. новембра 1918. године, и у раду под насловом *Из Првог светског рата, 1914-1918*, најсигурнији су и најкомпетентнији извор за овај изузетно значајан догађај.

3 Научни скуп посвећен присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији 1918. године одржан је у Новом Саду 25. новембра 1992, у организацији Скупштине Града Новог Сада и Музеја Војводине, а зборник поднесених саопштења објављен је годину дана касније, под насловом *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918.*

4 Д. М. Његован, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, Нови Сад 1993.

5 Д. М. Његован, *Наведено дело*, 38.

6 Бранислав Вранешевећ (Белегић, 1903 – Нови Сад, 1997), историчар. Класичну гимназију свршио у Осеку, а студије историје и географије на Филозофском факултету у Загребу. Професор гимназије у Бањој Луци, Параћину, Београду и Новом Саду; од 1947. до 1961. године предавао историју на Вишој педагошкој школи у Новом Саду, а затим на Филозофском факултету у Новом Саду.

7 Живко Марковић (Нерадин, 1927), кустос за историју у Музеју Града Новог Сада. Бавио се културном и политичком историјом Новог Сада и Фрушкогорја; иако изузетно обавештен, писао је мало и узгредно, увек се заустављајући у оквирима неке занимљиве појединости. Живи у Новом Саду, као пензионер.

8 Арпад Лебл (Ковачица, 1898 – Нови Сад, 1983), књижевник и историчар. Учествовао у мађарској "совјетској" револуцији 1919. и у покрету за стварање Барањско-бајске Српско-мађарске републике 1921. године. Филозофски факултет свршио у Београду. Радио као средњошколски наставник, истовремено сарађујући у разним часописима на српском и мађарском језику; пензионисан 1939. године. Други светски рат провео у заробљеништву у Немачкој. После рата професор Више педагошке школе у Новом Саду и јавни радник.

9 Никола Радојчић (Кузмин, 1882 – Београд, 1964), историчар. Гимназију учио у Сремској Митровици и Сремским Карловцима; студирао у Грацу, Загребу, Јени, Бечу и Минхену. Докторирао у Загребу. Био је средњошколски професор у Карловцу, а од 1908. до 1920. године у Сремским Карловцима. Члан историјско-етнографске секције југословенске делегације на Конференцији мира у Паризу 1919. године. Наредне године изабран за ванредног, а 1922. за редовног професора српске и хрватске историје на Универзитету у Љубљани, где је остао до избијања Другог светског рата. Редовни члан Српске академије наука и уметности и Југославенске академије знаности и умјетности. Од доласка у Београд, 1941. године, радио је у САНУ и њеним институтима: Историјском и Византолошком. Византолог и стручњак за средњи век јужнословенских народа, Радојчић је био добро упућен и у новију националну историју.

10 Славко Гавриловић (Сремске Лазе, 1924), историчар. Студије историје завршио 1951. на Филозофском факултету у Београду, где је 1956. године и докторирао. Редовни професор Филозофског факултета у Новом Саду; редовни члан Српске академије наука и уметности. Бави се привредном, друштвеном и културном историјом Војводине и Славоније од краја 18. до половине 19. века, историјом Првог српског устанка и револуцијом 1848. у Подунављу. У Матици српској уредник *Зборника за историју*.

11 Светислав Костић, најмлађи брат (трећи по реду) Милана П. Костића.

12 *Зборник Матице српске за историју*, број 51, Нови Сад 1995; Костићев текст дат је на странама 143-181, а за њим и Радојчићев, од 183. до 211. стране.

13 Јаша Томић (Вршац, 1856 – Нови Сад, 1922), новинар, књижевник и политичар. У Бечу и Прагу студирао медицину и књижевност, али је све то запустио зарад политичке борбе. Његова књижевна дела представљала су, у ствари, покушај књижевне обраде политичких теза, које су у првом периоду имале социјалистичку а касније грађанско-радикалну садржину. Као оснивач групе тзв. вршачких социјалиста, постао је 1884. уредник *Заставе* и наследник Светозара Милетића у Српској слободоумној странци, која 1891. године добија назив Радикална странка. Због убиства Мише Димитријевића (1864-1889), новинара и политичког радника из Новог Сада, лидера Српске либералне странке у Угарској, потпредседника књижевног одељења Матице српске (после низа полемика које су се претвориле у обрачун личне природе), године од 1890. до 1896. провео је у затвору; после тога, иако је његова улога у многим страначким пословима била незаобилазна, деловао је из "дубоке позадине". У присаједињењу Војводине Краљевини Србији његова улога била је одлучујућа.

14 К. Милутиновић, *Војводина и стварање Југославије*, забрањени Зборник Матице српске за друштвене науке број 24, Нови Сад 1959, 76.

15 Исто, 77. Упоредити: Л. Кљајић, *Избор Месног народног одбора Срба и Буњеваца у Сомбору и Јоце Лалошевића за председника Народне управе*, зборник Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, Нови Сад 1993, 261.

16 К. Милутиновић, *Наведени рад*, 77.

17 Исто, али и К. Милутиновић, *Војводина и стварање Југославије*, зборник Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, Нови Сад 1993, 90.

18 К. Милутиновић, *Наведени рад*, 79-86.

19 Коста Милутиновић (Панчево, 1909 – Нови Сад, 1998), историчар. Студирао на Филозофском факултету у Београду. Најпре гимназијски професор, а затим архивиста у Сремским Карловцима и Новом Саду. После Другог светског рата, као "неподобан", једно време радио у шећерани у Врбасу и мерио откупљену шећерну репу. Од 1949. до 1960. године кустос Историјског одељења Војвођанског музеја у Новом Саду; од 1960. године професор нововековне историје југословенских народа на Филозофском факултету у Задру. Бавио се друштвено-политичком историјом Јужних Словена у XIX и XX веку.

20 К. Милутиновић, *Војводина и стварање Југославије*, зборник Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, Нови Сад 1993, 83-93.

Нови Сад, 18. јануара 1994.*

* Текст је објављен у Зборнику Матице српске за историју број 51, Нови Сад 1995, 137-142, одељак Историографија, као уводни у прилоге Николе Радојчића и Милана П. Костића, избачене из Зборника Матице српске за друштвене науке број 24, Нови Сад 1958.

СЕДМИ ЈУЛ – ВЕЛИКА ПОДВАЛА СРПСКОМ НАРОДУ

Дан устанка Србије не може бити дан када је Србин пуцао у Србина

Лепо у књизи пише да је "...у Белој Цркви 7. јула 1941. Жикица Јовановић Шпанац[1]... одржао говор народу окупљеном на сабору, објаснио циљеве НОБ и позвао га да ступи у партизане. У сукобу групе са жандармеријском патролом, двојица жандарма су убијена, а остали разоружани... Овај датум проглашен је у Србији даном почетка устанка и слави се као народни празник".

Пре двадесетак година, дан пре откривања споменика првом пуцњу из устаничког пиштоља (јер, кажу, Жикица није пуцао из пушке), разговарао сам са једним од њих који су тај пуцањ чули. Сећао се: говорио је доктор Миша[2], можда још неко. Рекли су своје и отишли, ту близу до неке воде, да се одморе, ваљда. Говоре баш није разумео, али му је било разумљиво што је, нешто касније, из Завлаке на сабор дошла и жандармеријска патрола, њих двојица, бициклима; увек су јавним скуповима присуствовали органи реда, власт, тако рећи. Дојавио је то неко Жикици и он је, док су жандари стојали на десетак метара удаљености и причали са неким сељанима, из пиштоља пуцао на њих... Не, никаквог сукоба није било, нису ни били окренути Жикици.

Било која прича да је тачна, пуцњи на сабору у Белој Цркви нису прикладни за народни празник. Они ни по чему нису устанак. Тамо је Србин пуцао у Србина, а идеја да се овај датум обележи као историјски догађај, спектакуларна је подвала српском народу: братоубилаштво је подигнуто на степен култа!*

1 Живорад – Жикица Јовановић – Шпанац (1914, Ваљево – 1942, Радановци, код Косјерића), комунистички револуционар, студирао југословенску књижевност. Борио се у интернационалним бригадама у шпанском грађанском рату.

2 Др. Милош Пантић (Ваљево, 1904 – Ивање, код Пријепоља, 1942), лекар. Члан СКОЈ-а из гимназијских дана; на Београдском универзитету члан Централног већа студената-марксиста. Медицину специјализовао у Француској. Од 1933. године лекар у Ваљеву. Учествовао у Априлском рату као добровољац; врло активно радио на стварању ваљевског партизанског одреда.

УСТАНАК ЈЕ ДИГНУТ 21. АПРИЛА 1941.

Видели смо, дакле, зашто 7. јул не може бити устанак српског народа. Устанак је био, само када? Идемо редом:

27. март

Са лица места, *Њујорк хералд трибјун* јавио је да је војни пуч од 27. марта 1941. године "догађај у Београду од историјског значаја, као акт храбрости једног малог народа да се дигне, бори и своју земљу изложи рату... радије него да прихвати издају", а много година доцније наша историјска наука констатује да је то био "први морални пораз Хитлера на врхунцу његове моћи". Три дана после војног пуча, Централни комитет Комунистичке партије Југославије проглашава да се "независност народа Југославије налази у страшној опасности", а пуне две деценије касније, Вилијем Донован, амерички генерал и обавештајац, Дивљи Бил, сведок и учесник тих догађаја, изјављује да се "Срби не могу позивати на 27. март 1941, јер смо ми ту револуцију купили".

Значи, датум потпуно неприкладан за дан устанка, иако и немачки опуномоћени командујући генерал Беме непосредно после тих догађаја запажа да је "Србија у марту ове године срамно погазила уговор о пријатељству са Немачком, да би с леђа напала немачке трупе које су се прикупљале против Грчке".

Априлски рат

Датуми из априлског рата не могу се кандидовати за устанак српског народа. Тих дана, држава је како-тако и колико-толико обављала послове због којих је и оформљена.

После априлског слома

Неколико дана после напада на Југославију, немачка врховна команда приступила је подели њене територије, баш онако како је "немачка влада намеравала да смањи Србију на најмању меру, тако да се она не би поново претворила у активно и опасно средиште завера и интрига. Зато су мање-више прихваћени сви територијални захтеви на рачун Србије, наиме од стране Бугарске, Румуније, Мађарске и Хрватске". (За Независну Државу Хрватску, проглашену 10. априла 1941. године, мада је сто дана раније њен поглавник очекивао "нову и јуначку Хрватску у оквиру мајке

Италије", обично се везује појам "такозвана". Дуго смо били идеологизовани овим појмом, иако је НДХ била чињеница, исто као и Југославија између два рата, коју је наша јединовладајућа партија такође сматрала такозваном. Иста та партија, у већ поменутом мартовском прогласу, исто као и у прогласу поводом немачког напада на Совјетски Савез, посебно се обраћа хрватском народу, а посебно осталом делу Југославије, што значи да није било сумње у нову хрватску државност, макар она била стечена и уз издашну осовинску војну подршку; проглас о мартовским догађајима знак је да је ЦК КПЈ знао шта ће се десити 10. априла 1941. године).

Истовремено, источно од Дрине као да се нешто дешавало, јер командујући генерал Фон Коцфлајш 27. априла 1941. године издаје заповест "да сваки отпор буде сломљен са безобзирном оштрином, а уколико се и надаље појави непријатељски отпор треба предложити да се таоци стрељају". Највероватније, том приликом имао је у виду и извештај штаба 60. немачке пешадијске дивизије да је "дана 21. априла при претресању места Добрић (3 км јужно од Лешнице) дат отпор, притом је један потпоручник погинуо, а један потпоручник и један наредник су рањени. Одмазда за ово било је спаљивање села Добрић".

Ево датума за устанак српског народа: 21. април 1941. године. Тога дана он је своје оружје супротставио немачкој окупационој сили.

Шта даље

О досадашњем "историјском" датуму бригу би могао преузети, ако хоће, некакав актив задужен за локалне демократске промене. Могло би то послужити као опомена да народ увек види више и даље од својих вођа. И, нарочито, пре њих.

За српски народ, седмог јула био је, и тако даље остаје, Ивањдан.

А зарад вечног мира свих оних који од братске руке "умреше са вером у Бога и надом у бесмртни живот", субота пред Ивањдан могла би бити време да се упале свеће.

Српској цркви преостало би да канонизује Ивањске задушнице.*

* У четвртом броју *Самоуправе*, маја 1990. године, објављен је текст *Седми јул — велика йодвала српском народу*. Ово је био његов други део, али је као "неефектан" испуштен. С јесени исте године овај текст објављен је у београдском часопису *Ойозиција*.

О АУТОРСТВУ КЊИГЕ "ХРВАТИ У СВЕТЛОСТИ ИСТОРИСКЕ ИСТИНЕ"

Забрањена књига излази на видело

Петнаестог фебруара 1990. године изашао је из штампе први број новосадске *Самоуправе*[1], односно број 1156, ако се рачунају и сва претходна издања, почев од оног које је покренуто у Кнежевини Србији 8. јануара 1881, а забрањено 1883. године, после Тимочке буне[2]. У складу са оснивачевом замишљу, *Самоуправа* је излазила као "самостални народни лист", изван утицаја било које странке или владе, али са јасним програмским опредељењем да њене странице буду "отворене за све странке и сваку владу". У броју 7(1161) од августа исте године, објављено је писмо др Гризогона Алојзију Степинцу[3], од 8. фебруара 1942. године. За септембарски број написали смо текст под редакцијским насловом *Клао сам Србе у жлинској цркви...* и наднасловом *О злочинима јадне Независне Државе Хрватске*. Овај текст тицао се писма упућеног Степинцу, а требало је да српском читалишту послужи као елементарна информација да је "изван домашаја окупационе цензуре, далеко од града и избора техничких средстава... захваљујући исконској снази народне душе"[4], марта 1944. године штампана књига *Хрвати у светлости историјске истине*, или, како стоји на првој страни, *Хрвати у светлу историјске истине*. Написали смо још да њен аутор, највероватније Велиша Раичевић, посвећује Гризогоновом писму пуне четири стране, али му не наводи име. "Онај који је прво човјек па онда добар Хрват" у књизи је означен као "један истакнути далматинско-хрватски првак", а Степинац као човек "који са бискупске столице у Загребу ни једном јавном речју, а још мање пастирским прогласом није осудио варварства вршена над српским живљем..."[5] После овога писма, овај је првак из разумљивих разлога напустио Независну Хрватску и пребегао у Београд, али је из исто тако разумљивих разлога и по примеру Мачековог одрекнућа онога заједничког прогласа[6] са Павелићем[7] и сам одрекао ауторство... писма"[8].

Др Гризогоно углавном је непознат нашој читалачкој јавности, а не помиње се чак ни у енциклопедијама издатим у загребачком Лексикографском заводу Југославије. Име му је Првислав, а рођен је 31. марта 1879. године у Сплиту. Права је студирао у Грацу и Бечу, а докторирао у Грацу. Као адвокат, бавио се и новинарством; у неколико влада између двају светских ратова био је и министар. О њему, доста штуро, пише Светозар

Прибићевић[9], напомињући да је био посланик Самостално-демократске странке за јужну Далмацију и да је "по објављивању диктатуре (6. јануара 1929) отишао у Београд... Краљ[10] га је поставио за члана такозваног Законодавног савета диктатуре. То је било само добро плаћено звање без посла, да би се помогло за живот оним људима који су се изјаснили за диктатуру. Крајем 1931. године наменован је за посланика Југославије у Прагу"[11]. Године 1949. илегално је пребегао у Француску, где је, чини се, и умро.

Да би потпуније дочарао Гризогонов лик, Прибићевић описује "живост" која је 22. јуна 1928. године владала на београдској железничкој станици пред путовање владиних и опозиционих посланика на сахрану Павла Радића[12] и Ђура Басаријека[13] у Загребу. Посланици из Сељачко-демократске коалиције, "др Првислав Гризогоно и многи други из Радићеве групе" објашњавали су посланицима владиних странака "да њихов одлазак у Загреб није згодан, да би непријатни догађаји могли да избију и да би, с обзиром на стање духова у Загребу, чак и њихови животи могли да дођу у опасност. У тренутку кад је воз кренуо... др Првислав Гризогоно довикнуо је новинарима: "Више се никада нећемо вратити у Београд!" То је био усамљен повик, али су се из њега извукли најцрњи закључци. Непуну годину дана доцније, Гризогоно се вратио у Београд, да би се ставио у службу онога који је имао диктатуру у рукама[14].

Не упуштајући се у оцену Прибићевићевог расположења према краљу Александру, а посредно и према краљевим сарадницима, и само поређујући чињенице које нуде Псуњски и Прибићевић, не можемо избећи закључак да је Гризогоно био личност без много моралних обзира и са проблематичном политичком оријентацијом. Наравно, само под условом да др Првислав Гризогоно није поново дошао у Београд са задатком да на лицу места, у интересу хрватских националистичких кругова, прати дешавања у непосредној околини краља Александра и о томе обавештава своје загребачке покровитеље.

Пошто смо за *Самоуђраву* приредили још два текста из књиге Хрвати у светлости историске истине[15], почели смо се припремати за њено поновно објављивање, било фототипски, било као издање унеколико технички дотерано. Без обзира на ову малу недоумицу, наш подухват изискивао је још бар две ствари: новац и, због евентуалних ауторских права, да нађемо писца или његове наследнике. У том трагању прошло је таман толико времена колико је *Самоуђрави*, запалој у финансијске тешкоће, било потребно да престане са излагањем.

Иако смо у оном тексту из осмог броја *Самоуђраве* написали да је Псуњски "нама још непознат аутор", али да је то "највероватније Велиша Раичевић", тај податак сматрали смо несумњивим. Наиме, на примерку књиге којим располажемо, њен ранији власник[16] је на првој страни, поред имена "Псуњски", графитном оловком повукао знак једнакости и исписао:

Велиша Рајчевић, Црногорац живио је рајна у Винковцима и уређивао недељни лист *»Славонија«* орџан Јерезе[17], који је финансирао Милан Симојединовић[18] и Павле Шумановац[19], адв. из Винковаца, а нешто ниже: *Види сјџр 43 ове књиџе*. Томе је додат и параф који би се могао читати као *Тр*, али, највероватније, као *БМр*. Особа која је Псуњског идентификовала као Велишу Раичевића била је, очигледно, добро информисана о аутору. Пошто је књига била забрањена, њени ретки примерци били су растурени у кругу познатих лица, људи од међусобног поверења. Они који су књигу добили, извесно је, познавали су њеног аутора и знали су које се име покрива псеудонимом "Псуњски". Што је на нашој књизи уписано "Рајчевић" а не "Раичевић", није разлог за недоумицу: премештањем краткосилазног акцента са другог слога (у црногорском изговору) на први слог презимена "Раичевић", глас "и" могао се чути као глас "ј".

Велиша Раичевић Псуњски

Током лета 1990. године трагали смо за Велишом Раичевићем по неким местима у Западном Срему, али без резултата. Сазнали смо да је коју годину пре Другог светског рата, а можда и после рата, у вуковарском крају службовао извесни Раичевић, свештеник, чији је син сада парох подгорички. На тој страни изгубили смо доста времена, рачунајући да су Велиша и тај свештеник били у некој родбинској вези. После тога, као једини ваљан траг остала је она забелешка везана за 43. страну поменуте књиге. Наравно, осми број *Славоније* из 1939. године нисмо пронашли, али нам је до руку стигао број 20. из године 1940, 14. маја. На дну последње стране, четврте, одштампано је име гео. Велише Раичевића, новинара, Осијек, Пејачевићева 29 и Винковци, Свачићева 26. Она

прва адреса дата је, верујемо, из практичних разлога, пошто је тамо лист штампан, у Штампарији Антуна Рота. У глави листа, испод китњасто стилизованих слова, нанизаних на једну гранчицу са почетног слова "С" ћирилицом, исписано је: "Уредник гео. Велиша Раичевић, Винковци, Свачићева 26, телефон 140". На трећој страни објављен је текст под насловом *Рад за ошћџтинске изборе 19 маја о.џ.*, у коме се истиче да је "за постављање листа и учествовање у изборима прошао г. Др. П. Шумановац,

јавни биљежник и адвокат из Винковаца многе општине среза вуковарског и винковачког и одржавао писмено и по везама контакт са људима који су узели на себе дужност да организују рад око постављања листе. Тај контакт користио је ствари...". При дну треће стране започет је и на четврту страну пренет текст *Смоћира Сокола*. Из овог текста произилази "да је старешина друштва брат Др. Шумановац Паја поздравио присутне врло лепим и значајним говором после кога је прочитао и посланицу Савеза Сокола Краљ. Југославије... На крају се брат Др. Шумановац Паја захвалио сакупљеном чланству". Кад се једно име нађе три пута у два текста једне новине од свега четири стране, не може се избећи закључак да се ради о личности изузетног ауторитета, макар и финансијског, на што нас упућује она забелешка на првој страни књиге.

Карта Душановог царства, коју Псуњски помиње на страни 43. и даје у прилогу (иза стране 103, без нумерације, при чему један лист остаје као вишак), значајан је ауторов аргумент за "сакаћење српског историјског простора и препуштање хрватским аспирацијама онога што дотле још није било изложено хрватској грамзивости". Упоредну карту, са ћириличним словним ознакама, цртао је човек којем тај посао није био стран. Море је представљено непрекорним паралелним цртама, исто као и Скадарско језеро. Црногорац је бринуо о "својој" воденој површини, а занемарио је Охридско језеро. Раичевић је, рекосмо, био геометар, а та карта је урађена као да "избор техничких средстава" није био проблем. Тешко је претпоставити да ће неко ко није аутор и књиге и карте, у ратним условима, "далеко од града", вући за собом број осам *Славоније* из 1939. године, да би из њега нешто пренео у књигу.

Садржај "фантомске књиге" неспоран - аутор под знаком питања

Псуњском и *Хрватима у свейлосіи истіориске истіине* накратко смо се вратили крајем 1991. године, објављујући у *Српској Земљи*[20] још три текста[21] и, поучени искуством из "Самоуправе", не очекујући никакво реаговање. Одјека је ипак било, мада са закашњењем од скоро годину и по дана: *Ревии* 92 приказала се "књига која је скидала главе", "а и данас се од ње зазире"[22]. Не без сензационализма, тамо је госпођа Станка Дудварски записала и следеће:

"Марта 1944. године, неко се усудио да објави, додуше илегално, књигу истине, књигу о пореклу и старини српског и хрватског народа, о истребљењу Срба као програму хрватског Сабора кроз векове и у НДХ, и о немогућности било какве заједнице два народа... Појавила се ниоткуда, непознатог места издавања и потписана псеудонимом Псуњски. Одмах је прогањана и уништена... а данас сасвим је јасно и зашто. Остала је

деценијама готово непозната. Сачувани су ретки примерци захваљујући неколицини храбрих који се књиге истините нису одрекли, упркос страху од репресија. Закопали су је у своје баште и подруме и тако сачували од потпуног уништења и заборава... Књига због које се тамновало зове се *Хрваџи у свейлостџи истџоријске истџине*. Говори, да цитирамо садржај, о пореклу Хрвата, о старини српског имена, о хрватском "повијесном праву", о гусарењу по српској баштини, о похлепи за српском Босном и њеним владарима, о хрватским јаничарима – у једној руци мач, а у другој крст... Реч је о "добу отимања", као претече хрватске историјске књижевности, о истребљењу Срба, о историјату уједињења и последицама, о бановини Хрватској, о НДХ...[23]

Према тврђењу *Ревџије 92*, на Псуњског и његову књигу указало је троје власника закопаних примерака (који и данас инсистирају да остану анонимни), покушавајући да неког заинтересују за поновно штампање. Укључујући се у потрагу за аутором "пророчког дела из 1944", *Ревџија 92* је открила да су два примерка ове књиге дарована Народној библиотеци Србије после Брозове[24] смрти, 1981. године. Један примерак књиге "због које се тамновало" депонован је као раритет, а други је доступан читалачкој публици. У библиотечком каталогу, као њен аутор записан је Псуњски. Миливоје Кнежевић, стручњак који се у Народној библиотеци бави одгонетањем псеудонима, није се бавио Псуњским, барем не званично. Међутим, чини се да је Псуњски ипак некоме био интересантан и да је тај "неко" утврдио да се иза тога псеудонима крије – Велиша Рајичевић. Било како било, у библиографском одељењу Народне библиотеке сматрају да око тог псеудонима нема више ничега спорног и да се поменуто "разређење сматра поузданим и коначним". Насупрот томе, у Српској академији наука и уметности и у Библиотеци Српске православне цркве мисле да је проблем још увек отворен и они "знају само за Псуњског"[25].

Ревџија 92 констатује да, док књига о Хрватима тавори у поменутих библиотекама, још увек неистраженог садржаја и значења, започета је интензивна потрага за идентитетом њеног аутора. Само се по себи разуме да тај посао није нимало лак, пошто оних "који су закопали књиге пред крај рата, или одмах после ослобођења" и који би о свему могли сведочити, нема међу живима. Међутим, њихови потомци међусобно се познају и, како пише *Ревџија 92*, "знају за породице које нису хтеле да се одрекну књиге, па су је одробијале на Голом отоку". У промењеним условима, када до ове књиге може доћи сваки заинтересовани читалац, позајмицом из библиотеке, поново је отворена потрага за њеним аутором. Занемаримо ли решење до којег се дошло у Народној библиотеци, на "кандидатској листи" за писца књиге о Хрватима налази се пет-шест особа. Према неформалним истраживањима спроведеним у Српској православној цркви и од стране неких појединаца који поседују ову књигу, списак могућих

аутора сужен је и сведен на свега два имена: "Један је песник и интелектуалац, бискуп старокатоличке хрватске цркве, Милан Добровољац Жмигавец, а други господин Рашајски, који је радио у Ректорату загребачког свеучилишта, а живео је још у Београду и Сарајеву и имао приступ документима о пореклу и односима Срба и Хрвата. Његови живи потомци, међутим, одричу било какву везу са жигосаном књигом" [26].

Неколико дана по објављивању овога текста покушали смо да госпођи Дудварски укажемо на оно што се зна о "фантомској књизи" пред којом сада нема разлога да се зазире, као и њеном аутору којем се зна само име (Велиша Раичевић, без "ј" у презимену), а животопис му је заиста још увек прекривен велом тајне. Предали смо јој једну фотокопију књиге и све текстове које смо из ње претходних година објавили у *Самоуправи* и *Српској Земљи*. Нашу сугестију да евентуално сарађујемо у трагању за Велишом Раичевићем или његовим наследницима пречула је, исто као и предлог да се на наговештеном поновљеном издању књиге *Хрваџи у светлостји историјске истине* без икаквог устезања испише име Велише Раичевића. Без обзира на све то, *Ревизија 92* упустила се у мистификацију свега што се вртело око псеудонима Псуњски и његове књиге. Показало се, у ствари, да је и то било саставни део већ започетог издавачког подухвата — да се књига о Хрватим поново штампа, овога пута као "сензационално откриће", опет без ауторовог имена и, наравно, без икаквих финансијских обавеза према њему или његовим наследницима. *Ревизија 92* обећава да ће један "додатак-водич... скинути фаму са аутора, и са књиге, и са »конзервираних« историјских чињеница". Биће, речено је, дат одговор на питање ко је писао под псеудонимом Псуњски и како је, упркос тешким окупацијским условима у Београду, књига ипак могла да се одштампа. Ипак, до краја ће остати тајна "шта је писац (*Ревизија*) хтео да каже" констатацијом да се "та фамозна књига уз све то »кувала« у патријаршијској авлији Српске православне цркве, што поставља, такође, низ питања на која треба одговорити... будући да је у овом часу... нејасан уплив немачких обавештајних служби на ово пророчко и, како се показало у време настанка, антијугословенско дело које је негирало могућност било какве праведне заједнице са Хрватима [27].

О томе подухвату своје мишљење изрекао је и господин Момчило Ђерковић, уредник у Издавачком предузећу "Ново дело" из Београда, које ће на тржиште изнети књигу *Хрваџи у светлостји историјске истине*. Најпре, он јадикuje због тога што се ова књига, препуна чињеница о трагичним српским искуствима са Хрватима, није нашла у темељима српске политике, јер, да се тако нешто десило, избегли би се многи "историјски неспоразуми са Хрватима", баш као да ти неспоразуми потичу од јуче или тек од пре четири-пет деценија. Због тога, у времену док се "артикулишу српски национални интереси", он књигу нуди и "као практично упутство за предстојеће преговоре и разграничење са Хрватима". С друге стране, мада

је очигледно да се ради о недозвољеном (пиратском, дивљем) издању, Ђерковић сугерише да ће "овим легалним, новим и првим правим изласком међу читаоце"(!?) књига бити "стављена на располагање научницима, етнологима, уопште истраживачима, па и политичарима, ради њене укупне верификације" [28].

Све то саопштавајући читалачкој публици, *Ревивија* 92 изражава и уверење да је "магла око енигме Псуњски и његовог дела почела све брже да се развејава" и да ће књига "самом својом појавом бити демистификована". Друго издање ове књиге, по свој прилици, било је већ припремљено, пошто се и београдска *Полиџика* крајем јула 1993. године, у десетак бројева, позабавила и њеном садржином, али још више Псуњским [29]. Радован Лазаревић, аутор фелтона о књизи "за којом су трагали Гестапо и Удба", пише:

»Не зна јој се аутор, или аутори, не зна се ни где је први пут издата, ко је издавач, у ком тиражу је штампана, колико је примерака "преживело" све ове године... А зна се да је, под насловом *Хрвајџи у свейлосџи истџорџске истџине* одштампана 1944. године, да је потписана псеудонимом "Псуњски", да је некако и Гестапо сазнао за њено припремање и штампање и чим је књига "изишла испод машине", практично запленио цео тираж. Процењује се да је под неким неразјашњеним околностима један број примерака избегао заплени и да је чуван код углавном непознатих појединаца. Неколико примерака књиге, сазнајемо, сачувано је и у библиотеци Патријаршије, а Народна бинлиотека је један примерак добила тек по Титовој смрти... Само по себи намеће се и питање зашто аутори књиге нису макар после рата проговорили о свом раду, зашто сами нису разрешили све те загонетке које до данас прате ову књигу. Разлог је једноставан: књига се нашла на "црној листи" и послератних власти које су у њој назирале некакво зло и опасност баш као и Гестапо годину-две раније. Са ове временске дистанце када се књига прочита није тешко докучити шта је то у њој што није било по вољи властима. Наш утисак је да је успевала да расветли нека затамњена места српско-хрватских односа кроз векове говорећи јасним језиком и јасним чињеницама. А то се, очигледно, није желело« [30].

Неколиким наредним реченицама Лазаревић прихвата мистификацију "Новог дела" о ауторству књиге *Хрвајџи у свейлосџи истџорџске истџине* и тако, можда и несвесно, помаже у покушају да се обезвреди рад правог аутора. Најпре, он је "одабрао" варијанту о тимском раду на књизи, додајући да су њени писци "тајну о свом ауторству тако добро чували, јер су знали да тиме чувају и властиту главу". Лазаревићу није било тешко да се определи за такву претпоставку, пошто је без двоумљења прихватио резултате "мањег истраживања" у "Новом делу", издавачком предузећу које је приредило ову "фантом књигу... за прво сасвим легално издавање". Пада у очи да и Лазаревић, попут Ђерковића, инсистира на легалности овог

издања, у уверењу да ће се, ваљда, самим тим коначно сазнати ко је Псуњски. У ствари, "Ново дело" није се ни трудило да открије правог аутора, јер, да јесте, не би се у предговору поменули Перо Слијепчевић[31] и др Радослав Грујић[32] као људи који су понели највећи терет у стварању ове књиге, "мада се процењује да је на књизи радио читав један тим, чак и да су њене странице писали различити људи што се да закључити по различитим стиливима писаца и њиховом екавско-ијекавском казивању"[33].

Сматрали смо потребним да *Полијци* укажемо на појединости које о ауторству књиге *Хрваџи у свейлосџи истџориске истџине* говоре друкчије но што она преноси из "Новог дела". Урадили смо то, по претходном договору са аутором фељтона, једним подужим текстом и аргументима које смо делимично користили и у овом раду. Овде дајемо само део закључних разматрања из тога писма:

»Претпоставка коју г. Лазаревић преноси из "Новог дела" да су "највећи терет стварања ове књиге" понели "наш познати германиста др Перо Слијепчевић и историчар др Радослав Грујић, мада се процењује да је на књизи радио читав један тим, чак и да су неке странице писали различити људи.... заиста је забавна. То што је др Грујић током Другог светског рата радио на спасавању српских црквених и манастирских ризница у Независној Држави Хрватској, а др Слијепчевић у исто време био пензионер у Београду, тешко да може бити икакав доказ. Прича да су књигу писали "Иљф и Петров[34] и Станлио и Олио"[35], "што се да закључити по различитим стиливима писаца", чисто је домишљање и противречи претпоставци да су "највећи терет" поднели Грујић и Слијепчевић. Издавачу ове књиге, можда неопрезно назване "фантом књиге", као да је најједноставније било да ствар до краја искомпликује. Нејасно је зашто није пошао од поставке да је ова књига зборник радова истог аутора, радова насталих у различитим условима и временима. Да су књигу пажљивије прочитали, видели би да су стилске разлике мале, да их чак и нема.

Ипак је ову књигу писао један човек. На страни 25, он пише да је један "учени историчар" питао "а шта ћемо рећи например за једнога Црногорца из племена Куча који се као претседник цариградских носача признавао Хрватом", док је "један други професор, који је видео рукописе за ову књигу пронашао да на неколико места нисам ставио запете. Ето у каквим су се ситницама губили наши учени људи. Зар неколико запета могу имати утицаја на садржину неког дела. Или, може ли онај црногорски Куч, који се радије признавао Хрватом него што би црногорско чојство ставио у службу цариградског амалства, или ко зна из којих опортунистичких разлога, постати мерило за цео српски народ у Црној Гори? Под тим углом може се посматрати рад многобројних српских учених људи, за које није толико важно шта кажу многи страни историчари о српском имену и етнолошким појединостима у српском историском простору, колико је

важна изјава једног цариградског амалина". Овакву констатацију не би потписао један универзитетски професор и научењак, а не би ни дозволио да се таква реченица нађе у књизи у којој он "носи највећи терет". Још мање би био вољан да прихвати детаље о "стручном" мишљењу "којег од оних криво насађених историчара" и "наших историских монополаца", дате на 27. страни. Такве судове могао је изрећи искључиво историчар-аматер, човек који није оптерећен академским титулама и звањима, човек чија "научна" репутација не зависи од судара елементарне логике са званичном историјском науком. Носиоцу званичне историјске науке било би зазорно да у једној књизи највише пута цитира једну новину, и то *Хрвајски Лист*, и то из 1939. године, и то кад се расправља о пореклу Хрвата.

Што се тиче "екаво-ијекавице", Велиша Раичевић је пореклом из Црне Горе и многе језичке финесе није успео да савлада, још мање да их уједначи. (Без намере да приговарамо Раичевићевим језичким грешкама, присећамо се једног доктора књижевних наука и професора универзитетског, рођеног у Црној Гори а школованог "овамо", који и кад је постао академик једне омање Академије још није био рашчистио са четвртим црногорским падежом).

На наше писмо о Псуњском *Полијика*, наравно, није реаговала, пошто је тих дана, у издању "Новог дела", из штампе изашло друго издање[36] књиге *Хрвајци у свейлосћии истјоријске истјине* и није требало реметити издавачеву конструкцију о њеном аутору, односно њеним ауторима. Суштину тог концепта образложио је господин Момчило Ђерковић у свом подужем предговору[37], полазећи од констатације да "историја настанка књиге... није дешифрована до краја":

»Са сигурношћу се може тврдити, да је књига *Хрвајци у свейлосћии истјоријске истјине* настала у Београду. Од почетка лета 1941. године радио је Одбор за прикупљање докумената о страдању српског народа. Деловао је под патронатом Синода С(рпске) П(равославне) Ц(ркве). У овом Одбору су били и учени Срби а такође и више млађих сарадника. Утврђено је да су на овој књизи радили проф. др Радослав Грујић и проф. др Перо Слијепчевић... Нема доказа, али многи знаци упућују, да је најважнији човек у овом одбору био проф. др Радослав Грујић, историчар који се доста бавио истраживањем о српском народу и цркви на простору Аустроугарске царевине... Имао је приступ подацима о страдању Срба у НДХ, а био је један од најученијих људи тога времена и члан Српске академије наука... Професор Грујић и његови сарадници... своје знање ставили (су) у службу свог народа, верујући да њихово дело неће пропасти, а да ће се кад-тад наћи у рукама оних којима је намењено«[38].

Као да господин Ђерковић није баш најсигурнији у ово што је написао, те додаје и следеће:

»Књига је, као што је речено, потписана псеудонимом Псуњски, и највероватније је то колективни псеудоним писаца овог дела... Можда је "Псуњски" Велиша Рајчевић, како мисле у Народној библиотеци Србије, мада се не зна ко је то установио, на основу којих доказа. Заправо, не постоји утврђена методологија на основу које се одгонетају псеудоними, али за НБС за сада остаје, као коначан одговор решење да је Велиша Рајчевић "Псуњски" ... Можда је иницијални рукопис Велише Рајчевића, док је историјска грађа највероватније Радослава Грујића, а у настанку ове књиге значајан је допринос и проф. др Пере Слијепчевића. Познаваоци Грујићеве оставштине мисле да је књига... претежно његово дело, а да је Грујић "Псуњски" «[39].

После свега тога, да читаоца не би оставио у недоумици ко је Псуњски, а и да би своју издавачку кућу растеретио евентуалне одговорности за неовлашћено објављивање књиге, Ђерковић закључује да је књига *Хрвати у свейлосџи истџориске истџине* "дело српских родољуба, који су у тешким условима страха и наде, сачинили овај документ који треба да постане сваком Србину света књига, јер казује страшну истину о његовом неужном страдању и именује његовог целата" [40].

Велиша Рајчевић – аутор књиге ***Хрвати у свейлосџи истџориске истџине***

Крајем септембра 1993. године, у београдском Међународном прес-центру, издавачко предузеће "Ново дело" организовало је представљање својег издања књиге *Хрвати у свейлосџи истџориске истџине*. Том приликом, професор Василије Крестић[41] узгредно је поменуо да се, поред лица назначених у Ђерковићевом предговору, као могући писац јавља и извесни Богуновић, просветни инспектор између два рата, родом из околине Псуња. Овај податак професор Крестић чуо је од неког професора Микића, који је Богуновића познавао. Наводно, сам Богуновић је поверио Микићу да је књигу о Хрватима он написао. Када смо му исте вечери, телефоном, "поређали" неке аргументе због којих Велишу Рајчевића сматрамо аутором, Крестић је рекао да је цео поступак у вези са поновним издавањем књиге вођен некритички, (да је за то "најзаслужнији" Вељко Ђурић, историчар млађе генерације) и да се "Ново дело" није у свему томе најбоље снашло. Крестићева претпоставка да ће једног дана, однекуд, можда искрснути некакав доказ у прилог овог или оног ауторског кандидата, обистинила се већ наредних дана: код Крестића је дошла једна блиска рођака Велише Рајчевића и, поред књиге о Хрватима и књиге *У име Христџа Свейџине у џламену*, показала Велишин технички дневник, са вињетом на корицама исписаним истим словима као и карта о размештају Срба и Хрвата у НДХ, приложена на крају књиге о Хрватима.

Како је професор Крестић био затурио папир са именом своје гошће, а само се, као у магли, присећао места из којег је пристигла, трагање за истином о Псуњском могло се, мада успорено, наставити. Коначно, крајем јануара 1994. године, преко неких земљачких веза, срели смо се са том Велишином рођаком, а после неколико дана и са Велишином удовицом Дарјом[42] и кћерју Новком[43]. У два двосатна разговора са овим двома дамама, сазнали смо следеће:

Велиша Раичевић рођен је у Трепчи код Андријевице, 5. новембра 1903. године. Његови родитељи, Новак и Мируна, рођена Николић, имали су још четворо деце: три сина и једну кћер. Како су били имућни, могли су себи приуштити да своју децу школују. Велиша је гимназију учио у Крагујевцу, а геодезију на Техничком факултету у Прагу. Године 1924. Велиша је боравио у Винковцима, на феријалној пракси код једног геометра, и тамо се упознао са својом будућом женом, Дарјом Шитић из Вођинаца. Иако врло млади (Дарја је имала тек шеснаест година), венчали су се исте године. Наредних година, Велиши и Дарји родила су се деца: Драгољуб (1925-1981) и Новка (1928), Велиша је стекао диплому инжењера геодезије, а године 1928. одслужио је војни рок. Године 1929. настанили су се у Винковцима.

Поред геодетске струке, Велишу је живо занимала и историја. Суочен са писањем хрватске штампе о хрватским аспирацијама у југословенској држави, он почиње да се интензивно бави и историјом српско-хрватских односа и положајем Срба затечених у Срему, Славонији, Хрватској и Далмацији. Укључује се у рад српског културно-просветног друштва у Винковцима. Почетком тридесетих година почиње да сарађује у београдском *Времену*, а затим у винковачкој *Славонији*, коју је тада уређивао др Павле Шумановац, и чије уређивање нешто касније и сам преузима. Био је то период његових сталних полемика са екстремним заговорницима хрватских "повијесних тежњи", али и период у коме породица Раичевић, због многобројних анонимних претњи, писмима или телефоном, чак и отворених, на улици, почиње да губи спокојство. Посебно непријатне биле су претње уперене према Дарји и деци. Понајвише због тога, Велиша је настојао да Дарја буде што даље од његових полемика и политичких активности. Избегавао је да јој показује документацију коју је користио, као и изворе из којих је ту документацију добијао. А највише докумената добијао је из бечког Архива, преко неких својих прашких и бечких веза из студентских дана. Ипак, карту Душановог царства из Печујског војног музеја, такође добијену преко Беча, показао јој је са великим одушевљењем (видети стр. 166).

Како сам Раичевић бележи, "историја београдског Комесаријата за избеглице не почиње после априла 1941. године. Напротив, његов оснутак пада непосредно иза 26. августа 1939[44], када су му камен темељац положили Мачек, Цветковић[45] и Шубашић[46]. Тада је отпочело

емигрирање Срба и југословенски оријентисаних Хрвата из бановине Хрватске, где им је била угрожена лична сигурност и онемогућена животна егзистенција. Ко још не зна, сем широких српских маса у Србији којима су се сервирала Потемкинова села о тобоже успешно решеном хрватском питању, да је у Београду већ од друге половине 1939. године постојао одбор за смештај избеглица из Хрватске"[47]. У том времену, из Осека бежи у Београд и Антун Рот, штампар, човек који је штампао и винковачку (Раичевићеву) *Славонију*. Рот је био пореклом Немац, али је, како каже Дарја, "душом и срцем био велики Југословен и велики Србин". Тамо, у Улици цара Николаја II, данас Маршала Толбухина, наставио је да се бави својим занимањем.

Мада је Раичевићу и даље прећено, он остаје у Винковцима. Кућу заштићује од евентуалних терористичких ноћних упада тако што на врата и прозоре, са унутрашње стране, поставља заштитне дрвене облоге. О томе времену он оставља и један вишеструко речит запис: "У чланцима »Српског Гласа«, »Народне Одбране«, »Српског огњишта«, »Славоније« и других указивало се на мистериозна заплотњачка убиства истакнутих јавних радника из редова Срба и југословенски оријентисаних Хрвата по основаној бановини Хрватској. Та су убиства постала борбено правило Мачекових борбених формација »Грађанске заштите«, које су преузеле стварну власт... Влатко Мачек... седећи на потпредседничком месту у влади Краљевине Југославије, није ни једним гестом осудио оно што се већ под њиме и његовим првим баном Шубашићем догађало са Србима по Хрватској бановини. Међу првим пресудама и писцу је већ октобра 1939. године достављена путем поште анонимна пресуда хрватске »Грађанске заштите« којом му се саопштава да је осуђен на смрт, ако не напусти хрватску бановину"(48).

За нашу расправу од особитог је значаја навод да је Псуњски био 1939. године у Хрватској, што професора Грујића и професора Слијепчевића елиминише као могуће ауторе књиге о Хрватима.

Непосредно пред рат, скоро читаву годину, Велиша је био ангажован у војсци, на утврђивању границе према Румунији. Тамо га је затекао априлски рат и отуд са војском прелази у Босну. Залагањем епископа зворничко-тузланског Нектарија[49], успео је да се домогне Србије. Дарја и деца били су све то време у Винковцима, трпећи свакодневно усташке и полицијске упаде у кућу и преметачине. Тих дана усташе су покупиле и делом однеле а делом одмах уништиле разне документе о личном и породичном статусу, било Велишином, било чланова његове породице. Папира на основу којих је написао своју књигу о Хрватима у кући није било, исто као ни папира везаних за његову ранију публицистичку делатност; све те списе он је већ био пренео у Београд и оставио код својег пријатеља Рота да му их он сачува. До краја 1940. године, на основу расположиве документације, Раичевић је већ био написао неколико текстова о приликама у Хрватској и

понудио, вероватно, *Времену* да их штампа у облику књиге. Нажалост, тај је покушај пропао, пошто су рецензенти, или уредници, или неко чију улогу Дарја не зна, тражили од Велише, кад је дошао на договор о давању књиге у штампу, да се многи њени делови избаце. Велиша је због тога био врло незадовољан и депримиран, те је одбио да му се текст сакати.

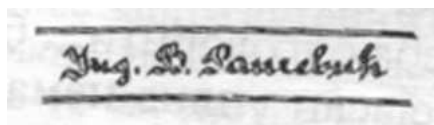
Дарја је са децом остала у Винковцима све до 11. маја 1941. године, када им је један породични пријатељ, Хрват, користећи своје везе у немачкој команди, издејствовао немачку пропусницу за прелазак у Србију; (мало из

Карту, дату као прилог уз књигу Хрвати у светлости историске истине, цртао је Велиша Раичевић

пријатељских обзира, а нешто више, чини се, због тога што је тако помагао да у Хрватској остане што мање Срба); усташе нису могле ништа учинити да спрече њихов одлазак. Окупљена породица привремено се сместила у Београду, а затим су се измакли на Умку. Средства за живот Велиша је обезбеђивао бавећи се, углавном, фотографисањем и, делимично, струком. Свих ратних година Велиша се сретао са разним српским избеглицама и тако прикупљао додатне податке о збивањима у њиховом завичају.

Кад је прешао у Србију, обећао је и жени и себи да се више неће бавити политиком, али је сматрао својим дугом да коначно уобличи у књигу оно што је одбачено непосредно пред рат и оно што је у међувремену прикупио и обрадио. У свој издавачки подухват, сасвим природно, кренуо је са својим старим пријатељем Ротом, који је тада имао нешто преко шездесет година. Књига о Хрватима била је на брзину одштампана и још брже обављена коректура, ту, у Улици цара Николаја II; Велиша је, не би ли затурио трагове, на самом крају књиге, у виду напомене, написао да је она "штампана изван домаћаја окупационе цензуре, далеко од града и избора техничких средстава", са штампарским грешкама "за које се читаоци моле, да их приликом читања по смислу склопа односне реченице сами исправе" [50]. Без икаквог предаха, Рот и Раичевић наставили су са штампањем још једне књиге о српским неприликама у Независној Држави Хрватској: *У име Христа Свешћине у њламену* [51]. И овај посао био је довршен кад су у штампарију, изненада, упали припадници немачке полиције и запленили највећи део тиража обеју књига. Спасено је врло мало примерака, тек онолико колико је Велиша у неколико наврата могао собом неупадљиво изнети. И Раичевићима је остало непознато како је полиција сазнала за књиге, да ли пошто је неки од примерака стигао до неког хвалисавог Србина, да ли од неког усташког доушника који је пратио Ротов рад; ову другу претпоставку Дарја сматра вероватнијом. Колико она зна, Рот није имао компликација са немачком полицијом, а ни Велиша са тим у вези није помињан.

Обе вињете исписао је Велиша Раичевић

Дарја Раичевић данас чува по четири примерка обеју Велишиних књига [52]. Један примерак Велиша је крајем педесетих година поклонио једном свом новом пријатељу, адвокату, човеку са којим је, као судски вештак, контактирао до краја свога живота. Дарја зна да је Велиша по два

примерка књиге о Хрватима и о затирању српских светиња по Хрватској предао Патријаршији, непосредно по завршетку штампања; коме, она то не зна, али тај детаљ веже за Велишине блиске односе са епископом Нектаријем који је често навраћао до њих на Умку, сам или са неким од свештених лица. На наше питање да ли јој нешто казује име др Радослава Грујића, без премишљања је одговорила одречно, исто као и на помињање др Пера Слијепчевића. Но, у наставку тих негативних констатација, Дарја је поменула да се "крајем рата Велиша сретао са професором Драгославом Страњаковићем[53], али само да му исприча шта се тамо збива".

У вези са овим, врло је значајно и сведочење Богољуба Ђирковића[54], некадашњег секретара оне Синодалне комисије која је прикупљала грађу о злочинима над српским народом у Другом светском рату и коју у свом предговору књиге о Хрватима помиње и Ђерковић. Са том је комисијом сарађивао Тома Максимовић[55], а име Велише Раичевића Ђирковићу није познато. Ђирковић тврди да је књиге о Хрватима Патријаршијској библиотеци предао проф. Радослав Грујић, крајем рата. "Држи се да је он аутор књига", каже Ђирковић. "Он пише о стварима о којима је био одлично обавештен". На питање да ли је он, Грујић, аутор књиге, Ђирковић је од професора Грујића чуо следећи одговор: "Радио сам на томе". Није рекао »Написао сам« него »Радио сам на томе«, понавља Ђирковић. У ствари, таквим одговором Грујић исказује да он није аутор, али, пошто се ради о забрањеној књизи, наговештајем да је и он "радио на томе" забашурује трагове који би могли довести до правог аутора. У могућем тиму оних који су још "радили на томе", Грујић не би могао бити маргинална личност, већ би, с обзиром на свој ауторитет у историјској науци, у њему морао бити кључна личност, а сви остали нека врста помоћних радника. Податак да се професор Грујић води у Патријаршији као особа која је њеној Библиотеци предала књиге, упућује на закључак да је Раичевић те књиге предао Грујићу, лично, без присуства сведока, или, вероватније, у присуству владике Нектарија. Не може бити сумње у претпоставку да је тај дар Патријаршијској библиотеци учињен после Велишиног договора са Нектаријем, који је Грујића познавао као изузетно значајног за спасавање црквених и манастирских драгоцености са подручја НДХ. Томе у прилог иде и Ђирковићева изјава да је рукописима прикупљеним у поменутој Синодалној комисији располагао професор Страњаковић и да је он те рукописе чак носио и кући. После рата, органи Удбе повремено су вршљали око Патријаршије, па су тако ислеђивали и професора Страњаковића. Једном приликом, према Ђирковићевим речима, запленили су му шездесет осам разних извештаја и записничких изјава (избегличких), којима се касније изгубио сваки траг. Безуспешни су били сви покушаји да СУП врати заплењени материјал. Страњаковић је, дакле, у времену кад је Патријаршија располагала Раичевићевом књигом знао ко је њен аутор, и због тога се потрудио да нека своја сазнања о збивањима у НДХ, до којих је

дошао преко записника прибављених у Синодалној комисији или из Раичевићевих књига о Хрватима, допуни и кроз директне контакте са Велишом Раичевићем.

У међувремену, рат у Србији био је завршен, Београд је ослобођен, али истини није било суђено да исплива на површину. Како је то Броз рекао почетком новембра 1944. године у једном говору на Бањици, "Србија нема чему да се нада, за њу неће бити милости"; Антун Рот је ухапшен, као "сарадник окупатора", и убијен незнано кад и незнано где. Сви папири пронађени у штампарији, укључујући и евентуалне трагове о Раичевићевој књизи, нестали су. Иза Рота остала су два сина; обојица су после рата отишла у иностранство, један у Америку, а други у Осло. Онај први умро је поодавно, а овај други новембра 1992. године. Једна Ротова унука и данас живи у Београду. О дединој судбини она зна врло мало, а о његовој графичкој делатности при крају живота још мање. Дарја мисли да је Антуна Рота потказао онај исти доушник који га је пријавио и Гестапоу, мада не искључује могућност да га је у Београду препознао и неки од бивших усташа у међувремену произведених у партизане. Она то доводи у везу са својим сећањем на пролазак партизанских јединица поред Карађорђевог парка у Београду, када се из колоне издвојио један бивши усташа из околине Вуковара и обратио се жени једног бившег дипломате и амбасадора, Вуковарчанина, следећим речима: "Јесте ли видјели да смо вас нашли и овдје".

Сазнавши за злу судбину свога старог пријатеља, Велиша се потпуно повукао на Умку, а средином 1945. године прешао је у Нови Сад, у Ловћенску улицу. Запослио се у фабрици ексера и жичане робе "Фабекс" (доцније "Петар Драпшин"), најпре као намештеник, а касније директор. Убрзо се преселио на Вилсонов трг, односно Лењинов трг, сада Трг младенаца, у "Адамовићеву палату". Три-четири године после, Велиша се вратио свом позиву геометра, радећи на обнови пољопривредних имања у Војводини. Године 1954, већ као власник канцеларије приватног геометра, обрео се у Руми, где је радио на комасацији земљишта. Подстакнут некаквим инцидентом на терену (који га је подсетио на предратне догађаје у Хрватској), Велиша одлучује да се приближи завичају. Исте године почиње да у западном Поморављу[56] гради кућу, у коју се са породицом уселио 1956. године. Наставио је да обавља своју инжењерску праксу. У политичке разговоре упуштао се искључиво са својим провереним и несумњивим пријатељима и једино је њима помињао своје књиге. Писање је потпуно запустио. Одустао је чак и од писања краћих приповедачких текстова какве је, на пример, предратних година објављивао у београдској Криминалној библиотеци[57].

Умро је 1. јуна 1972. године, после инфаркта. Није дочекао да се књиге Псуњског објаве под његовим именом. Један од оних у које се уздао да би могли помоћи у откривању истине о ауторству, Жарко Ступар, пореклом

из Босне, умро је седам дана после Велише. Ономе свом пријатељу адвокату оставио је у аманет да, ако он, Велиша, умре, а дође време да се књига може слободно објавити, помогне да се поред имена Псуњског испише и право име њеног аутора, име Велише Раичевића. Тај адвокат још је жив, али су му снаге слабе.

Дарја Раичевић све ово казује не са циљем да оствари некакво ауторско право материјалне природе. Она само жели моралну сатисфакцију, да се зна ко је аутор двеју књига објављених под псеудонимом Псуњски. "Преда мном нема много живота. И зашто да неко други користи Велишино име". На растанку, предлаже да са улазних врата скинемо још увек добро очувану вињету са именом власниковим, исписану по усељењу у кућу, власниковом руком, истим рукописом којим је писана и легенда на карти приложеној уз књигу *Хрваџи у свейлосџи исијориске исијине*. Копију те вињете дајемо у прилогу овога текста, а оригинал смо вратили тамо где и припада; тамо где ју је Велиша Раичевић причврстио пре скоро четрдесет година.

Да је књига *Хрваџи у свейлосџи исијориске исијине* оптужница, иста слова на књизи, на вињети са улазних врата куће покојног Велише Раичевића и на вињети са корица техничког дневника инжењера Велише Раичевића били би необорив доказ да их је писало исто лице.

Све што је у овом тексту наведено, као и употреба поменутих вињета, јединих материјалних доказа за везу Псуњског и Велише Раичевића, даје нам за право да без икаквог двоумљења изведемо закључак да је аутор књиге *Хрваџи у свейлосџи исијориске исијине* и књиге *У име Христџа Свеџиње у џламену* – Велиша Раичевић.[58]*

Напомене

1 Оснивач и главни уредник новосадске *Самоујраве* био је Синиша Николић (Стубал код Прокупља, 1928), дипломирани правник, новинар, тадашњи дописник београдске *Полиџике* из Новог Сада.

2 Други пут *Самоујрава* је покренута 1886, а читаоцима се трећи пут обраћала у времену од 1903. до 1915. године; у Краљевини СХС излазила је од 19. новембра 1918. до завођења шестојануарске диктатуре 1929. године; у Краљевини Југославији, од 1936. до 1941. године, излази као орган Југословенске радикалне заједнице. Њен први уредник био је Пера Тодоровић (1852-1907), најбољи српски новинар свога времена и један од оснивача Народне радикалне странке.

3 Алоџије Степинац (1898-1960), надбискуп загребачки; кардинал. За време Другог светског рата учествовао у усташким злочинима над Србима; организовао и водио надзор над "конверзијом гркоисточњака", односно над насилним превођењем Срба у католичанство; као ратни злочинац осуђен на шеснаест година затвора, али је после две године помилован; (после распада Друге Југославије и осамостаљења Републике Хрватске католичка црква прогласила га "блаженим").

4 Псуњски, *Хрваџи у свейлосџи исијориске исијине*, Београд 1944, 242.

5 Таково држање разумљиво је ако се зна да је после једног разговора са Вл. Мачеком, Степинац забележио у свом дневнику [Књига III, страна 365, 12. X 1939]: "Vidi se po svemu, da će biti još mnogo posla sa Beogradom, a radi njihove neiskrenosti, tj. Srba, nije se čuditi, ako jednoga dana dođe do konačnog loma između Hrvata i Srba. Žalosna je, ali po svemu istinita narodna poslovice, nit u moru mjere, nit u Vlaha vjere!". У вези са одбијањем Тројног пакта Степинац пише (Књига IV, 172-173, 27. III 1941): "Ali iz cijelog ovog čina, t.j. državnog udara, opet izbija na javu činjenica, da su Srbi i Hrvati dva svijeta, koja se nikada ne će ujediniti, dok je jednog od njih u životu". Наредног дана (Књига IV, 176) он ће уписати: "Sve u svemu Hrvati i Srbi dva su svijeta... koji se nikad ne će približiti osim čudom Božjim. Šizma je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja".

6 Владимир Мачек (Јастребарско, 1879 – Вашингтон, 1964), адвокат, политичар и публицист. После смрти Стјепана Радића (1871-1928), вођа Хрватске сељачке странке. Потпредседник владе која је 25. марта 1941. године потписала приступање Тројном пакту. Прогласом од 10. априла исте године, преко радија, подржао стварање Независне Државе Хрватске у њеним "хисторијским границама". Према писању загребачког листа *Hrvatski narod* од истог дана, посебно издање, Мачек "poziva sve pristaše HSS da se pokoravaju vlastima". Уједно је позвао све катарске предстојнике и чиновнике који су у служби да лојално и искрено сарађују с новим властима. По свој прилици, Псуњски мисли на овај проглас, пошто је емитован свега десет минута после званичне изјаве о стварању НДХ.

7 Анте Павелић (Брадина, 1889 – Мадрид, 1959), адвокат и политичар. Основао усташку терористичку организацију. После немачке агресије на Југославију, 10. априла 1941. године формирао Независну Државу Хрватску, засновану на полицијском и војном апарату у служби усташтва. По масовним покољима српског становништва у логорима смрти, један од најмонструознијих злочинаца у Другом светском рату.

8 Псуњски, *наведено дело*, 228-229.

9 Светозар Прибићевић (Главичане, 1875 – Праг, 1936), политичар и публицист. Вођа самосталне демократске странке и утицајни члан Српско-хрватске коалиције; више пута министар. После 1918. године присталица централизма и унитаризма, пред крај живота залагао се за федеративно уређење Југославије.

10 Александар I Карађорђевић (Цетиње, 1888 – Марсеј, 1934), српски регент од 1914. а југословенски од 1918. године; краљ од 1921. године. У Првом светском рату врховни командант српске војске. Погинуо приликом званичне посете Француској, у атентату организованом у Мађарској и Италији; непосредни извршиоци били су усташе и ВМРО.

11 Sv. Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952, 77.

12 Павле Радић (Требарјево Десно, 1880 – Београд, 1928), политичар. Гимназију учио у Загребу, а трговачку школу у Прагу. Вративши се у Хрватску, посветио се задругарству; у политику ушао уз свог стрица Стјепана. Министар аграрне реформе од јула 1925. до априла 1926. године. Убијен у Народној скупштини при атентату на Стјепана Радића (Требарјево Десно, 1871 – Загреб, 8. август 1928).

13 Ђуро Басаричек (Загреб, 1884 – Београд, 1928), политичар. Завршио правни факултет; као судија бавио се сузбијањем криминала код младих и њиховим преваспитањем. Погинуо у Народној скупштини при атентату на Стјепана Радића.

14 Sv. Pribičević, *navedeno delo*, 77-78.

15 *Када је почело превођење Срба и муслимана у Хрваије*, Самоуправа Нови Сад, број 9 (1164), октобар 1990; *Лажно брајсџиво*, Самоуправа Нови Сад, број 10 (1165), новембар 1990.

16 Ђорђе Мркобрада (Славско Поље, на Кордуну, 1883 – Сента, 1965), гимназијски професор. Службовао у Сенти и на Цетињу; начелник одељења у Министарству просвете у Београду, одакле је и пензионисан 1941. године. После Другог светског рата живео у Сенти. Није имао деце.

17 Југословенска радикална заједница, политичка партија коју је 1935. године створио Милан Стојадиновић; у њу су ушли: Словенска људска странка на челу с Антоном Корошцем (1870-1939) и Југословенска муслиманска заједница, којој је шеф и оснивач био Мехмед Спахо (1883-1940).

18 Милан Стојадиновић (Чачак, 1888 – Буенос Аирес, 1961), политичар и финансијски стручњак; професор Универзитета у Београду; председник Југословенске радикалне заједнице; министар у више влада од јуна 1935. до фебруара 1939. године. Године од 1941. до 1948. провео у енглеској интернацији на Маурицијусу, у Индијском океану.

19 Павле Шумановац, адвокат и јавни бележник, рођен у Трњанима (десетак километара источно од Славонског Брода), на самој западној граници Срема, око 1878. године; убијен 1941. године, у неком од усташких логора смрти (*Светишње у пламену*, 73) или у Иванкову, непосредно по хапшењу (*Хрваји у светлост историске истине*, 211).

20 *Српска Земља*, гласило Српског националног вијећа Славоније, Барање и Западног Срема; главни и одговорни уредник био је Илија Петровић, аутор овога текста; часопис је технички припреман у Сремској Митровици, у *Сремским новинама*, а штампан у новосадском *Дневнику*, у око десет хиљада примерака по броју. Први број изашао је из штампе 23. августа 1991, а последњи, осми, 11. фебруара 1992. године.

21 *Хрвајско "јовијесно право" и ђусарење јо српској истјоријској баиштини*, број 4. од 5. новембра 1991, 32-33; *Бановина Хрвајска*, број 7. од 7. јануара 1992, 36-37; *Истјребљење Срба као јрођрам хрвајског сабора*, број 8. од 11. фебруара 1992, 9-11.

22 Ст. Дудварска, *Књиђа која је скидала ђлаве*, Ревиија 92 Београд, број 94. од 14. маја 1993, 12-13.

23 *Истјо*.

24 Јосип Броз Тито (1892 – Љубљана, 1980), југословенски диктатор од 1945. до смрти; без обзира на то што му је место рођења под сумњом, најзначајнији хрватски политичар. У Другом светском рату командовао партизанским јединицама, састављеним углавном од српских бораца. После рата испразнио многе брдовите крајеве изван Србије, пресељавајући Србе преко Дунава и Дрине, чиме је српски национални корпус у Војводини знатно ојачан, а њихов брдски завичај, супротно очекивању, и даље је остао српски. Као аутор пароле о "братству и јединству", десет дана по ослобођењу Београда, 1944. године, на седници Политбироа Комунистичке партије Југославије, изјавио је: "Ми се у Србији морамо понашати као у земљи коју смо окупирали".

25 Ст. Дудварска, *наведени њексѝ*.

26 *Исѝо*.

27 Ст. Дудварска, *Васкрснуће забрањене књиџе*, Ревѝја 92 Београд, број 96. од 11. јуна 1993, 12.

28 Ст. Дудварска, *наведени њексѝ*, 13.

29 Фељтон под насловом *Хрваѝи у свеѝлосѝи исѝиоријске исѝине*, књиџа за којом су *ѝираџали Гесѝаѝо и Удба* почео је да се објављује 20. јула 1993. године, у броју 28654, а имао је укупно једанаест наставака, у континуитету.

30 Р. Лазаревић, *Необична књиџа*, почетак наведеног фељтона, Политика Београд, 20. јула 1993, 19.

31 Перо Слијепчевић (Самобор, код Гацка, 1888 – Београд 1964), књижевни историчар. Гимназију учио у Мостару, германистику и филозофију студирао у Бечу, докторирао у Фрибургу у Швајцарској. У Балканском рату добровољац у црногорској војсци; за време Првог светског рата у емиграцији. После рата професор велике медресе у Скопљу, а од 1927. до 1941. године професор германистике на скопском Филозофском факултету. За време окупације пензионисан са Филозофског факултета у Београду, да би се по ослобођењу тамо вратио и био шеф катедре за немачки језик и књижевност; други пут пензионисан 1958. године.

32 Радослав Грујић (Земун, 1878 – Хвар, 1955), историчар. Гимназију завршио у Земуну, богословију у Сремским Карловцима, права у Бечу, филозофију у Загребу. Професор-катихета у бјеловарској гимназији до Првог светског рата. Током рата затворен и конфиниран. Од 1920. до 1937. године професор националне историје на Филозофском факултету у Скопљу, а затим професор историје Српске цркве на Богословском факултету у Београду. Дописни члан Српске академије наука. У току Другог светског рата радио на спасавању црквених и манастирских ризница у НДХ; заслужан за оснивање Музеја Српске православне цркве. Бавио се средњим веком и историјом Срба у Хабзбуршкој монархији XVIII века.

33 Р. Лазаревић, текст наведен у напмени 30.

34 Иљф (Иља Арнољдович Фајнзиљберг, 1897-1937) и Петров (Јевгениј Петровић Катајев, 1903-1942), руски књижевници совјетске ере, у тандему писали хумористичке приповести и романе.

35 Станлио и Олио, Стен Лаурел и Оливер Харди, глумачки пар филмских комичара у време немог филма.

36 Као издавачи на књижи су означени: Ново дело, Тим, Ревѝја 92, Код Киша, Нит и ТВ новости; едиција се зове "Сведочанства", двадесета књиџа; година издања није означена.

37 Псуњски, *Хрваѝи у свеѝлосѝи исѝиоријске исѝине*, предговор М. Ђерковића, *Да ли је решена ениџма "фанѝом" књиџе*, Београд 1993, 5-11.

38 Псуњски, Предговор наведеном делу, 7-9.

39 Псуњски, Предговор наведеном делу, 10.

40 Псуњски, Предговор наведеном делу, 11.

41 Василије Крестић (Ђала, 1932), историчар, редовни члан САНУ; редовни професор Филозофског факултета у Београду; управник Архива САНУ; председник академијског одбора који се бави проблемима српског народа на просторима Брозове Хрватске.

42 Име је измењено.

43 Име је измењено.

44 Српско-хрватски односи у првој Југославији "решени" су уласком Вл. Мачека у владу Др. Цветковића и њиховим споразумом од 26. августа 1939. године, државноправно израженим Уредбом о Бановини Хрватској, чији први члан гласи: "Савска и Приморска бановина, као и котари Дубровник, Шид, Илок, Брчко, Градачац, Дервента, Травник и Фојница, спајају се у једну бановину под именом Бановина Хрватска. Сједиште Бановине Хрватске је у Загребу". Мада су неки историчари овај чин оценили као почетак југословенског расула и конституисања хрватске државности, Васо Богданов (Панчево, 1902 – Загреб, 1967), "југословенски" историчар и академик ЈАЗУ, тврди да је овај споразум "значио капитулацију вођства ХСС-а пред Монархијом, нагодбу с ЈРЗ-ом о диоби власти" (Enciklopedija Jugoslavije, prvo izdanje, 5. knjiga, Zagreb 1962, 126).

45 Драгиша Цветковић (Ниш, 1893 – Париз, 1969), политичар. Права завршио у Суботици. Председник нишке општине; министар вера; као члан удружене опозиције 1935. године министар социјалне политике и народног здравља. Године 1938. сукобљава се са Стојадиновићем, који је био против споразумевања са Мачеком. Фебруара 1939. председник владе, а 26. августа исте године са Мачеком постиже споразум о стварању Бановине Хрватске (в. претходну напомену). Потписник пакта са Хитлером од 25. марта 1941. године.

46 Иван Шубашић (Вукова Горица, код Карловца, 1892 – Загреб, 1955), хрватски политичар. Гимназију учио у Карловцу и Загребу; студирао теологију. Као аустроугарски војник ратовао против Србије; на Солунском фронту борац у Добровољачком корпусу. После рата завршио права; адвокат. Члан ХСС близак Мачеку, а као добровољац близак и краљевском двору. Први бан Хрватске бановине. Са члановима југословенске владе избегао 1941. године. У Америци сарађивао са хрватским исељеницима. На енглеску иницијативу именован за председника избегличке владе, а 7. марта 1945. године, после споразума са Брозом, министар спољних послова у Привременој влади. Пошто је обавио задатак, повукао се из политике.

47 Псуњски, *наведено дело*, 159.

48 *Исјо*.

49 Нектарије, Никола Круљ (Поцрње, код Љубиња, 30 новембра 1879 – Сарајево, 7. септембра 1966), архијереј СПЦ. Богословију завршио у Релеву код Сарајева, а правни факултет са докторским степеном у Загребу. Професор гимназије у Мостару, Бихаћу и Тузли; професор богословије у Сарајеву; ректор богословија у Сремским Карловцима, Призрену и Битољу. Од 1926. епископ захумско-рашки, од 1928. зворничко-тузлански, а од 1951. године митрополит дабробосански. Као члан Синода, допринео да у свет продре Меморандум СПЦ о страдањима и клању Срба у поробљеној Југославији (током Другог светског рата). Изузетно заслужан за обнову манастира Милешеве.

50 Псуњски, *наведено дело*, 242.

51 На укупно деведесет шест страна, Псуњски разобличује "хрватски сан уништења православља и националсоцијалистичку политичко-економску похлепу" католичке цркве и усташког покрета који су створили "ново раздобље најцрњег вандализма и верске тираније" (страна 24) и даје преглед само дела онога "што је језуитска мржња учинила у преко двеста педесет насеља широм НДХ, уништавајући живо православље и његове светиње.

52 И поседовање оволико примерака забрањене књиге сигуран је доказ да је Велиша Раичевић њен аутор. Зашто би неко, било ко, осим аутора, држао код себе толико књига које би га могле одвести на робију, или би у тим смутним временима могао остати без главе.

53 Драгослав Страњаковић (Ужице, 1901 – Београд, 1966), историчар. Филозофски факултет завршио у Београду, где је и докторирао. На катедри националне историје истог факултета радио од 1925. до пензионисања, 1945. године. Од 1955. године професор Богословског факултета у Београду.

54 Богољуб Ђирковић (Спанце, код Прокупља, 1907), управник Патријаршијске библиотеке. Током Другог светског рата радио у Патријаршији. И пре и после рата био је професор у богословијама у Сремским Карловцима, Призрену и Раковици. Са преко шездесет година радног стажа, био је активан све до смрти; умро у Београду, 1996. године.

55 Томо Максимовић (Брчко, 1895 – Београд, 1958), економиста. Члан Младе Босне; по избијању Светског рата затворен у Тузли, а касније мобилисан у аустријску војску као војник без оружја; на капи носио ознаку "Политички сумњив". Године 1918. на Солунском фронту копао ровове за аустријску војску; оболео од маларије, пребачен на лечење у Скопље, одакле бежи у Босну. До избијања Другог светског рата директор фабрике обуће у Борову. Пошто је пуштен из усташког логора, избегао у Србију. Одлуком ђенерала Милана Недића (1878-1945), председника Министарског савета Србије (владе народног спаса), постављен је 20. октобра 1941. године на место изванредног комесара за избеглице и пресељенике; по ослобођењу Београда, равно три године касније, ухапшен и пресудом Војног суда осуђен на четири године затвора са принудним радом, губљењем свих грађанских права, осим родитељских, у трајању од пет година по изласку из затвора, као и на одузимање целокупне имовине. Одлуком Привремене народне скупштине од децембра 1945. године, помилован и пуштен на слободу; после непуне два месеца поново ухапшен, овога пута на тражење Родољуба Чолаковића (1900-1983), ондашњег председника владе Босне и Херцеговине, са образложењем да "не може бити на слободи човек који је прије рата био капиталиста". Иако су многи угледни грађани указивали на његов високи патриотизам, суд је Тому Максимовића, једног од највећих добротвора српског народа, осудио на пет година затвора.

56 Без обзира на све, Велишина породица и данас живи у страху. Због тога, не открива се ни место њеног становања.

57 Године 1935, В. Раичевић објавио је два записа: *Ноћни сусрећ* (Свеска 1, страна 17) и *Уцена* (Свеска 18, 494), а године 1938. шест: *Отац Рафаило* (Свеска 4, 81), *Грешница* (Свеска 5, 111), *Поларно светло* (Свеска 6, 135), *Хоће човек златно* (Свеска 5, 105-108), *Један сасвим јасан случај* (Свеска 4, 86-88) и *Празник мртвих* (Свеска 4, 91-92). Ова три последња текста непотписана су, али се у садржају за 1938. годину, на 583. страни, налазе испод имена Велише Раичевића.

58 Зборник у коме је овај рад штампан изашао је са великим кашњењем, а још више времена требало је др Вељку Ђурићу, историчару из Београда, да се *Раду Музеја Војводине* обрати једним коментаром везаним за "енигму Псуњски". Напомињући да не жели, иако то "веома лако" може, "критиковати методологију и истраживање, начин презентације и изворе као и исправити многе недоречености из простог разлога што сматра(м) да је Петровић разрешио једну енигму", он је дао и

један краћи прилог (који није објављен, јер се сматрало да се њиме само потврђује оно што је у *Раду* већ објављено) о својим истраживањима у вези са Псуњским, "мистеријом која то више није". Између осталог, он тамо, средином 1996. године, пише:

"У својим вишегодишњим истраживањима у разним музејима, архивима и библиотекама, прегледао сам безброј фондова грађе, прочитао или прелистао неколико стотина чланака и скоро пет стотина књига различите провенијенције. С обзиром да сам се сконцентрисао на трагање за подацима о Голготи Српске православне цркве 1941-1945. године, наилазио сам на безброј података које сам слагао у равни и добијао мозаик. Захваљујући том систему рада лако сам повезао две чињенице пронађене у различитим изворима. Први податак пронашао сам у самој књизи *Хрвати у свјетлости историјске истине*. Други податак пронашао сам у документима саслушања научника Миленка Филиповића пред партизанским (комунистичким) властима, крајем јануара 1945. године у Београду, чији се оригинали чувају у Архиву Југославије, фонд »Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача«, Инв. број 16390".

Да би довео у везу ова два податка (што би му без "вишегодишњих истраживања у разним музејима, архивима и библиотекама", без "тог система рада" и без "равни и мозаика" морало тешко пасти!), Ђурић је у свом прилогу цитирао, као први, навод са стране 25, исти онај који смо и ми дали у свом раду као потврду да аутори књиге о Хрватима не могу бити Радослав Грујић и Перо Слијепчевић, било појединачно, било заједнички. Други податак заслужује да се овде испише у целости:

"Миленко Филиповић се, после позива, средином јула 1944. године, нашао у штабу Космајског корпуса Југословенске војске у отаџбини. Тамо му је наређено да пронађе Врховну команду. Како није пронашао команду, чекајући везу, стигао је до једне групе која је требала да састави некакве научне елаборате. Чланови овог одбора нису ништа саставили него се, после вести о прокламацији краља Петра од 11. септембра, вратили у Београд. Крајем октобра, у Београд су стигли војници Црвене армије и југословенски партизани и успоставили комунистичку власт. На једном од неколико саслушања, Филиповић је нашироко причао о збивањима у Патријаршији. Тако је причао и следеће: »Једнога дана нашао ме је у Патријаршији неки г. Раичевић, архитекта или агроном (не знам тачно ни данас) и повео са мном разговор о Хрватима, о страдањима Срба у НДХ и сл., па ми је оставио један обиман рукопис да га прочитам. Прочитао сам тај рукопис и, кад је он поново дошао, казао му свој суд: да он са таквим списом несме изићи на јавност, јер је пун нетачности, неозбиљних твђења и сл. Препоручио сам му да прве одељке (разне одељке из 'историје') изостави или скрати, да се окане историјских разматрања о Хрватима у прошлости, а да се у сваком случају документује из признатих критичких дела, итд. Али, он није примио моје разлоге, наводећи да он није научник, да је он само публициста.

Није прошло отада много времена, а појавила се је штампана књига *Хрвати у свјетлости историјске истине* под псеудонимом Псуњски. Одмах сам препознао дело и са запрепашћењем констатовао да писац није примио ни један од мојих савета, тако да му књига нема никакве вредности. Нашао сам чак и то да је он један разговор са мном представио сасвим наопако и мене незгодно апострофирао (стр. 25) и уврстио у ред накриво насађених српских историчара«.

Ђурић додаје да "после читања ових речи, јасно је ко је Псуњски", мада се ни словом не осврће на Филиповићеву оцену (дату у страху за сопствени живот, пред иследницима, на саслушању) да књига о Хрватима "нема никакве вредности", нарочито због тога што Псуњски "није примио ни један од мојих савета", нити је "документована из признатих критичких дела". Но, Ђурића је "и даље голицало ово сазнање", мада није знао "како даље". Ово би се могло протумачити и као признање да до тада није сазнао баш много о Псуњском; срећа га је послужила тек у јесен 1989. године, кад је упознао "неке вишедеценијске пријатеље породице Раичевић. Од тих људи (је) дознао и за сијасет детаља везаних за судбину блиских рођака Велише Раичевића. Између осталих, и о убиству једног његовог брата од стране комунистичких власти и намамљивању Велише на сахрану како би и њега ликвидирали. Све ово говорило је да су комунистичке власти добро знале ко је Псуњски".

Ови последњи Ђурићеви наводи односе се на Велишиног брата Богића и његову трагичну смрт, највероватније крајем 1946. године. Богић је, наиме, пре рата живео у околини Винковаца, у селу Ретковци, где је радио као обућар. Године 1941. избегао је у Црну Гору, а после рата вратио се у место свог ранијег живљења. Тамо је, према службеној верзији целог догађаја, убијен из освете, пошто је био у групи оних који су, наводно, препознали славонског "хајдука" Јову Станисављевића Чаругу; Богићево убиство, ноћу, секиром, доводило се, дакле, у директну везу са тим предратним случајем. Велиша је био на Богићевој сахрани; тамо га нису "ликвидирали", што ће рећи да на сахрану није био намамљен. Али, петнаестак година касније, кад је већ све био припремио да братове кости пренесе у Беране, у породичну гробницу, Велиша није могао пронаћи Богићев гроб; део ретковачког гробља био је преоран.

Ако је тачно да је Вељко Ђурић знао ко је Псуњски, а нема разлога да се у то сумња, мора се поставити питање са каквим је побудама он учествовао (а учествовао је!) у поновљеном, неовлашћеном, дивљем, пиратском издању Раичевићеве књиге *Хрвати у светлостии историске истине*, и овога пута под псеудонимом, без Раичевићевог имена на њој. Као историчар, човек коме би историјска истина требало да буде на првом месту, Ђурић је морао онемогућити Момчила Ђерковића, његово Ново дело и остале саиздаваче да књигу Велише Раичевића Псуњског објаве немушто, без ауторовог имена, са јединим циљем да избегну обавезе из ауторских права и из свега извуку личну корист. Ђурић је пропустио да то учини, преузимајући на себе све моралне последице тога по свему неморалног чина. (Овде се нећемо упустати у мотиве Издавачко-књижарског предузећа "Никола Пашић" из Београда да 1994. године исту књигу изда још једном, фототипски, опет не помињући Раичевићево име; и тамо се добро знало ко је Псуњски, будући да је писац ових редова једну копију свог рукописа објављеног у Раду Музеја Војводине показао госпођи Љиљани Танић, истој оној која је за своју фирму потписала друго недозвољено издање *Хрвати у светлостии историске истине*).

Без обзира на све, Ђурић се и даље труди да одгонетне због чега су "комунистичке власти" прогониле Псуњског, претпостављајући "да су то радили јер им је књига реметила стварање идиличног братства и јединства Срба и Хрвата".

Пошто Ђурић за Филиповића казује само да је "научник", ми додајемо да се ради о Миленку С. Филиповићу (Подлугови, 1902 - Београд, 1969), етнологу и антропологеографу, пред Други светски рат универзитетском професору у Скопљу.

Филиповић је реалну гимназију учио у Тузли, а студирао и докторски степен стекао на Филозофском факултету у Београду; тамо је и почео да ради као асистент на групи за географију. Био је касније суплент и професор гимназије у Сарајеву и Велесу и доцент и ванредни професор на Универзитету у Скопју. За време окупације у пензији. По ослобођењу службује у Етнографском музеју у Београду и, као научни сарадник у Српској академији наука. Године 1956. изабран је за редовног професора на Сарајевском универзитету; био је директор Балканолошког института у Сарајеву; редован члан Научног друштва Босне и Херцеговине, претворене доцније у Академију наука БиХ. Истраживао је историју насеља, порекло становништва и народни живот у Босни, Србији и Македонији, као и заједничке појаве у народној култури балканских народа.

* Текст (изузимајући напомену број 58) објављен у годишњаку *Рад Музеја Војводине*, Нови Сад број 36/94.

ВЕЛИША РАИЧЕВИЋ – ПСУЊСКИ

Сјикер (женски глас): ...Ризикујући опасности, аутор их је ипак сачувао. На корицама књиге од које су зазирали Гестапо и Јосип Броз био је написан наслов *Хрвајти у свейлосјити истјориске истјине* и псеудоним Псуњски. После скоро пола века рукопис је, захваљујући издавачу "Ново дело", стигао до читалаца. Име храброг писца, иза кога је остала и друга књига *У име Христја Свејшње у йламену*, остало је непознато. Неуморни дух публицисте и историчара Илије Петровића из Новог Сада решио је загонетку. Пронашао је ауторову породицу, преостале примерке књиге, али не и живог аутора. Иза псеудонима Псуњски крило се име Велише Раичевића, историчара-аматера, геометра и изнад свега патриоте, једног од ретких који је, за разлику од многих наших историчара, прецизно евидентирао на време све превиде или лакомислености у анализи вишевековних односа Срба и Хрвата. Са Илијом Петровићем, публицистом и историчаром из Новог Сада, разговара наш сарадник Зоран Бојовић.

З. Бојовић: *Госјодине Пејровићу, до сада су као могући аујјори књиђе о којој разговарамо најчешће йомињани истјоричари Радослав Грујић и Перо Слијейчевић, а неки смајтрају да је књиђу йисао чийав йим. На основу којих доказа смајтрајте да је йисац ове књиђе Велиша Раичевић?*

И. Пејровић: Мој основни став јесте да је аутор књиге једно лице, како ја то тврдим: Велиша Раичевић, и да су, наравно, сви текстови његови. Текстови заиста стилски одударају један од другог, али разлог јесте у томе што су они писани у разним временским периодима, почев од највероватније, средине тридесетих година, па до краја 1944. године. Отуд и мале стилске разлике у њима.

З. Бојовић: *Шја Вас је уверило да је он ијак аујјор?*

И. Пејровић: Има ту доста доказа. Прво, на примерку моје књиге руком је њен ранији власник написао да је то Велиша Раичевић... истина, он је написао "Рајчевић", али ту нема неке битне разлике... *"Црногорац, живио йре рајта у Винковцима и уређивао недељни лисј Славонија, орјан Јерезе који је финансирао Милан Сјојадиновић и Павле Шумановац, адвокат из Винковаца"*. Даље, ја сам на улазним вратима куће покојног Раичевића пронашао једну вињету на којој је име власниково, *В. Раичевић*, написано истим словима којим је рађена и карта о Србима у Независној Држави Хрватској, прикључена уз књигу *Хрвајти у свейлу истјориске истјине*. Такође, нашао сам и књигу, техничку књигу коју је водио инжењер Велиша Раичевић као геометар и на чијим су корицама речи *Техничка књиђа* исписане истим словима која су коришћена у књизи о Хрватима. То су материјални докази. Може се сматрати материјалним доказом и чињеница да је жена која је (прошле јесени) дошла код професора

Василија Крестића и протестовала због начина на који је представљено друго издање ове књиге, донела по четири примерка и једне и друге књиге. Мало би невероватно било да неко ко није аутор једне опасне књиге, забрањене књиге, држи код себе много примерака баш таквих књига. Даље, кад се анализира текст ове књиге, онда се види да многе формулације не би промакле историчарима од науке, нарочито не Радославу Грујићу и Перу Слијепчевићу. Раичевић, на пример, говори о "накриво насађеним историчарима", а на једном месту каже... да то прочитам: "Под тим углом може се посматрати и рад многобројних српских учених људи за које није толико важно шта кажу многи страни историчари о српском имену и етнолошким појединостима у српском историском простору, колико је важна изјава једног цариградског амалина". Такве изјаве могао је изрећи само историчар – аматер, човек који није оптерећен академским звањима и титулама и човек чија научна репутација не зависи од судара елементарне логике са званичном историјском науком.

З. Бојовић: *Господине Пејровићу, у чему видиш важност Раичевићевог рада за нашу историју и како ти да је ова књига била забрањена и под Гесџапоом и под Јосифом Брозом?*

И. Пејровић: Велиша Раичевић се није устезао да у име историјске истине изговори, односно напише, и оно што су бројне генерације писмених Срба избегавале да кажу, да је фраза о српско-хрватском "братству" Хрватима служила само као фасада, а да су своје стално деловање ослонили на Старчевићеву квази-науку, на његов расистички исказ о Хрватима као узвишеном, духовном народу, и Србима као бићима на нивоу жувотињском. Код Псуњскога можемо прочитати многе истине којих у нашим историјским и другим књигама нема. Тако, на пример, он ће јасно констатovati да јаничарење српског живља није престало пропашћу турског господства у крајевима који су 1878. године постали део Аустроугарске. Напротив. Он, рецимо, наводи да "није узалуд онај руски писац Никола Дорунов написао: Милиони Срба поставши римокатолици претворише се у Хрвате", и, на другом месту: "...нити је руски генерал Гурко у варшавском *Дневнику* за месец октобар 1890. без разлога написао о својој посети Загребу и ово: »Дошао сам у столицу покатоличеног Српства«. Касније, то покатоличено Српство, подстрекавано из Рима и васпитавано у језуитским центрима, својим насртајима на Српство и православље неизмерно је превазишло вандализам и зверства турских јаничара, како по избору злочиначких средстава, тако и по броју жртава. То су хрватски јаничари, чија недела неће избледети из српског народног памћења док Српство буде постојало. То је Велиша Раичевић имао храбрости да напише онда и да објави, а о тој ствари наши многобројни историчари, и из ранијих генерација, и савременици Раичевићеви, и наши савременици, или ћуте, или се боје да проговоре, или се стиде пред чињеницама, или не знам шта, али не говоре.

З. Бојовић: *Господине Петровићу, Велиша Раичевић је појунио један љосиор који је иза српских историографа остиао нейоуњен. Које су још шеме, и који су ѿо још догађаји и ѿодаци које српска историографија није довољно освеллила и које дуђује свом народу?*

И. Петровић: Велиша Раичевић је у својој књизи о Хрватима начео многе теме настале током... па... више од хиљаду година. Могуће је да су понеке његове формулације и непрецизне, али то не треба замерити. Књига је писана у тешким временима, тако да се многи њени пропусти морају оправдати. То, међутим, не даје за право бројним нашим историчарима који сматрају да је ова књига неважна. За многе од њих сигурно јесте неважна из угла њиховог личног гледања на суштину историје и на односе са Хрватима, али и на сопствену одговорност према научној истини и јавној речи. Ипак, била би света обавеза наших данашњих историчара да припреме једно критичко издање ове књиге, да о темама које су овде можда само начете кажу и нешто више, да нешто, ако треба, одбаце, а да нешто додају или поправе. Наши историчари морали би знати да оно што је памћење за појединца, то је историја за народ. Ми се сви поносимо, свако појединачно, својим памћењем, али, нажалост, мало пажње посвећујемо том историјском памћењу, памћењу целог народа. Нама је, данас, цела наша историја празнина. Морају се сви историјски уџбеници поново писати и мора се рећи истина о историји српскога народа, онаква каква она заиста јесте. То се не може прећуткивати. Ако се појави иједна књига која ће то покушати да пружи, макар она била и са грешкама какве се срећу код Псуњскога, односно Велише Раичевића, ја ћу бити приправан да и такву књигу топло поздравим.

* Први програм Радио Београда, у емисији *Време радозналости*, 25. августа 1995. године, у 08,50 часова, емитовао је овај разговор Зорана Бојовића са Илијом Петровићем. Нешто измењен, разговор је објављен и у културној рубрици приштинског *Јединства* од 19-20. августа 1995. године, под насловом »Псуњски« *нейодобан за Гесѿајо и Броза*.

О РАЗГРАНИЧЕЊУ СА ХРВАТИМА

Сасвим изненада, 9. фебруара 1995. године, у касним прејодневним часовима, Илија Пејровић срео је Душанку Радмиловић, главну и одговорну уредницу Радио Новоџ Сада. Тога дана требало је да се одржи Скупштина Републике Српске Крајине, а уредничка намера била је да се добар део радијског програма посвети њом догађају. Иако је већ годину дана избежавала да се са њим срејне, нарочито не у некој емисији, госпођа Радмиловић замолила је Пејровића да дође у њодневни програм; даје му се, каже, један сајт да коментарише најновија збивања и њок Скупштинине РСК. Десило се да је Скупштина била затворена за јавност, ње је новинар Радио Новоџ Сада морао у њему припремљену за разговор унети извесне промене; ње промене односиле су се на Пејровићево јублицитичко и њолиничко деловање.

Вера Корјонаић, новинар: *У њодневном програму Радио Новоџ Сада гост је Илија Пејровић. Представљамо његову књигу Српско национално вијеће Славоније, Барање и Западног Срема. Господин Пејровић припрема још неколико књига које ће се бавити нашом прошлошћу, а ми ћемо њоменути најзанимљивију, о 1918. години. Због чега је ња година њолико значајна?*

И.П. *Ја сам прошлога лета објавио једну књигу о тој 1918. години, а зове се Присаједињење Срема Србији 1918. године. Кад се о Срему причало током последњих годину-две, обично се у једно пола реченице могло рећи: "а и Срем је присаједињен Србији". Многи историчари сматрали су да је то чиста фраза, да се тамо ништа није ни десило, "јер ми знамо како је то ишло, ишло је преко Народног већа у Загребу". Ипак, моја истраживања су показала да је Срем 1918. године заиста присаједињен Србији непосредно. Своју одлуку о томе Збор Сремаца у Руми пренео је новосадској Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена из Бачке, Баната и Барање, да би тамо, највероватније, јер о томе нема никаквог документа, та одлука била прихваћена онако како је у Руми донета. Ипак, ја сам наишао на један траг из којег се закључује да се Велика народна скупштина директно обратила енглеском министру спољних послова грофу Балфуру и упознала га са својим одлукама, али и одлуком румског Збора. Балфур је после петнаестак дана, преко команде Савезничке војске у Солуну, известио да Његово енглеско Краљевско Величанство са радошћу прихвата жеље расе Југословена да се уједине са Србијом, и он ту помиње, у тој раси Југословена, Срем, Банат, Бачку и Барању. То заиста значи да је и Срем тада присаједињен, јер је то Велика народна скупштина из Новог Сада тако саопштила Балфуру. Потврдило се то после два-три месеца, кад*

је стварано Привремено народно представништво у Београду, и кад је делегате из Срема за то представништво изабрала Велика народна скупштина из Новог Сада.

За ову тему још је изузетно значајно да је западна граница Срема тада повучена железничком пругом од Осека, преко Чепина и Бакова, до Шамца. Ту линију, по Уговору о примирју између мађарске и српске војске дефинисану као демаркациону, запосела је српска војска 1918. године, половином новембра, на тражење Народног вијећа из Загреба, и ми сасвим сигурно можемо рећи да је те 1918. године граница између Србије и Хрватске ту успостављена. Потврду за тако нешто ми налазимо и у једној мисли коју је изрекао потпуковник Душан Симовић, посланик краљевске српске владе у Загребу, предајући акредитиве Народној вијећу, да по праву оружја Срби запоседају ту линију, сматрају је својом границом, а Народној вијећу Словенаца, Хрвата и Срба оставља се на вољу да се определи: или ће са Србијом ићи у нову јединствену државу, или ће ићи сами за себе. То је, дакле, тема којом се ја бавим и у књизи са радним насловом *Војводина 1918*. Ово је једна шира тема, а у тој књизи третираће се и барањско, и бачко, и банатско, и сремско питање. Односно, на основу текстова који су о присаједињењу ових крајева Србији објављени током 1992. и 1993. године, као и раније објављиваних, ја ћу покушати да током наредних неколико месеци начиним један синтетски рад о 1918. години, рад који ће приказати целину тих збивања. Наравно, инсистираћу у тој књизи на једној неопоривој чињеници да је, како то рече Душан Симовић 1918. године, снагом српског оружја успостављена и источна, и северна, и западна граница у Војводини. Што се током наредних седамдесетак година дешавало све друкчије него што је било замишљено и урађено 1918. године, то није тема за ову књигу, то може бити тема за неку посебну историографску анализу, али богами и за једну посебну психолошку расправу о нашем менталитету. Велико је питање како су Срби могли дозволити да се оно што је остварено по вољи народа, уз велике жртве, једноставно препусти онима који су доста допринели да и на Церу и у Поцерини, на пример, године 1914. буде онолико жртава колико их је било. Но, не бих о тој књизи причао премного унапред; надам се да ће она бити одштампана до јесени, ако буде пара, а ваљда ће их бити, и онда ћемо моћи о тој теми можда и мало друкчије разговарати.

Ова линија о којој сам ја говорио, железничка пруга Осек – Чепин – Баково – Шамац, у ствари јесте српски кључни проблем и у нашим савременим збивањима од деведесете године па према данашњем дану. У то време, деведесет прве, ја сам причао о деловању Српског националног Вијећа и о његовим намерама, и имао сам обичај да као западну српску границу у Славонији помињем линију Илова – Витовитица. По несрећи, из углавном непознатих разлога, или, бар за сада непознатих разлога, Славонија није дала своје представнике у ово Вијеће, тако да је оно

формирано само на подручју Западног Срема и Барање. Због препознатљивости, ми смо у наслову Вијећа ипак задржали и име Славоније. Морам рећи да је касније, ко зна због чега, да ли због географског незнања неких наших новинара, или можда и наопаког геополитичког схватања неких политичара из југословенског и српског врха, гурнут у оптицај израз "Источна Славонија". Тај израз нема никакве везе са Западним Сремом и Барањом. Граница Западног Срема је, рекох, на линији Осек – Шамац. Ми ту линију нисмо успели да запоседнемо током Рата за крајишку независност, из једног прилично неозбиљног разлога. Ја сам тезу о граници од Осека до Шамца заступао и на седницама Владе, и у разговорима са неким војним командантима, и са другим лицима која су могла утицати на све то. Та линија била је, у ствари, заснована на мојој сопственој претпоставци, боље рећи тврдњи, да је то право подручје на којем би границу требало успоставити. Сасвим случајно, установио сам прошлог пролећа, сад ће томе бити десет или једанаест месеци, да је та линија успостављена још 1918. године. Нажалост, нико од мојих пријатеља из круга историчара који су се са мном сретали доста често у то доба, контактирали са мном телефоном и на други начин, није сматрао потребним да ми скрене пажњу на тај детаљ; ја сам, једноставно, идући за неком својом логиком, предлагао да се ми на тој линији зауставимо, иако се права граница Срема са Славонијом налази нешто западније, линијом од Осека и Чепина до Трњана, на десетак километара источно од Славонског Брода. Истина, одступао сам од Ђакова, једно десетак километара, због тога што у Ђакову постоји бискупија, а моји саборци били су вољни да и то узмемо, па кад се све рашчисти, неће се ни знати за бискупију. Морам рећи да је та линија углавном изгубљена због тога што је један од наших озбиљних историчара*, врло озбиљно саопштио почетком децембра 1991. године да Осек и Винковци нису српски; тада је све пропало. Ја тврдим, како онда тако и данас, да је незапоседање ове линије кључна српска грешка и у Рату за крајишку независност и у Рату за Републику Српску. Та линија од Шамца до Осека није дужа од седамдесет километара, а данашња граница са Хрватском, Савом до Јамене, па онда навише до Босута, па испред Винковаца до Драве, вероватно има око триста, па и свих триста педесет километара. Да не говоримо о "ситници" да је испод те линије Брчко, да је ту Орашје и да је ту кључни интерес муслиманских фундаменталиста, да притискују на тај узак појас назван "коридор", да га прекину и тако успоставе везу са Хрватском, преко Брчког. Дакле, због тога што смо ми били наивни, због тога што се нису слушали озбиљни предлози, или озбиљни савети, ми смо ту где смо сад.

В.К. *Наравно, то су биле наше грешке, али грешака је било и у свећу, правиле су их велике силе. Можда бисте хтели да нешто о томе кажемо?*

И.П. Кад су у питању велике силе, тешко да може бити реч о грешкама. Све то што се дешавало током деведесете па надаље већ је виђено. Само ако поменемо замисао о стварању новог светског поретка,

видећемо да је то обнављање једне старе тезе, германске, коју је Другим светским ратом требало да спроведе Хитлер, па понављање једне још старије тезе из Првог светског рата, опет германске, да се кроз нови светски поредак крене према Истоку, и ето, опет смо ту где смо. Та два прва нова светска поретка су пропала, а ја имам обичај да кажем, и у приватним разговорима и друкчије, а једном сам, чини ми се, то рекао и у овом студију, да је судбина сваког новог светског поретка да пропадне. Достојевски је пре неких сто двадесет и нешто година у својим записима оставио једну мисао о Немцима, коју ја могу само да парафразирам. Рекао је, отприлике, да су Немци углавном увек губили и да, зачудо, никад нису побеђивали; али, и поред тога, они живе у једном дубоком уверењу, у некој илузији, да је њима писано да буду господари света. Показало се у прва два светска рата да од тих теза није било ништа, а даће Бог да и овај Трећи светски рат, који је у току, то још једном покаже. Немачки властодршци знају каква су немачка искуства и из Првог и из Другог рата, али шта вреди кад то није њихово лично искуство; они мисле да ће успети да постигну нешто више и нешто друго. Данас је, по свој прилици, у игри нешто више него што би то могло бити воља српског народа или, 'ајд, условно да кажем, жеља хрватског и муслиманског света. По мом уверењу, ради се о једној великој америчкој комбинацији у коју смо ми сасвим случајно упали. Кажем, сасвим случајно, јер збивања из 1990. и 1991. године добро су дошла Американцима да покушају да остваре неке своје "више" циљеве. О чему се, заправо, ради?

Американци данас имају два изузетно јака супарника у свету. Пре свега економска, а онда можда и војна: Јапан на Далеком Истоку и овде Европу. Европа већ годинама ради на остварењу пројекта о уједињењу. Постоји Европска унија, али та Унија још увек није оно што би требало да буде. Американцима никако не може бити у интересу да у свету постоје таква два економска супарника као што су уједињена Европа и Јапан. Шта би то за Американце значило да се оствари уједињена Европа? Европа би по економском потенцијалу свакако била испред Американаца, на оној страни још Јапан, и шта би од америчке економије остало? Врло мало. Осим тога, Американци су водећа сила у НАТО пакту. Сасвим сигурно да једној стварно уједињеној Европи не би била потребна Америка као некакав војни партнер и Американци би из тога пакта били полако истиснути. То више не би био НАТО пакт, то би било нешто сасвим друго и Американци би се морали задовољити само са тим да живе на једном далеком острву, између Атлантика и Пацифика. Е, у том целом калкулисању појављује се и Немачка. Немачка је данас неспорно водећа сила у оваквој Европској заједници. Никад Немачка није ишла под капу европским земљама, нити Енглезима, нити Французима, нити многим другим. Американци рачунају са тим фактором и они, у ствари, покушавају да, држећи тензију до одређене границе, створе такве услове који ће

практично онемогућити стварање Европске заједнице. Ја мислим да би сви садашњи српски проблеми били решени у оном тренутку кад би између Француза и Немаца дошло до једног сукоба или на економској линији, или на некој другој, после чега би се Француској прикључили и сви остали. То иде доста споро. Питање је да ли ће то у једном догледном времену и избити у први план. Али, зато Американци не мирују. Они имају и резервни фактор којег подржавају у овом времену: исламски фундаментализам у Европи. Никоме у Европи не одговара муслиманска држава. Не одговара ни Европљанима, не одговара ни Американцима. Неко би могао рећи да ако Американци нису за уједињену Европу, онда би могли да је разбију преко ислама. Али не, јер ако би се, не дај Боже, Европа исламизовала, онда је и Американцима свеједно да ли је то уједињена Европа савременог типа или каква исламска Европа, јер ни у том случају не би имали никаквог утицаја на њу. Значи да Американци практично држе једну сталну тензију на подручју бивше Југославије, мало у бившој Републици Хрватској, мало око Републике Српске Крајине, мало око Босне, око муслимана, и тако даље. Како ће то, односно кад ће то бити завршено, видећемо. Али, да не би неко сад помислио да је ово само нагађање, ево потврде. Чим се разабрало да би план контактне групе о Босни могао бити потписан, одмах је направљен нови план назван ЗК или ЗК, или КК, не знам ни како се зове, нисам га читао. Наиме, ако дође до смиривања прилика на подручју бивше Босне и Херцеговине, онда више нема потребе да се Американци бакћу приликама у некадашњој Југославији, јер је мир; ипак, Американци треба да се бакћу, јер не треба да буде мир, и они онда гурају нови свој план не би ли се тако сачувала напетост на српско-хрватској страни.

В.К. *После извесног зајмишја Крајина је, ејо, баи и због њоџ њлана њакозване мини-конџакџи жрује, ње загребачке жрује, њоново дошла у средишџије њажње. Да њрођоворимо још и њар речи о њом њлану. Рекосџије да нисџије чииџали, међуџиим чули сџије нека нађађања, идеје, њомињу се јужна Барања, Славонија, Срем, имаџије ли...*

И.П. Не помињу се Барања и Западни Срем... Знате, иако то делује помало чудно, ја немам обичај да детаљно читам те текстове. Нисам то радио ни током 90. и 91, док смо на самом почетку радили оне озбиљне послове, јер моја је девиза била: Свако нека ради свој посао. Ми Срби треба да радимо своје, а Три-четири Ка и остали нека раде свој посао. Ми смо видели безброј пута да многе одлуке које су доношене по Европи и белом свету нису реализоване. Све то било је, у ствари, покушај да се нешто уради на брзину, а за разне потпредседнике и друге стране преговараче ми смо обично мислили да су то велики дипломатски махери, да су то виспсени људи, да су то паметни неки политичари. А ја се све више уверавам да се ради, у крајњој линији, о лауферима у политици. Рачунају да је решити српско-хрватски спор исто што и протрчати кроз Хаити. Није, то је много комплексније питање и неко ко хоће да се озбиљно позабави том темом

морао би о њој бити добро обавештен. Видели смо да је свако ко се и мало удубио у проблем био повучен, било да се радило о политичким људима, било да су у питању војне личности. Свако ко је стекао један и приближно зрео утисак да се овде мора друкчије радити, морао је бити повучен; слан је други који ништа о томе није знао и који је, можда, касније могао нешто да сазна, да би и он опет био повучен. О томе се ради. Ми смо и претходних година, да смо пратили шта ко од западних политичара говори, могли извући неки закључак. Један паметан закључак. Рецимо, лорд Карингтон је својевремено изјавио, у једном тренутку, да ће они, Европа, брзо средити југословенски проблем. Истина, Срби хоће више него што су Хрвати спремни да дају, а Хрвати би дали мање но што Србима треба. Објективно, у том тренутку, требало је Карингтонову поруку протумачити овако: Срби, узмите што вам треба па да завршимо посао. Ја сам на једном месту рекао да Американци, у ствари, увек иду једном победничком логиком, као у спорту, јер за њих је и живот спорт, и привреда је спорт, ауторитет припада само победнику. Они су очекивали да Срби, као најјача народносна група и објективно најјача снага на Балкану, могу то решити ефикасно. И све док су веровали да ће се то десити, Американци су говорили да су они за очување јединствене Југославије, да нису за признавање овога и онога. Кад су видели да Срби једноставно не умеју да ураде посао како треба, да немају петљу, онда су се они определили за другог фаворита. Нажалост, ми нисмо имали људе који су били спремни да у тој 91. години, кад се још нешто могло урадити, кад је понешто могла и војска да уради, све то заврше на начин који не кажем да би прошао без жртава, али који би био изведен на ефикасан начин, уз много мање траума, личних трагедија, породичних трагедија, погибија, и свега што уз то иде.

В.К. *Ви ипренуићно нисиие у иполиици. Међуиим, били сиие зачеићник Сриског националног већа, учесићивовали сиие у креирању краишике државе и, с обзиром на све иићо се данас дешава, на иланове међународне заједнице, лојично је да Вас иићиамо како Ви са једне временске дисићанице видићиие будућности Крајине?*

И.П. Ја нисам директно у политици, ту сте потпуно у праву, ево, биће у мају три године. Ја сам се врло кратко задржао у том политичком врху крајинском, тек нешто око годину и по... мање од годину и по. Али, и ове теме којима се сада бавим, условно речено: у виду науке и у виду публицистике, не могу побећи далеко од политике. Причајући о 1918. години ја не могу мимоићи све ове теме које се тичу односа између Срба и Хрвата и границе између Хрвата и Срба на делу према Војводини. Ми смо, рецимо, видели да у овом плану мини контактне групе нема говора о Западном Срему и Барањи. То што се о њима не говори, за неке је било уверење да ће Срем и Барања, кад дође до склапања неког мира, једноставно припасти Хрватској. Ја одмах постављам питање: по чему то? Јер, ако се не помињу Срем и Барања, онда то може да значи да они већ сада

могу да се самоопределе према Југославији, односно Србији. Ми бисмо морали, кад већ о овој теми разговарамо, да се присетимо и оног Венсовог плана. Венсов план није прејудуцирао политичко решење, о томе стално причамо. У тренутку кад Хрвати покушавају да опозову мировне снаге са подручја бивше Југославије, они практично настоје да прејудуцирају политичко решење. Тај план мини контактне групе требало би да буде један њихов скок у празно. Али, и Срби могу сачекати испред те празнине и у погодном тренутку реаговати на свој начин. Ја ћу одмах да кажем и ово: чак и 1918. године, кад је завршаван Први светски рат, или почетком 1919. године, док је трајала Мировна конференција у Паризу, Хрвати уопште нису били заинтересовани за Барању. Они су на париској Мировној конференцији оптуживали Србију да, тражећи Барању, у ствари исказују своје империјалистичке тежње. Срби су се борили за Барању, не Хрвати. Срби су Барању добили и она је те 1919. године и номинално ушла у састав Краљевине Србије, односно доцнијег Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Срем такође. Што су Хрвати 1945. године добили на поклон и Барању и Срем, у неким кафанским разговорима мојега земљака Милована Ђиласа са својим друговима, то је друга ствар. Ми треба да знамо, између осталог, да су Хрвати, иако су изгубили рат, у то време ишли са идејом да границу између Хрватске и Србије повуку линијом од Суботице преко Илока до Сремске Раче. Подручје западно од те линије био би залог за Хрвате. То је оно што мало пре рекох да бисмо се морали позабавити и неким психолошким аспектима српске попустљивости и зашто су Срби увек спремни да чине некакве уступке. Ја се надам да Срби у Крајини овога пута неће насести на такве игре. Не знам те људе који су тренутно у политици; од осамдесет четири посланика у садашњем парламенту, ја не знам ни петорицу. Дошли су други људи, али се надам да ће они знати да избегну све политичке смицалице које би требало да Србе навуку на танак лед и, потом, све препусте Хрватима.

* Био је то Василије Крестић (Ђала, 1932), историчар, редовни професор Филозофског факултета у Београду, управник Архива САНУ, редовни члан САНУ, председник академијског одбора који се бави(о) проблемима српског народа на просторима бивше Брозове Хрватске.

ВОЈВОДИНУ СРПСКУ ТЕК ДАНАС ТРЕБА БРАНИТИ

Године 1894, по задатку добијеном од градског магистрата, Мелхиор (Мењхерт) Ердунхелми написао је *Историју града Новоџ Сада*. Како сам каже, његова жеља била је да наслика "верну слику прошлости Новог Сада, да је са усхићењем може посматрати свако, кога занима прошлост наша". Знамо ли да је Ердунхелми био Мађар и да је под "прошлошћу нашом" подразумевао историју свога народа, мађарског, разумљиво је што његов рад, на изврстан начин, пати од мањка историјске објективности. Макар колико у први план истицао своју бригу за српску историју, он не може а да ту "јако занимљиву историју" одмах не дефинише као историју "угарских Срба" који у "нашој домовини" живе.

Ердунхелми добро зна да су први становници данашње Бачке били Јазиги, народ који се са Карпата спустио "на по столећа, пре него што ће се родити Христос" и који је "стално господарио овим нашим крајем, кад се Римљани почеше овде насељавати"; он не каже, јер то можда и не зна, да су Јазиги исто што и Јазиги, односно људи који говоре истим језиком, дакле Срби. Позивајући се на "најновије резултате научних испитивања", он ће само написати да су Јазиги "соја сарматскога", "рођаци Сармата", "један талас оне реке од народа, којој припадају и Трачани" и да је "Дунав делио Панонију од Сармата". Но, кад каже да су на смену Римљанима дошли Хуни, и постављајући питање шта се тада десило са Јазигима, он одговара да писаних споменика о њиховом нестајању нема, али да "понајвише вероватности има за себе оно мишљење, да су Јазиги утонули у оној општој поплави народа, те у том дармару изгубили своју народност и претопили се у језгру суседних народа, те скупа с њима признали хунско господарство". А који век касније, кад "дођоше на место Хуна у нашу домовину", заузели су Авари скоро целу Бачку, "осим јужног краја дуж Дунава, где већ Славени станаху".

Ердунхелми прихвата Шафарикову тврдњу да су се словенска племена спустила са подножја Карпата већ у 3. веку, додајући да се "у Угарској, у Илирији, у Мезији, у Чешкој на један мах намножило словенског елемента", да Славени, "као издан-вода избијаху мало по мало те бујицом појачани прекрилише земљу... Римске провинције и њима суседна станишта Јазига неосетно се населише словенским племенима. Куд год погледаш, свуд само Словене видиш. По Маретићу су у то време сву јужну Угарску поплавили Славени". Усто, Ердунхелми каже "да је истина" да су у Ердељу, јужној Угарској, до реке Прута, Старој Мезији, Тракији, Македонији, Теса-

лији, "Словени становали, који се као што је горе речено – од II столећа амо непрестано спуштаху са Карпата доле... Одгоре са Карпата поплавише словенски народи наш предео, а у шестом веку дођоше већ гомилама".

Ни Ердунхелјију није непознато да су Мађари дошли у Панонију на самом крају 9. века, али му то не смета да констатује како је "велико ширење Славена опкољавало Угарску као неко острво" и да "руље Славена прекрилише Горњу Угарску, друга опет гомила пређе преко нашег краја те заузеше Посавину, Подравину и доње Подунавље... Доста је да то знамо, да су се овде Славени ширили пре но што Мађари Угарску заузеше". Ердунхелји у том тренутку поставља и питање "куд се дедоше Славени". Његов одговор је заиста исцрпан: "Претопили се у Мађаре као и немађарско становништво других крајева у земљи. Мађарски сој није у своју корист исцрпљивао прилике, него је... врло лепо поступао са покореним народима. Сталеж слугу временом се сасвим изједначио са својим господарима, научио њихов језик а мало по мало па заборавио свој рођени. Тако се помађарише Славени, који су становали овде, где је данас Нови Сад тако, да после неколико стотина година, кад се појавише имена села, која су била на земљишту наше вароши, посвуда се у повељама сусрећемо са мађарштином, славенског обиљежја нестало је сасвим са нашег краја. У одношају између победиоца и побеђеног народа налазимо узрок промени карактера народности, чему је главна побуда *ius fortioris*", односно право јачега.

Ердунхелјијева књига писана је на мађарском језику, али је убрзо била преведена на српски и немачки језик. Можда су Ердунхелјијеви српски савременици били незадовољни његовом *Историјом града Новога Сада*, али до краја Првог светског рата није ни било упутно исказивати то незадовољство. Кад су се времена променила, српски историчари нису сматрали потребним да се враћају на "задату тему". Ердунхелјијева књига остала је и даље једини уџбеник о Новом Саду, а њеним српским читаоцима и тумачима није сметало што су давни српски преци тамо представљени као "халовита бујица народа", што су се они као "дивљи народи" "у великим руљама селили са једног места на друго", што су "разбојнички четовали" по околини, што су у римском суседству живели као "необразован народ", што "освајачка политика образованог (римског) народа окова у ланце једно снажно дивље племе" и што су то били "руља", "гомиле" и "слуге" из "побеђеног народа".

Било је то време још једне велике промене: присаједињењем Војводине Српске Краљевине Србији прекинута је вишевековна угарска (и аустријска) окупација Српске Земље северно од Дунава и Саве, значајно је измењена народносна структура овдашњег становништва, а могло се учинити и да ће национални дух тек уједињеног Српства наћи могућност да истину о свесрпској прошлости извуче на видело.

По несрећи, тако нешто није се десило. Да ли се том духу још увек није излазило из отворене боце или се дешавало нешто друго, тешко је знати. Као што на самом крају новембра 1918. године Васа Стајић још није веровао у распад Аустроугарске, због чега је од Велике народне скупштине и њених одлука побегао у Загреб, исто су тако остали да живе у неверици и многи водећи српски интелектуалци из Војводине Српске. Они су ту своју неверицу сачували током многих деценија, што је и за Српство у целини и за Војводину Српску било једнако погубно као и незнање њихових учених колега из Београда о новоприпојеним крајевима. Дода ли се томе и бахато држање српских политичких власти према Војводини Српској свих међуратних година, очигледно је да нико није, ни приближно, схватио на шта је мислио Јаша Томић кад је тражио да се припази "на нас које је одљуљала колевка Аустро-Угарске" и да "нас војвођанске Србе пустите на груди душевне, јуначке и демократске Србије. Хоћемо да обучемо српску кошуљу, јер нам је она најближа, а после тога заогрнућемо се огртачем Југословена".

Било како било, о прошлости српског народа са саме северне границе Српства мало се тада писало, али и то се увек чинило са превеликим респектом за све оно што је већ написано на страни. Мада Ердунђели пише о Сарматима у Панонији пре Христа, доводећи их у везу са Трачанима, српски историчари и археолози, још мање лингвисти, ни онда нису помишљали, а ни данас то не чине, да та стара племена изједначе са Србима, као што је то већ било учињено у бројним страним изворима. Српским историчарима било је најједноставније да српски боравак на нашим данашњим просторима сместе у 6. или 7. век, када су, наводно, тамо пристигли Словени. Што и Шафарик и Ердунђели налазе Словене у Панонији још у 2. веку, и што Јазика, или Јазига, има тамо и "на по столећа, пре него што ће се родити Христос", њима је мање битно.

Али зато, на другим странама, све што је могло бити искоришћено на српску штету, нарочито ћутање српске науке, заиста се нашло у књигама доказаних српских непријатеља. А такве су, у то не може бити сумње, три нове књиге којима Хрвати најављују свој даљи продор на исток, све тамо до Тисе и ушћа Саве у Дунав. Ако је крајем прошлога и почетком овог века процес мадаризације углавном био усмерен на Буњевце, у нашим данима са истим тим Буњевцима рачунају идеолози такозваног хрватског повијесног права. Највећи притисак мадарских власти на Буњевце и њихов најжешћи отпор дешавао се у Суботици и у њеној најближој околини. Било је то разумљиво, јер је и носиоцима тамошњег и тадашњег отпора насилној мадаризацији било јасно да Маџари Суботицу сматрају кључном тачком за своју експанзију ка југу. Једна од истакнутијих личности из тог отпора био је и Божидар Вујић, уредник листа *Суботички гласник* и, како сам каже: православни Буњевац из Суботице. Он у једном писму од 12/24. септембра 1875. године уверава српског државника Јована Ристића да "kad Subotica

magjarska varoš bude; onda će se i cela Bačka pomagjariti". Да се то не би десило, он од Ристића и Србије тражи да подупру буњевачки отпор, "а помоћу propagande mislim Bunjevce za nas pridobiti i time Bačku od poplave magjarštine spasiti".

У Вујићево време, као и наредних неколико деценија, текло је изузетно агресивно помацаривање, које је, срећом и по преостале Буњевце али и по Војводину Српску, прекинуто избијањем Првог светског рата и њеним присаједињењем Краљевини Србији. Али, већ од стварања новог Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, захваљујући незаинтересованости српских фактора у новој државној власти, највећи део Буњеваца (који су се делом тада сматрали и Србима) био је препуштен агresiји пробуђених и охрабрених хрватских шовиниста. Траг о томе оставио је и Марко Јурић, народни посланик из Суботице, рекавши 27. фебруара 1927. године у Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца да "истина је да се код нас врши насилно похрваћивање Буњеваца и Шокаца од стране хрватских сепаратиста, и то од дана ослобођења, кад су били изаслани из Загреба. Још онда је донео неки хрватски лист да живи у Суботици 80.000 Хрвата који под мацарским режимом нису могли да говоре нашим лепим хрватским језиком. Још онда је то, господо, код нас Буњеваца непријатан утисак учинило и то зато што се ми нигда нисмо осећали Хрватима него Буњевцима... У свему је, господо, најинтересантније то, да ти хрватски сепаратисти за које се код нас за време Мацара није ни чуло, да су се појавили после ослобођења... да Буњевце похрвате и преко њих и целу Бачку".

Како онда, тако и данас, с малом разликом што је хрватско деловање у међувремену постављено на "знанствену" основу. Током последњих неколико година Хрвати су објавили више књига којима најављују и нескривено потврђују своје претензије на Војводину Српску, од којих ми овде истичемо три: *Hrvatski bački mjestopis* (1994), *Hrvatski baranjski mjestopis* (1996) и *Hrvatski srijemski mjestopis* (1997). Написао их је Буњевац Анте Секулић, хрватски песник и знанственик, рођен у Суботици 1920. године. Докторску дисертацију под насловом *Говор бачких Буњеваца* урадио је 1947. године, а тада је већ имао девет година песничког стажа. У време кад су за њега написали да је "изразити меки лирски песник бачких равних њива, меланхолије и родитељске љубави", живео је и радио у Делницама. У нашим данима, кад је почео да домишља и снева "хрватску" слику Бачке, Барање и Срема, своје "мјестописе" посветио је "сину Анти, рођеном на бачким равницама — нека их не заборави". Сва три "мјестописа" штампана су у загребачкој *Školskoj knjizi*, а финансирало их је хрватско Министарство знаности и технологије; у међувремену, они су помогли да Анте Секулић буде уписан у чланство Хрватске академије знаности, оне која се некад звала Југославенска.

Као главни аргумент за своје тврдње о наводном хрватском карактеру Бачке, Барање и Срема, аутор овога трокњижја користи српску причу о такозваној Великој сеоби из 1690. године, тако да о Србима у Срему говори тек од 1848, "кад су представници Срба настојали добити Сријем у оквиру замишљене Српске Војводине"; о Србима у Бачкој казује да су "стигли касније... крајем XVII вијека" и да "држи се мишљења да међу аутохтоним житељима никако не треба тражити српске православце". Уз причу о Србима из Барање стидљиво признаје да је било неких "српских селидби", али да у расправе и књиге "забуну уноси име Rasciani, Raitzer, Ratzen, Ráczok, јер је у бројних писаца, особито угарских, та ријеч истозначна за све славенске житеље у Подунављу". Истина, Секулић говори о боравку Словена на овим просторима још у VI веку, "прије Хрвата", при томе мерејући мађарским писцима због "немарности у разликовању Хрвата од Срба", па оне који нису Хрвати често називају, осим Словенима, још и Ráczok, Totok.

Секулић неће да зна да реч "Срем" није настала од речи Sirmium, већ да је било обрнуто; да речи Срем и Србин (и Сармати, наравно, које и он, као и Ердунђели, сматра староседеоцима у Подунављу) имају исти корен и много су старије од римског боравака на овим просторима; да је у Срему хришћанство примљено од Грка и да су ту, дакле, живели Срби; да је у Срему, тој другој Светој Гори, током 15. и 16. века, пре помена икаквих Хрвата у том крају, изграђено или обновљено тридесетак православних манастира; да су српски заступници из Срема (и других делова Војне крајине) тек 1861. године, први пут у својој историји, дошли у "хрватски сабор" као политички фактор, али они су, у складу са жељом цара Фрање Јосифа да се Крајина не веже до краја за Хрватску, присуствовали само расправи "о државно-правним питањима"; да је 13. новембра 1918. године, уговором о примирју са угарском војском Србија успоставила демаркациону линију према Хрватској железничком пругом Осек – Шамац и да је потпуковник Душан Симовић, српски посланик код Народног вијећа у Загребу, отворено могао формулисати став српских војних и политичких кругова о уједињењу и границама: Србија је у рату дала милион и по жртава за ослобођење своје браће и она не може дозволити да на њеним границама настане нека нова држава која би их узела у свој састав, тако да она, Србија, остане по страни, а плодове своје победе препусти непријатељу. "По праву оружја, а на основу Уговора о примирју са Мађарском – рекао је Симовић – Србији припадају Банат, Бачка, Барања, Срем и Славонија (до линије Осек-Баково-Шамац), као и цела Босна и Херцеговина. Ван те територије, да се можете опредељивати по вољи: да идете са Србијом или да формирате посебну државу".

И Секулићу и његовим истомишљеницима, и покровитељима наравно, познато је да Барања никада није била хрватска и да је Шишићев *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, капитално дело хрватске историографије, чак и не помиње, изузимајући једну кратку напомену да је током 15. века Барањска жупанија са седиштем у Печују допирала преко Драве, до Папука. Он, наравно, не казује да је Барања, док је била под византијском управом, називана *Sirmia ulterior*, «онострани Срем», а Грци су добро знали да се речју "Срем" означава Српска Земља. Исто тако, њему и не пада на памет да помене како су Хрвати на Конференцији мира у Паризу 1919. године оптуживали Србе за "империјалистичке" тежње и тражили од њих да се одрекну источног Баната и Барање, јер би у супротном дали "олакшице и оправдање Италији у њеним претензијама у Далмацији".

Пошто се Бачка простира источно од Барање и северно од Срема, Секулићу је много теже да о њој смисли причу дужу од двеста редова; ако би се упустио у ширину, можда би му се "омакло" да сазна како је средином 16. века цела Бачка прешла под турску управу и да су тада њени безмало једини становници били Срби; да се у то време широко пространство Панонске низије, између Ердељских планина на истоку до иза Дунава на западу, називало Србија, односно *Rácországi* или *Rácsvilág*; да је током Ракоцијевог устанка (1703-1711), према писању мађарског историчара Игнаца Ачадија, у Бачкој и Барањи изгинуло, углавном поклано, око 120.000 Срба.

Секулић помиње Велику народну скупштину у Новом Саду из 1918. године која је донела одлуку о присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, али прескаче "детал" да су у њеном раду учествовала свега двојица Хрвата, као представници највише 2.000 (две хиљаде) Хрвата у овим областима; сви остали словенски католици из Војводине тада су се изјаснили као Буњевци, или Шокци, или Срби, због чега је већ поменути Марко Јурић могао изјавити и да "што данас умет да говорим на овом језику, могу једино да захвалим мојој нани, која ме је отхранила и онима, који су се у оно доба постарали да мојој нани у руке донесу српске песмарице од свих прослављених српских јунака. И она дневно читајући те песме, напоји ми душу са нашим говором".

Што се тиче говорног и књижевног језика оних које жели да уведе у Хрватску, Секулић подмеће да је то "хрватски", штокавско-икавски. Мора бити да му је познато оно што су знаменити слависти и други о "хрватском" језику говорили:

"Добровски је држао само кајкавски дијалекат Хрватске, према фактичким односима оног времена као хрватски, све друго било је за њега илирски или српски". Само Хрватско Загорје са околином сматрао је Отац Славистике као предео Хрвата; свуда другде живели су Срби.

Фердо Шишић каже да "бијаше у првој четвртини XIX вијека име хрватско ограничено искључиво на кајкавце, наиме на средњи дио жупаније загребачке до Купе, читаву вараждинску (с Међумурјем), западни дио крижевачке".

Јернеј Копитар пита се у писму Добровском "зар није никоме пало на памет да при »Срему« мисли на Србе, Сармате?"

Франц Миклошич као Србе сматра све штокавце, све ијекавце, све православне, све муслимане српског језика, али и многе икавце и многе католике. Према његовом схватању, штокавци су Срби и српски Хрвати, чакавци су Хрвати, док кајкавци важе за Словенце. Из тога, Дубровчанин Милан Решетар, извлачи закључак да се "мора дати право ономе ко са Миклошичем изјављује да су штокавски и српски појмови који се поклапају".

Сипријан Робер пише да "Српска раса заузима трећину Европске Турске и цео Југ Угарске. У Турској, њене покрајине су: Босна, Херцеговина, део Македоније, североисток Арбаније, Црна Гора и Кнежевина специјално назвата Србија. У Аустриском царству, део Истре, Војну Крајину, Банат, Срем и Дунавску обалу од Беча до Сент Андреје код Будима". Све је то неспорно штокавско подручје, а све становништво на том простору јесте српско. Говорни језик тога становништва јесте српски, а све што је писано штокавштином написано је српским језиком. И "хрватски мјестописи" написани су, дакле, српским језиком, а Анте Секулић добро зна да је језик којим се он споразумева "са њима" и са нама – српски језик, језик којим је и хрватски књижевник Мирослав Крлежа, на пример, написао највећи део својих радова, изузимајући *Баладе Пејрице Керемџуха* и још понешто. Не постоји, дакле, "хрватски језик штокавско-икавски", исто као што се из такве конструкције не може исвести закључак о наводним "хрватским мјестописима Бачке, Барање и Сријема".

Није несрећа у томе што Хрвати измишљају своју историју и свој језик тамо где тога никада није ни било, јер и они морају некако говорити. У поменутом "трокњижју" они и сами признају да су "од године 1990. написане многобројне књиге, расправе и чланци садржајно већином испуњење подацима о насртајима на хрватско народно биће" и од тада многе се називи-истине преносе из књига у расправе, из чланака у књиге, из измишљотина у "зnanствeну" лаж. Српски историчари, лингвисти и други научењаци не реагују, јер нису у стању да се отму глупостима о "доласку Словена на Балкан у VI и VII веку", ниоткуда, а глуви су, неми и слепи пред бројним доказима о српској старини одвајкада не само на данашњој Српској Земљи, већ и јужно и северно од ње, и источно и западно од ње. Они "не воле" да знају за такве доказе, иако су они добро познати читавом низу озбиљних научењака са стране, укључујући ту чак и Ердунхелија. Они као да не желе "да се мешају у свој посао" и да стану у одбрану сопственог

народа и сопствене државе. Да је друкчије, не би се могло десити да 8. августа 1997. године буду у Градској библиотеци у Суботици представљени "хрватски мјестописи" Бачке, Баната и Срема, нарочито не онако како је то уприличено: подразумева се, наиме, да историчари из Србије и други научењаци нису ни запазили да се тако нешто десило; још горе, њих као да се то није ни тицало.

Суботица, 11. децембра 1997. године*

* Изговорено у Српском културном центру "Свети Сава" у Суботици, на представљању књиге *Војводина Српска 1918*; објављено у "Лучи", часопису за културу, уметност и науку, година VII свеска 9, Суботица 1998, 112-117.

ЗАШТО МАРИЈА ТЕРЕЗИЈА ОПЕТ ПОХОДИ СРБЕ

Мада је сваком појединачном Србину углавном својствено да сопствене способности у свему и свачему, укључујући и у умењу да предводи своје ближње и ине, види на изузетно високом нивоу, српски народ никад се неће противити да, за сваки случај, нађе себи и вођу. Да ли је то вођа-ратник, вођа-мислилац, вођа-учењак, вођа-свештеник, вођа-политичар, вођа-знанац или вођа-туђин, мање је битно. Али, и кад стане иза изабраног вође, ниједном појединачном Србину неће пасти на памет да се одрекне иједног од својих почетних својстава, нарочито не оног о могућности да једног дана и он буде вођа. И као појединци и као скупина, Срби ће изабраног вођу прихватати само док им се чини да мисли као они, или им се чини да изражава њихове ставове. Ништа више.

Ваљда само због тога, Срби су спремни да без остатка поверују у сваку реч коју изговори њихов изабраник. Везивање за изговорену реч биће утолико чвршће уколико изабраник има какву титулу; добро би било да такво лице буде доктор од нечега или, макар, академик.

У нашим савременим условима избор је повелик. Нема баш много институција које у свом предзнаку садрже реч "српски", али зато има превише оних који су се кроз такве институције наметнули свету жељног вође. Тако је, на пример, двадесетак наших савременика, стицајем несрећних околности учлањених у Српску академију наука и уметности, пре равно шест година потписало један апел коме се, у фразеолошком погледу, нема шта замерити. Ови злосрећни академици били су тада против вођења било каквог рата, сматрајући "да се мора у најскорије време наћи мирно решење сукоба који су у току и доспети до трајног и гарантованог мира у којем неће бити прогоњене или обесправљене националне, политичке и верске групе". Најинтересантније у целом апелу јесте сазнање да је он обелодањен у тренутку кад је био ослобођен Вуковар (новембра 1991. године) и кад су бројни његови српски грађани, после вишемесечног заточеништва у усташком окружењу, могли да одахну. Док су ти исти грађани чамели по вуковарским подрумима, док су лешеви многе њихове српске браће, само због тога што су били Срби, скупљани по дунавским врбацама, док је српска нејач гинула по Крајини, Далмацији, Западном Срему, Западној Славонији и другде, потписници апела ћутали су. Српска жртва по Српској Земљи била је за њих допринос борби "против завојевача и болшевика" и подизала је њихов "углед у очима међународне јавности". Потписници апела чекали су српски пораз; јер, ваљда, после њега неће бити "нових ратова" ни "пропаганде смрти". Смрт би за Србе, дотле, по академијском очекивању, била стварност.

И заиста, због тога што је током неколико наредних година за многе Србе смрт постала стварност, потписници поменутог апела нису ни сматрали вредним да се огласе против непосредног учешћа такозваног демократског запада у рушењу и паљењу српских кућа, у затирању српских трагова на исконској Српској Земљи, у прогону српског живља, у убиствима српских цивила у избегличким колонама.

Можда није ни било упутно протестовати, јер је читавих двадесет дана после поменутог апела, уважени члан исте те Академије, именом Василије Крестић, дао једну изјаву која је, по својим последицама, била нешто најтрагичније што се у савременој историји могло десити српском народу. Он је, наиме, 8. децембра 1991. године у емисији "Недељом у десет" Радио Београда, оценио да у основи новијих српско-хрватских сукоба лежи чињеница да све политичке струје у Хрватској, позивајући се на "хрватско државно-историјско право", имају јасно дефинисан циљ — да се створи чиста национална и верски јединствена држава; из такве политике непризнавања српске индивидуалности проистиче и рат између Срба и Хрвата. Према Крестићевом схватању, иако признаје да то није нимало лако, српско-хрватски спор може се решити само дефинитивним разграничењем ова два народа: раздвајање најпре следује Западном Срему, са вуковарском и илочким општинама, као и Барањи; док око Книнске Крајине нема много дилема, са Славонијом биће много теже, јер она ни по ком основу не може цела припасти Србима; посебан проблем су Пакрац, Дарувар, Псуњ, где има много Срба; освајати целу Славонију и Осек потпуно је бесмислено, јер та територија не припада Србима.

Крестић, је дакле, оптужио Србе, без обзира на то што су они кренули у рат за биолошко одржање сопственог националног бића, да иду у освајање простора који није био њихов. Његова изјава можда није деловала много "академијски", те је Чедомир Попов, академик из новосадске филијале Крестићеве Академије, 19. јануара 1992. године сугерисао својим сународницима да на неки начин сузе сопствене националне интересе и да их потом жилаво бране: "Народи кроз историју пролазе кроз фазе ширења, али и кроз периоде повлачења. Ми можда негде морамо учинити корак уназад, напустити неке своје амбиције, на пример ову да са другима живимо у заједничкој држави, да би сачували сваког Србина у тим границама. То је стара, природна и разумљива тежња сваког народа да има државу која ће се простирати до места на којима живи и последњи њен сународник. Због очувања оног што се некад звало национална супстанца, или сада — национално биће, неопходно је учинити корак уназад и напустити неке територије. Морамо зато прецизно утврдити докле можемо и морамо да бранимо сопствени национални интерес". Наравно, академик Попов није предложио границу српског националног интереса, али је дао теоријску основу будућем српском повлачењу. Он је тако

пресудио који је део националне супстанце требало жртвовати тада, охрабрујући српске непријатеље да за своју будућу агресију намераче неки други српски простор.

У суштини, ништа се то није разликовало од онога што се дешавало на самом крају Првог светског рата, кад је потпуковник Душан Симовић, уочи пута у Загреб, где је требало да преда акредитиве Народном вијећу, питао војводу Мишића зашто је српска војска стала на линију Осек – Чепин – Ђаково – Шамац, а не на линију од Барча у Угарској, поред Вировитице и реке Илове, до Јасеновца. Војвода је одговорио: "Ја сам консултовао професора Љубу Ковачевића и неке друге, и они су ми саветовали ту линију, тако да се народу западно од те линије остави потпуна слобода, да се определи, хоће ли ићи с нама или не". А тај Љуба Ковачевић био је земљак Мишићев, историчар, академик, професор Велике Школе, главни секретар Академије, државни саветник. "Као историчар стоји поред Илариона Руварца на челу борбе против традиционалних схватања и романтичног патриотизма у српској историјској науци". Од таквих као Руварац, на пример, или Љуба Ковачевић, српски народ никад није имао користи, нити ће је имати; имао је и имаће само штете. Али, и за Мишића он је био човек са звучним звањима. Није било битно да ли зна, било је важно да је академик, усто и државни саветник. Потврђује се тако да српски војници и политичари нису увек били превише самоуверени, самосвесни и сујетни, како се обично мисли, већ да су се при доношењу значајних одлука ослањали на људе од високог научног угледа. Нажалост, исто се тако потврђује да водећи српски интелектуалци, нарочито у судбинским тренуцима, тешко препознају националне интересе српског народа.

Могло би неко рећи да је то тако јер је Српска академија наука у Београду. Међутим, српских институција има и у Новом Саду, а једна од таквих је и Матица српска. *** Средином децембра 1992. године, уочи одржавања једног политичког и националног скупа у Новом Саду, замољен је академик Бошко Петровић да као Новосађанин и председник Матице српске, највеће српске националне институције у Новом Саду, буде први говорник на том скупу. Без имало околишења он одбија понуду: "Не желим да се петљам ни у какве националне и политичке расправе". Истина, после краћег убеђивања, осетивши да је у нечем ипак претерао, он помирљиво каже: "И сам знаш колико сам траљав, то сам ти већ рекао. Имам осетљиво срце и не могу то све издржати". Јадно је Српство и чемерно, кад у свом бићу има институцију као што је Матица српска, а јадна је и Матица српска кад њен председник не жели да се бави националним расправама и, посредно, националним интересима сопственог народа.

Не може бити да се тада радило о случају или о грешци, јер Матица српска и њени челници и иначе не хају за српску националну ствар. У првим правилима Матичиним било је уписано да ће се она бавити ширењем

српске књиге, српске културе и српске науке у целом Српству, од Будима па до Црне Горе. Уписано је тако, јер је српска мисао у том времену, изузмемо ли цркву, била сведена искључиво на усмено предање. Друкчије се није ни могло; оснивачи Матичини живели су под страном окупацијом и, свака друкчија формулација, нарочито у погледу Матичине оријентације, морала је бити сумњива. Статутарно инсистирање на књизи, култури и науци, без отвореног помињања националног, није угрожавало интересе угарске државе. Угарска, чак и ако јој је могло бити сумњиво толико и такво ширење српске писмености, рачунала је да све то на дужој стази не може за њу бити опасно. Са једне стране државни школски систем, и са друге стране укључивање школованих Срба у систем државне администрације комбиноване са разним појединачним повластима, представљали су својеврсну форму корупције и постепеног однарођавања бројних Срба. За оне Србе који су бринули о свом националном интересу и о националним интересима целог Српства, обавеза да се издају књиге, шири култура и уздиже наука, било је само друго име за њихов национални рад.

Потпуно је разумљиво што је Матица своје деловање у Угарској и, касније, у Аустроугарској, прилагођавала тамошњим политичким потребама, али је тешко оправдати Матицино пристајање на притисак политичких власти у два прва Југославија да се брига Матице српске о српским националним интересима потисне у позадину, односно да се она потпуно одбаци као штетна за југословенски државни и политички интерес. У условима треће Југославије, кад су политички притисци на српско национално биће бар формално отклоњени, нема никаквог разлога да се о циљевима Матице српске не говори на начин исказан у њеном оснивачком акту. Има ли се то у виду, исказује се неопходна потреба да се Матица врати свом изворном опредељењу да "јединим духом за ползу и славу народну дише", односно да брине о националном духу српског народа, исказујући тако своју "љубав и ревност к општем благоу". Матица српска не може опстати као некаква "Матица новосадска", она се мора поново конституисати као национална институција, она на себе мора преузети бригу о спасу националне супстанце; поред бриге о културном нивоу српског народа, она се мора вратити превасходно националном раду и остварењу српског националног програма. Први корак ка постизању тога циља јесте буђење српског националног духа на странама на којима се о тој категорији још и не размишља, односно очување духа у оном делу српског народа који је тога духа свестан али је из много разлога незадовољан и стањем сопственог духа и духа целог свог народа.

Са тим недостацима у духу ми се у Српској Земљи већ дуго срећемо, а, ево, данас о њима и расправљамо. Василије Крестић, српски академик и утицајна личност у Матици српској, одбија да учествује у телевизијској емисији која је, под насловом *Башићина на искушењу*, из новосадског студија третирала исту ову тему; био је увређен што га телевизија Нови

Сад није звала у госте последње две-три године. Позван и најављен исто као и Крестић, врло уважавани академик и матичар Славко Гавриловић такође је одбио да се тада појави у студију, јер је имао важнијег посла но да смишља одговоре на "неакадемска" питања како се односимо према својој културној баштини и шта то доприноси губљењу националне свести. Професор Чедомир Попов, академик и потпредседник Матичин, такође је био у некаквом другом важном заносу; он није умео доћи ни данас. Као знаменити српски историчари, све сами академици, као научењаци који су на историјским несрећама српског народа стицали своја звања, али и свој научни ауторитет међу својим српским и иним савременицима, они не сматрају потребним да се истом том народу, народу из којег су потекли али и народу којем би требало да припадају, врате бар део свог великог дуга. Својим уздржавањем од националног рада они се заправо директно солидарису са онима који су ранијих деценија прикривено, а последњих година без икаквог стида, отворено радили против сопственог народа и чак их охрабрују у таквом деловању.

Предлог да се за дан Новог Сада узме датум из живота аустријске царице Марије Терезије срамотна је накана да се милион и по Срба из Војводине Српске поново гурне у чељуст хабзбуршке немани, у "братство" са онима који су стотинама година затирали српско име у овим крајевима, било помацаривањем, било огњем и мачем, као што је то било у ребелији Фрање Ракоција, кад је између 1703. и 1711. године, у Бачкој и Барањи побијено, највећим делом поклано, преко 120.000 Срба. Тај предлог формулишу они који већ подуго, пред нама и поред нас, мање или више отворено, заступају интересе Беча, Загреба, Пеште и Ватикана, неки које и ми срећемо по Новом Саду и по другим војвођанским местима, неки које знамо и које смо, баш због тога што их знамо, у једном тренутку отписали. Јесмо их отписали, али их нисмо онемогућили. На недавним локалним изборима, ко зна уз какву нашу назови-демократску логику, они су добили наше гласове и бланко-овлашћење да за свој приватни рачун почну трговину Војводином Српском и бар милионом и по њене српске деце. Јер, не ради се само о намери новосадског духовног и моралног отпада квази-демократске оријентације да Марију Терезију врати у Нови Сад; покушавали су то, мада неуспешно, и у Сомбору. Намера је многих српских отпадника по Војводини Српској да под маском некакве "демократије" западног типа изаберу себи вођу-туђина и да за такву "добит" плате Војводином Српском, као да је она њихово власништво. Због вишедеценијске препуштености себи самима, напуштени од својих бивших националних институција и људи на чији се научни, јавни и национални допринос у заштити српских националних интереса рачунало, данас се морамо запитати и колико Срба од оних милион и по у истој тој Војводини Српској држи до свог Српства, колико светим сматра оно што су наследили од

својих часних предака и колико је њих спремно да пред аустријском и ватиканском католичком аждајом, подржаваном и предвођеном од стране хрватских и угарских повереника међу нама, постави питање:

*"Где је Српска Војводина?
У Маџарској ил' Угарској,
Или у сну, ил' на јави?"*,

и да дају јасан одговор да

*"Није она тамо, није
већ у души Србадије!"*

Тек ако нађу баш такав одговор, биће у стању да се свим злочиним и издајничким понудама набеђених вођа у Војводини Српској одупру

*"и усџану деца њена,
чисџом слоџом умивена,
џа заџрме од милине:
Сџан'! Будиме! Сџани, мајчин сине!
Ево џлаве, не дам Војводине!"*

Војводина Српска је исувише озбиљна институција да би се једној шачици компромитованих и поткупљених назови-политичара дало да одлучују о њеној судбини, о судбини њене деце, и о судбини њених будућих потомака.

Том српском отпаду, њиховим домаћим несрпским и антисрпским истомишљеницима и предводницима и њиховим заједничким менторима са стране треба показати зубе, ако не мислимо да нам следећом неком њиховом одлуком зуби буду избијени.

А дотле, док још нису почели са доношењем својих одлука против српског народа и српске државе, они не крију мото на којем заснивају све своје антисрпске намере: сви који су на »ић« њима се гаде. По несрећи, ми их још увек трпимо, верујући да »ваљда неће«. Тако су до пре седам-осам година веровала и наша српска браћа са западне стране. Знамо како је све прошло.

Данас, слутим да поново улазимо у 1990. годину.*

* Текст припремљен као једно од трију уводних излагања за трибину Еколошког покрета Новог Сада, одржану на Ваведење 1997. године. Расправа је вођена поводом предлога двадесеторице новосадских одборника да се за дан Новог Сада узме 1. фебруар 1748, за успомену на аустријску царицу Марију Терезију која је тог дана "даровала" Новом Саду повељу слободног краљевског града. Та повеља коштала је српске трговце и занатлије из Српског Шанца, тада названог и Нови Сад, 80.000 сребрних форинти царици и још двадесетак хиљада чиновницима који су посредовали у "даривању".

Због тога што је време за излагање било сведено на десет минута, изговорен је само текст почев од ***.

РУЖИТИ МИЛЕТИЋА И ПЉУВАТИ ПО СРПСТВУ

Писмо новосадском *Дневнику**

О једном значајном патириотском скупу у Новом Саду, одржаном 4. фебруара (1998) у почаси Свећозару Милетићу, а проишавши из хаџбуршких симбола слободне Српске Земље, известила је и Њихова борба из Београда. Наравно, слобода која се крије под именом Михал Рамач и ипак се повремено представља јавности, није написала да су новосадски челници, баш захваљујући том скупу, ипак и најчешће, проишрали испред Милетићеве споменике и Милетићеве гроба, и оба ова свешта месца унели својим венцима. Али је зато покушао да се наружа свим часним Србима који су се то дана нашли пред Милетићевим спомеником, ружећи ипак све оно што се на главном градском тргу дешавало.

Неколико дана касније замолили смо главног и одговорног уредника Њихове борбе да, "у складу са добрим обичајима у новинарству", објави о чему се стварно радило на Тргу слободе у Новом Саду. Подразумева се да је то избежљиво, а ми, са циљем да читалачка јавност ипак сазна истину, молимо да нашем одбаченом тексту даје простор у вашим новинама.

Он гласи:

У броју од 6. фебруара, на "отвореној страни", некакав доушник из Новог Сада, претварајући се за ту прилику у "једну угледну Новосађанку", ружио је Милетића и пљубао по Српству. Та хибридна особа све је запазила, али је "заборавила" да испред Милетићеве споменике примети и др Славка Милетића, једног од сазивача и говорника на том скупу и, узгред, Светозаровог праунука. Биће да је тај пропуст начињен циљно, јер, да је било другачије, јављање из Новог Сада било би непотребно. А Славко

*Текст је написан 8. фебруара 1998. године и два дана касније послат Главном и одговорном уреднику београдског дневног листа *Наша борба*. Био је то одговор на један "демократски" напад на учеснике протестног скупа пред Милетићевим спомеником у Новом Саду, на којем је изражено негодовање због намере општинских власти да се за дан Новог Сада узме онај кад је аустријска царица и угарска краљица Марија Терезија продала Новом Саду повељу "слободног краљевског града".

Наша борба одбила је текст, те је он, проширен краћим уводом, 28. фебруара послат новосадском *Дневнику*; штампан је у броју од 4. марта 1998. године, на 19. страни, у рубрици "Погледи и мишљења".

Милетић дошао је да у име породице, као "Србин православне вере, пошто-валац традиције Немањића и Карађорђа и потомак Светозара Милетића", ода пошту свом прадеди и да искаже "оштар протест према избору датума оснивања овога града. Као што је Београд некада био Сингидунум, а Сремска Митровица Сирмијум, тако је и Нови Сад пре повеле Марије Терезије био Петроварадински шанац, Српски Град и Бистрица. Ми се налазимо у Српској Војводини у којој 80 одсто становништва чине Срби и Црногорци. Ово је српска земља и са званичним ћириличним писмом, сматрам да то мора да се поштује. На нама Србима и политичким партијама које треба да нас представљају и бране јесте да се изборе за та права".

Но, свеједно, да је текст писао неки Србин, макар колико он био јадан, не бисмо се на њега ни окретали; научили смо да слушамо и гледамо ропско понашање многих такозваних "српских демократа". Тако је, на пример, један "Савез независних Срба" из Женева, октобра 1917. године, тражио од аустријског цара Карла да се поступи "безобзирно према српској влади", да се збаци краљ Петар Први, Никола Пашић и Народна скупштина, а да се сви државни послови Србије и српског народа пребаце у руке тих "независних Срба". Заузврат, они би закључили сепаратни мир са Аустроугарском, Бугарској би предали Јужну Србију, односно Мађедонију, за српског владара био би узет Карлов брат Максимилијан, а Србија би ушла "у конфедерацију и унију са Аустро-Угарском". Нешто слично томе, али са мало више крви, предлагале су наше савремене "демократе", тражећи да се Србија бомбардује како би подлегла страним политичким и војним притисцима.

Пошто поменути доушник није Србин, а и иначе се прерушује у "једну угледну Новосађанку" да га не бисмо препознали, подсетићемо да се његово "југословенство" и "брига за Србе", његово величање Хрвата и хрватског "доприноса" Српству, његово позивање на борбу против "апсолутистичког режима" у Београду, нимало не разликују од бриге коју су пре неколико година, и деценијама раније, исказивали његов побратим по папи Томислав Марчинко, важна личност у некадашњим новосадским "структурама", и његов саплеменик Јанко Бобетко. Први се одмах постарао да своје "изворно југословенство" у Србији стави у службу "хрватских повијесних права до Тисе и Земуна", а други, са педигреом "југословенског" генерала из моћног строја "братства и јединства", пожurio је да изда некадашњу Југословенску народну армију, своју заклетву и "југословенске" Србе, и отуд, уз потпору "демократског" дела својих истомишљеника, у које спада и његов новосадски саплеменик, кренуо у затирање српске националне супстанце по свој Српској Земљи.

Бобетков саплеменик и истомишљеник из Новог Сада чека исту такву прилику и за себе. За сада, док се храни плодовима "демократског" Запада, он нагони Србе на Србе, "брани" их од своје прошлости и још једном препоручује повратак у ропство Аустроугарској. Он то чини по мери сопствених

моралних вредности, потврђујући тако истину да су многи, без обзира на свој стварни или замишљени положај у друштву, робови по духу. Надајући се да би и слободни Срби могли бити преведени у стварно ропство, он зна да се тада не би ни смели читати "песмуљци" Јована Јовановића Змаја, нити би се дозвољавало присећање на Светозара Милетића. Онај који је у Новом Саду још увек "цивилни бобетко", онај који је успео да очува сву своју мржњу према својим српским суседима и "понаша се градски у свакојаким околностима", чак и као "једна угледна Новосађанка" у "малој вароши од фртаљ милиона грађана", верује да тада Срба не би ни било.

Е, па, неће моћи, **Томихалве Рамачинко**.

ОДЈЕЦИ "ХУМАНИТАРНОГ" БОМБАРДОВАЊА

1.

Добро је позната мисао, можда Конфучијева, да је рат злосрећно време у коме родитељи сахрањују своју децу, а мир стање у коме деца сахрањују своје родитеље. Срећа је кад родитељи оду на вечни починак пре своје деце, а неизмерна је несрећа кад се чују родитељски лелек и плач за изгубљеном децом.

Макар колико истинита била тврдња Хераклитова да је рат "општа појава", у својој суштини рат је ипак негативан утицај човеков на природу и њиме се нарушавају природне, односно божанске законитости. Не може се сматрати природном ниједна човекова активност и ниједна човекова идеја која не служи на добро човеку. Отуд, на сваки мир, макар колико он био крхак или несигуран, треба гледати као на човеково настојање да одржи, или да очува, природни поредак ствари, а свако закључивање мира после било ког рата, без обзира на све страхоте које је рат повукао за собом, и без обзира на нечије евентуално задовољство постигнутом ратном победом, јесте само човеков покушај да поврати нарушени природни поредак истих тих ствари.

2.

Срби су племенит и частан народ и, без обзира на то да ли се изјашњавају као атеисти или како друкчије, дубоко верујући.

Срби добро знају за библијски наук да ће грехови отаца пасти до деветога колена и они се врло труде да неким својим личним грехом не оптерете своје ближе или даље потомке; ако им већ у наслеђе не могу оставити нешто корисно, понајмање је потребно да их "задуже" проклетством.

Биће да баш због те забринутости за своје потомство, Срби и у свом личном сећању и у народном памћењу чувају називе својих девет предака: од оца, деде и прадеде, преко чукундеде, наврндеде и аскурђела, све тамо до кунђела, курлебала и сукурдола.

Остали свет не познаје такву библијску и родбинску везу предака са својим потомцима, а нарочито то није познато Американцима.

Но, ако Американци тако нешто не знају, не значи да се библијска клетва не односи и на њих и њихове грехе. Данашњи Американци су добрим делом потомци најразноврснијих моралних безнадника и европског људског отпада (што не значи да у тој старој Европи није остало довољно отпада да се данас прикључи Американцима у њиховом злочину),

од Колумбових дана па надаље, оних које радо називају "пионирима", заборављајући при томе да су ти "пионири" својим злочиначким деловањем уништили барем три изворне цивилизације такозваног Новог света: Индијанце, Маје и Инке.

А касније, међусобно се убијајући у борби за материјална богатства, и од времена Џеферсонове *Декларације о независности* водећи по свету око сто педесет "локалних" ратова, деловање америчких вођа, и оних видљивих и оних из сенке, и њихових једномишљеника било је условљено генетским наслеђем, односно тешким гресима предачким, родитељским и личним. Чинећи нове злочине, они су своје потомке додатно задуживали, а задужују их и данас, несрећом и неморалом, бешчашћу и нељудскошћу.

И чиниће то све док такозвана америчка цивилизација, изопачена и сумрачна у свом "америчком сну", не буде изопштена на оном пространом северноамеричком острву између Атлантика и Пацифика, да се тамо угуши у септичкој јами сопствених грехова и моралног безнађа.

То је судбина савремене Америке и савременог америчког обезљуженог духа.

Друмски мост између Новог Сада и Сремске Каменице, дело академика Николе Хајдина (Врбовско, код Огулина, 1923), срушен у предвечерје 3. априла 1999. године, у сумрак "западне демократије". Овај мост са косим затегама, највећи и најлепши на Дунаву, погођен је на обема странама, са "техничком" намером да се у реку сруши његов највећи распон од 351 метар. Иза свега стоји стратешки циљ исте те "демократије" и њеног америчког утеривача да, рушењем свих српских мостова на Сави и Дунаву, одсече Војводину Српску од Србије и распарча је по рецепту баштињеном од Адолфа Хитлера: Срем би припао Независној Држави Хрватској, Бачка и Барања Мађарској, а Банат би био задржан под протекторатом америчке војне силе, као мамац за поткусуривање румунских и мађарских интереса током америчких припрема за упад у Русију.

3.

Америка је против Срба ушла у рат а није га објавила; она, дакле, не рачуна ни са склапањем мира.

Америка је усхићена својим злочинима на Српској Земљи. Њен апокалиптични дух нада се уништењу још једне старе цивилизације, оне чије се свеколике вредности још увек налазе у темељима људског бивствовања. Америка тако потврђује истину да све што је људско њој је страно.

Али, како то рекоше неки нама временски блиски Шпанци, *no pasarán*.
Неће проћи.*

* Забележено 29. марта 1999. године, на позив Зорана Бојовића, новинара Телевизије Нови Сад, да сними једну краћу изјаву о америчком рату против српског народа започетом пет дана раније. Снимање је одложено због "техничке сметње" у виду ваздушне опасности.

УВЕК ИСТА ЖРТВА У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ГАМБИТУ

Луј Адамич - југословенски идеалиста или српски злотвор

Реч гамбит није долази од италијанског израза dare il gambetto, подмешајући ногу. У гамбиту, на почетку шаховске игре, жртвује се сопствени пешак са циљем да се убрза сопствени развој, да би се стекла превласт у центру, да би се стиснуо противник, да би се касније могло лакше прећи у напад. Ако противник узме понуђеног пешака, то је онда примљени гамбит; у суштини, ради се о одбијеном гамбиту. У југословенском политичком гамбиту увек се подразумевало да само Срби могу бити жртвовани и да одбијени гамбит није долазио у обзир.

Крајем јуна 1998. године, у београдској Полицији, у рубрици *Међу нама*, објављен је предлог др Милана Тепавца из Београда да се са једне од новобеоградских улица избрише име Луја Адамича, пошто се, по његовом схватању, ради о особи антисрпске оријентације. Доктор Тепавац пише да је "крајем јула 1941. године, Српска православна црква у једном меморандуму саопштила (...) своја сазнања о усташким покољима Срба у НДХ. У циљу упознавања избегличке југословенске владе у Лондону и светске јавности са нечувеним злочинима Хрвата и муслимана против српског народа, у Лондон је упућен др Милош Секулић, који је носио скривен меморандум. Након много перипетија и опасности по живот, Секулић је успео да дође у Лондон. Српски део југословенске владе био је, разуме се, запрепаштен размерама и монструозношћу злочина, док су Хрвати и Словенци у влади све то порицали као четничку пропаганду, а др Секулића проглашавали за агента Гестапоа. У томе се истицао др Иван Шубашић, будући председник југословенске владе (и Брозов министар спољних послова - ИП) али и, веровали или не, један "Србин" у влади Савица Косановић. Али, најактивнији у тој ђаволској работи био је Луј Адамич. Захваљујући тој својој активности, али и добрим везама са утицајним факторима у британској и америчкој влади нанео је немерљива зла српском народу. Пошто је био у личној вези са председником САД Рузвелтом изгледа да је и њега успео да убеди да је "реч о великосрпској четничкој пропаганди" и да, тако, наивног Рузвелта преведе жедна преко воде. Последице негирања хрватских и муслиманских злочина у току Другог светског рата и те како и данас осећамо".

Такав Адамич, особа "која је српском народу нанела много зла", како то каже Тепавац, добио је "своју" улицу у Новом Београду на основу званичних тврдњи да је то био човек "напредних идеја" и да је "у току Другог светског рата пружао подршку НОБ-у и допринео раскринкавању четничког покрета у земљи и екстремне емиграције у САД" [1].

Или, како се то може прочитати у *Малој енциклопедији Просвете* I, Београд 1959, 12, Луј Адамич (1898-1951) био је "северноамерички писац, романсијер и публицист, пореклом Словенац; од 1913 живео и радио у САД као рудар и физички радник; почео да пише од 1920; писао приповетке, романи и студије. Највише је био под утицајем Ивана Цанкара и превео на енглески његовог *Служу Јернеја*. Писао и о емиграцији и проблемима радног народа Америке. Пред смрт (погинуо као жртва атентата) радио на делу посвећеном новој Југославији, чији је био велики пријатељ".

Две деценије касније, *Enciklopedija Jugoslavije* I, Загреб 1980, 8, написаће Адамичу нову, "револуционарнију" биографију: додаће да је искључен из гимназије "због судјеловања у тајном протуаустријском покрету те (је) 1913 отишао у САД"; да је био добровољац у Првом светском рату; да се 1932. године вратио у домовину, "гдје се повезао с напредним словенским интелектуалцима (О. Жупанчич, Ј. Видмар, М. Клопчич, Е. Кардељ, Б. Кидрич) и са скупиним америчких писаца (Т. Dreiser, У. Sinclair), протестирао против полицијског режима у предратној Југославији"; да је "оснивао словенска (словеначка - ИП) одн. југославенска напредна друштва... те утјецао на савезничке вође приликом одлучивања о Југославији"; да је "у више наврата успоставио додире... с Титом"; да се после рата борио "за демократска права у САД и за истину о новој Југославији".

О неким од тих детаља пише и Адамич у свом аутобиографском спису *Смијех у цунџли*, Сарајево 1952, истичући на самом почетку да је мишљу о одласку у Америку био опседнут још "као дјечак од девет година, чак и млађи". Свој "револуционарни рад" током гимназијских дана Адамич сматра обичном пустиловином једног петнаестогодишњака, а за себе и другара који га је у то увео вели да "уопће, понашали смо се на начин романтичарских, смушених поклоника божице Слободе, премда се сјећам да нисам никада чврсто вјеровао у идеју која је стајала иза покрета". Из гимназије јесте био искључен, али због тога није отишао у Америку; био је позван да се упише у језуитску школу у Љубљани, и тамо је он отпутовао са оцем. "Отац рече да је то за мене велика част што ћу бити примљен код језуита. Рече да сам сретан дјечак... Тада, усред јела, покоравајући се неком слијепом изненадном нагону, дигох се од стола и промрмљах да морам изаћи... Моја је одлука била готова. Нећу ићи у језуитску школу!... Изашао сам на улицу и закренив иза угла гостионице почех трчати тако брзо како су ме ноге могле носити... Нема више за мене школе. Идем у Америку. Нисам знао како, али сам знао да ћу отићи". И отишао је, уз родитељски благослов и новцем добијеним од оца.

Његов одлазак у "добровољце" био је искључиво најамнички, пошто је остао и без последњег centa у џепу; крајем фебруара 1918. године за војску га је врбовао неки наредник "на уличном углу": "Сад је било вријеме да се приступи у војску. Здрав и млад човјек као што сам ја... може постати

каплар, тек што би оком тренуо, а можда чак и наредник. Побољшаћу се у енглеском. У војсци ћу имати све могуће прилике за своје усавршавање... Кад сам коначно био при крају са својих последњих пет долара, отишао сам нареднику и рекао му да ме води у уред за регрутовање. Ја још нисам био амерички грађанин, али сам извадио своје прве папире, и то је све што се тражило од једног странца, који је хтио у војску". После двомесечне обуке, био је најпре у зони Панамског канала, чувајући "најглавније тачке великог прокопа". Средином октобра стигао је у Француску, у Брест, а већ 4. новембра 1918. године рата на западном фронту више није било.

Тепавчевом предлогу да се Адамичу "укине" дотадашња улица оштро се супротставио др Јошко Симончић, такође из Београда. Његови разлози за одбрану Адамичевог "имена и дела" били су садржани у тврдњи да је Тепавац "грубо и неаргументовано изнео неистине о активностима Луја Адамича" и да није доказао "како, када и где је Луј Адамич испољио своје активности које су »српском народу нанеле много зла«.

Али, зато, Симончић ређа своје доказе "о супротном":

»Укратко речено, Луј Адамич је 1934. године објавио књигу "Повратак домороца", у којој је оштро осудио "монархофашистички режим краља Александра", као и "полицијски терор слободоумних, напредних људи широм Југославије који су мучени и убијани у затворима". Поменута књига поново је штампана у САД током Другог светског рата с тиражом од 750.000 примерака. Луј Адамич је у то време био саоснивач и председник Удружења Американаца словенског (то јест: словеначког - ИП) порекла. Чланови тог удружења успешно су учествовали у активностима УН усмереним против фашизма и националсоцијализма и помагали развој ослободилачке борбе народа Југославије, при чему је посебна пажња посвећена српском народу. У *Vojnoj enciklopediji* Југославије (Београд, 1970, стр. 6) наведено је: "За време Другог светског рата био је веома активан у објашњавању америчкој јавности стварног стања у Југославији чиме је знатно допринео продирању истине о НОБ. Био је на водећим положајима у организацијама које су, међу исељеницима у САД, пропагирале НОП и сакупљале помоћ за борбу народа Југославије и њену послератну обнову«.

И својим закључком да "недоличан напад" на Адамичев живот и рад "одраз је негативних обележја која тињају у човеку прижељкујући ерупцију", Симончић заташкава Адамичев напор да се у поновљеном издању *Доморочевог повраћка*, у три четврт милиона примерака, пред Американцима оцрни све што је српско, макар то био и "великосрпски хегемонизам" у облику "полицијског терора" и "монархофашистичког режима краља Александра"[2].

Сматрали смо корисним да се укључимо у расправу, иако смо били свесни тешкоће да се у ограниченом обиму од свега двадесет пет редова, колико рубрика *Међу нама* допушта, не може написати све оно што се у даном тренутку сматра неопходним; чак се ризикује да нешто што је написано остане недоречено и нејасно. Наш објављени коментар гласио је:

»У годинама непосредно после Другог светског рата, извесни Луј Адамич, Американац словеначког порекла, југословенској јавности представљан је као "велики борац за демократска права у Сједињеним Америчким Државама и за истину о новој Југославији". Радило се, у ствари, о човеку кога је Ватикан називао "наш Словенац", који је Брозу служио као веза са Белом кућом и Ватиканом, и који је у САД важио за "америчког католичког левичара". Према западним истраживањима, Адамичев рецепт за борбу против Срба био је прихваћен и у Ватикану, најпре од стране папе Пија XII, а против тог рецепта ништа нису имали ни амерички председници. Рецепт гласи: Опањкати све виђеније Србе у иностранству. Неке и ликвидирати. Прогласити их четничким куририма или нацистичким агентима. Имитирати непристрасност.

У Адамичевој књизи *Моја домовина*, која се у *Enciklopediji Jugoslavije* не помиње под тим насловом, пише: "Шта ми можемо учинити? Покољи над Србима у Хрватској учињени су, можда, навелико? Али... поуздан прорачун из саме Југославије је - само десетак хиљада... Фотографије покоља постоје. Ја сам их видео. Неке су тако ужасне да стаје дах... Али само неколико изгледају аутентично. Јасно је да су многе од њих монтиране гестаповским фото-апаратима... Тајна клика југословенске владе послала је те гестаповске информације о покољима преко дипломатске поште Фотићу у Вашингтон и другде".

Ако истина о злочинима над српским народом током Другог светског рата није успела да продре у свет, заслужни су делом и они који су се истом том српском народу нудили као пријатељи, међу њима и Адамич. "Моћна америчка машинерија подупирала ја Адамичеву линију", каже Џозеф Макарти, несумњиви амерички борац против свега што је могло "заударати" на комунизам, због чега је и назван "изванредним стручњаком за извртање истине".

Симончићева недолична одбрана Адамичевог "лика и дела" одраз је истих оних обележја која су и до сада прижељкивала гушење српског националног духа[3].

*

Два дана касније, Милан Трешњић из Београда упустио се у "обрачун" са Тепавцем, али не због Адамича, него због Саве Косановића, Теслиног сестрића, названог "тобожњим Србином". Бранећи Косановића, Трешњић није противречио тврдњи да је Адамич "злотвор српског народа" [4].

*

Требало је да прође целе две недеље да се на наше писмо о Адамичу још једном огласи Симончић. Било је то с разлогом, пошто је за кључним сведоцима у Адамичеву одбрану морао трагати мало дуже. Нашао је, тако, двојицу Американаца, троје Словенаца, самог Адамича и две књиге, једну штампану у Београду а другу у Љубљани, обе са прилозима словеначких аутора:

»Илија Петровић из Новог Сада одбацује истину о животу и раду Луја Адамича, заслужног Југословена, писца, преводиоца и јавног и политичког радника.

О позитивном деловању Луја Адамича у корист народа Југославије, укључујући и српски народ, постоје подаци које су објавили Н. А. Kristijan, Luj Adamič, A. Čeklist, Kent State University Press, 1972; M. Klemenčič, *Političko delo Luisa Adamiča*, TIP 18, Ljubljana, 1981, 1054-1068; Н. Petrič, *Svetovi Luisa Adamiča*, Ljubljana 1981, и други, међу којима и *Vojna enciklopedija*, друго издање, Београд, 1970, стр. 6.

Многим југословенским интелектуалцима било је и остало јасно зашто је Адамич био противник југословенског посланика Фотића у САД, против стварања Велике Србије и деловања појединих војвођанских и шиптарских аутономаша. Свај став о тим и сличним збивањима изнео је у књизи *My Native Land* (1943), преведеној на словеначки језик (*Moja rojstna dežela*) 1983, са јасним пријатељским оценама "братског српског народа", нарочито од 413. странице па надаље. Пре ове књиге Адамич је 1933. године у књизи *Vrnitev (Повраћак)* о Србима написао и следеће: "...Српски сељак био је слободан и величанствен човек, задњих сто година слободан обрађивач своје земље, према угњетачима није био кротак и покоран, његове нарави су демократске и истовремено аристократске; увек је био уљудан, гостољубив, али такође ускогрудно патриотичан. Према земљи гаји мистичну љубав. У својству сељака и Србина увек је вечити опортуниста и покушава да буде поштен и правичан према свима. (Он то, дакле, само покушава, али му то, ваљда, не успева - ИП). Шумадинац је најчистији Србин".

Неспретно срочена приповедања да је "Адамича Ватикан називао 'наш Словенац', као и према западним истраживањима Адамичев рецепт за борбу против Срба био је прихваћен у Ватикану", заиста спадају у лош текст жуте штампе. Збивања о којима пишемо могла су да настану пре 4. септембра 1951. године кад је Луј Адамич мучки убијен у својој тада спаљеној кући. Четрдесет седам година после злочиначког убиства Луја Адамича обликовао се кружок наводних спасилаца "угушивача српског националног духа" откривши да се у *Enciklopediji Jugoslavije* не помиње Адамичева књига *Моја домовина*. Даља "западна истраживања" (или нека друга) потпуно су непотребна с обзиром на чињеницу да Луј Адамич није аутор књиге *Моја домовина*. Међутим, десило се нешто друго. На предлог српских интелектуалаца Адамич је 1944. године позван да дође у Београд јер је био одликован за заслуге ширења братства и јединства народа Југославије. О томе је писала др Јања Житник, а тај податак може се наћи и у *Enciklopediji Slovenije*, 1, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1987, стр. 8-9. Sapienti sat! (Паметном /то је/ довољно)«[5].

Подразумева се да је на Симончићево писање морао уследити одговор, и он је објављен само три дана касније, односно 24. јула:

»Не чуди упорност којом Јожа Симончић брани Адамичево анти-српство и његову наводну борбу "против стварања Велике Србије", јер он штити тако и сопствене ставове. Сматрајући себе "многим југословенским интелектуалцима", Ј.С. жали за временом у коме је најлакше било говорити о "великосрпској хегемонији", замишљеној баш у главама оних који су били "југословенски", а били су, заправо, словеначки и хрватски. Својом садашњом причом он као да обележава седамдесету годишњицу дрезденског конгреса Комунистичке партије Југославије који је обнародовао стратегију за разбијање ондашње заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца и, наравно, стратегију за стварање самосталних држава.

Адамичу, који је део свога школовања посветио свештеничком позиву и који је делом и због тога остао Ватиканов "наш Словенац", ништа није сметало да се 1934. године почне одушевљавати совјетским експериментом у Русији, што ће рећи и идејама коминтерновским, а то значи и против-југословенским, односно антисрпским. Њему то није било особито тешко, јер је истовремено, а и раније, одржавао блиске везе са хрватском емиграцијом антијугословенске оријентације. За време рата Адамич је "стао" уз партизане, али је, не верујући да ће Југославија опстати, око себе и даље окупљао хрватску и словеначку емиграцију. Из тога времена је и онај његов текст у једном ционистичком листу у коме подржава идеју о стварању слободне јеврејске државе у Палестини, али само зато да би у

наставку могао рећи како се он бори за слободну Словенију, за слободну Хрватску, за слободну Србију, у слободној Европи, у слободном свету. Како је он замишљао тај слободни свет могло би се закључити и из подршке коју је телеграмом Влатку Мачеку пружио да истраје у борби, онда кад је исти тај Мачек, такође Словенац, "благословио" стварање Павелићеве Независне Државе Хрватске.

Све се то, наравно, може тумачити као изворно "југословенство", а Ј.С. не крије да се и данас, у Београду, у Србији, одушевљава "слободним и величанственим српским сељаком", "уљудним и гостољубивим", али, брате, ускогрудно патриотичним. Српском сељаку, дакле, а ни другим Србима, не пристаје да буду патриоте, јер је то ускогрудно, јер је то великосрпски, и јер то није југословенски, као што је то био Адамич некад, ***као што су то 1944. године били "српски интелектуалци" који су Адамича предложили за орден братства и јединства (да ли су то они што не преживеше "југословенско" ослобођење Београда и Србије, или су то били неки други?), као што је то Симончић данас, незадовољан и самом могућношћу да се обликује "кружок (ево још једног коминтерновског остатка у Симончићу) наводних спасилаца (од) угушивача српског националног духа". ***

Што се Адамичеве *Моје домовине* тиче, то је иста она коју Адамич зове *My Native Land*, а Симончић *Moja rojstna dežela*. Родна земља била би му, ваљда, домовина, тамо, у Словенији«[6].

*

У међувремену, у *Полиџикину* редакцију стигло је још једно писмо из Новог Сада, а његов потписник био је др Милан Чуљак. Ово писмо, под насловом *Југословенски идеалиста*, објављено је 26. јула:

»У прилогу рубрици *Међу нама* од 24. јуна, насловљеном *Луј Адамич није заслужио улицу у Београду*, др Милан Тепавац изнео је, без икаквих доказа, заиста тешке оптужбе против Адамича. У прилогу од 3. јула др Јошко Ј. Симончић покушао је да одбрани Адамича, наводећи неколико података о његовој публицистичкој и политичкој делатности. На то је Илија Петровић, 7. јула, ову одбрану оценио недоличном и одразом "истих оних обележја која су и до сада прижељкивала гушење српског националног духа".

С обзиром на то да сам се годинама бавио проучавањем личности и дела Л. Адамича, о њему писао и превео две књиге његове "Југословенске трилогије" (тако је требало да се зове необјављена збирка трију Адамичевих књига - ИП), живо ме занима о којим је изворима реч, како бих допунио и исправио оно што сам до сада о њему рекао. Цитат о наводном Адамичевом заташкавању покоља над Србима сложен је од извадака из

ширег контекста поглавља *Југословенска мора ѝродире у Америку*, стр. 421-437, књиге *Моја родна ђруда*, коју је писао у првој половини 1943, а која до данас није објављена на српском.

Прочитао сам велики део оног што је Адамич написао, али нигде нисам наишао ни на један његов негативан став или увредљиву реч о српском народу - напротив, у оном списатељском, субјективном смислу, истицао је његове врлине. Мислио је да ће Срби са својом надмоћном енергијом и многостраним еланом неизбежно бити водећа етничка целина у Југославији за дуго у будућности, вероватно док се три гране Срби, Хрвати и Словенци не стопе у један народ и изграде праведан и чврст друштвени поредак (*Повраџак домороца*, стр. 258).

Посебно је са великим симпатијама, у две своје књиге, писао о значају Косова за Србе, уверен да је оно кључ за разумевање Југославије и дела светске историје. Јер, сматрао је, да није било успомене на оно што се тамо догодило пре пет векова, и инспирације која је отуда долазила, не би било ни ослобођења од Турака, ни југословенске идеје; не би вероватно било ни Сарајева, ни рата кроз који су Европа и Америка прошле од 1914. до 1918 (*Зборник, Косовски бој у књижевном и културном наслеђу*, стр. 591-599), Београд, 1989).

Цело Адамичево дело говори да је ценио и волео српски народ, од времена кад је као ђаче, на екскурзији 1910. био у Београду до смрти 1951. када је убијен у својој кући у Милфорду, са мислима на Београд, одакле је нестрпљиво очекивао вести о рукопису своје треће књиге о Југославији и Београду, који је послао на оцену челним личностима Југославије«[7].

Баш лепо и сликовито написано: Адамичеву књигу требало је да оцењују "водеће личности Југославије", исте оне које су истој тој Југославији већ онда радиле о глави; Адамич је мислио на Београд, јер је отуд очекивао "потврду" за своје "југословенске" ставове; тешко је ускладити ставове о Адамичевом отпору "великосрпству" и Чуљковом тумачењу Адамичеве жеље да се Срби, Хрвати и Словенци "стопе у један народ", у коме ће Срби "са свом надмоћном енергијом и многостраним еланом неизбежно бити водећа етничка целина у Југославији"; да није било Косова не би ни Турци били отуд истерани, таман као да је Косово било турско, па су им га Срби отели; исто то Косово било је криво што је у Сарајеву убијен Фрањо Фердинанд; потребан је превелик напор да би се замислило кроз какав је рат Америка прошла од 1914. до 1918. године: нарочито ако се зна да су Сједињене Америчке Државе у рат ступиле 6. априла 1917. године, на католички Велики петак, да је први амерички брод приспео у Француску тек јуна исте године, да је он тамо "послат на брзу руку пре да подигне морал него да војнички помогне ствар", да је још 4. јула, на амерички државни празник, "наша мала војска парадирала на Јелисејским пољима", а да је тек с пролећа 1918. године започето слање америчке војске на европско ратиште: у марту било је превезено 80.000, у априлу 118.000, у

мају око 250.000 војника. Своје коначно бројно стање од око милион седамсто хиљада војника америчка војска на западноевропском ратишту достигла је тек октобра 1918. године, кад је Солунски фронт већ био пробијен, и кад су се Немци убрзано повлачили пред савезничком војском под командом Луја Франшеа д'Епера, а заправо пред незадрживим јуришом српске војске.

Из Чуљкове приче проистиче још и да америчког учешћа у том рату не би било да није било југословенске идеје, а да ни ње не би било да није било инспирације која је долазила са Косова; недостаје само закључак да се америчке војне операције по Србији, понајпре због истог тог Косова, воде у нашем времену, 1999. године, само због тога што амерички војници нису тамо стигли крајем Првог светског рата!

*

Чуљково писање није могло проћи без новог нашег обраћања *Полицији*, односно уреднику њене рубрике *Међу нама*. Замолили смо, дакле, "Уваженог Господина Уредника", да у вези са свим оним што је речено о Адамичу, објави "још неколико... запажања", у целих сто петнаестак редова; свесни чињенице да је ово много изнад обима којим се у рубрици барата, замолили смо Уредника да објави све, "макар и са тачком-две ситније". Заузврат, обећали смо да му се више нећемо јављати, осим ако се сретнемо на улици или где друго, а препознамо се. Текст је гласио:

»Пре петнаестак година, чудећи се што је књижевно дело једног тако великог "југословенског идеалисте" непознато југословенској јавности, новосадски *Дневник* одлучио је да изда три Адамичеве књиге. Једна од њих била је *My Native Land*, а превод је наручен код Милана Чуљка. Књига је брзо преведена, али није објављена, пошто је један новосадски универзитетски професор, историчар по струци, на петнаестак страна, уз подоста "антисрпских" и других примедби, написао негативну рецензију. У међувремену, тај се текст изгубио, па сам морао бар пола сата прелиставати Моју *rojstnu deželu* да бих из ње нешто ишчепркао:

а. Адамич признаје (429. страна) да је у Хрватској до почетка 1942. године "заиста дошло до великих покоља над Србима. Али крајња цифра тих жртава није ни близу 180.000, колико их је било по ранијим вестима";

б. Фотографије које је и сам видео и које су биле "неописиво грозне", "били су снимци огромних брда људских тела, наслага људских глава, пуних чаброва људских очију и огрлица од њих... Јасно је да су већину режирали гестаповски фотографи. На два или три снимка међу усташама стоје људи у оделима католичких духовника". Он, наравно, не каже да су ти "духовници" католички свештеници, иако признаје (стр. 429-430) да је "много хрватских духовника, међу њима и неки надбискуп (не каже који - ИП) подржавао усташе и пре окупације Југославије и касније". Али, зато,

ништа му не смета да устврди како су снимке о зверствима над Србима гестаповци предали српским свештеницима, а ови су их, тужибабе једне!, како се то од њих и очекивало, проследили у Вашингтон и Лондон;

в. Кад већ прича о усташким злочинима (стр. 55), он каже како је Славко Кватерник "својим рукама уморио више од хиљаду људи - не Срба, него Хрвата, који су се одупрли усташама да би заштитили Србе". Приређивач словеначког издања вели да тај "податак није тачан";

г. Адамич лепо запажа (стр. 55) да "ти покољи нису угушили снажну наклоност (српску, ваљда - ИП) према Русима ни спречили снажан отпор Осовини; ипак им је успело да код многих Срба пробуди непријатељство према свему хрватском какво нису осећали никад раније... Кад су почели покољи, на десетине хиљада Срба, који су генерацијама живели у Хрватској, остали су без дома и пребегли на територију квислинга Недића... Неки од тих бегунаца постали су језгро непријатељства према свему што је хрватско". Адамич, дакле, говори о неком старом и трајном српском непријатељству које је било успавано, избегава да помене Србију као државу у коју су неки "срећнији" Срби успели да пребегну, а, ваљда, очекује да они због те среће успоставе срдачне и пријатељске везе са својим целатима;

д. Да би унео раскол међу српски свет у Србији, он пише (стр. 61-62) да је у "ужој" Србији "имао квислинг Недић пуне руке посла, кад је покушао да своју област (не зове је чак ни именом! - ИП) утврди уз помоћ нациста и имућних цинцара - непринципијелног и опортунистичког грађанског живља, које је у Србији на лошем гласу". Када на једном месту (стр. 101) констатује да је Павелић "за неколико недеља поклао десетине хиљада Срба који су живели у његовој 'неодвисној држави' или на њеним рубовима", Адамич то користи искључиво као подлогу за тврдњу да је "међу шачицом Срба који су водили главну реч у избегличкој влади и њеном дипломатском особљу, ојачало великосрпство. Ово је посебно ојачало међу великосрбима који нису били 'прави Срби' - у људима какав је био министар спољних послова (Момчило) Нинчић, похришћанени Јеврејин и већи Србин од већине Срба, па југословенски амбасадор у Вашингтону (Константин) Фотић, непријатан човек делимично јеврејског порекла, који је све време нагињао антисемитизму и сличним уверењима";

ђ. Говорећи о великосрбима (стр. 100) који су се заузимали за "Велику Србију на рачун суседних покрајина: "целовите" Хрватске, Босне, Херцеговине, Далмације и Војводине, он истиче "да је већина тих покрајина била хрватска". Одмах, у наставку, он ће и теоријски објаснити да је великосрпство "национално патолошко стање које су присвојили неки Срби посебно у кризним временима када њиховим животима и територији прети нека опасност. Његове најслабије стране избијају на светло дана када Србину падну на ум његови суседи Хрвати". Да не би испало како не ваља, словеначки приређивач оправдао је Адамича напоменом како он ту мисли "на грађанство, а не на народ који није био шовинистички";

е. Из Адамичевих запажања (стр. 102) проистиче да је "с јесени 1941. године великосрпска група у Лондону загрижено се окренула против Хрвата и Југославије... али не тако очито... То је наравно ишло на руку Хитлеровој намери: тако до краја разбити Југославију да је нико не би никад више ни на који начин и ни у ком облику могао саставити и, тако, омогућити Немцима да током рата лако овладају Балканом... Како ћу (Адамич) касније подробно показати, нацистички апарат у Југославији заиста је достављао српским члановима унутрашње (? - ИП) клике у југословенској лондонској влади материјал који је оптуживао Хрвате и који су великосрби халапљиво гутали и касније употребљавали као основу за своју разбијачку противхрватску и противјугословенску политику и делатност";

ж. По свему необична мора бити Адамичева тврдња да су Срби разбијали Југославију, утолико пре што он и сам преноси (стр. 103) да је Милан Гавриловић, министар правосуђа, говорио како Срби "желе да после овога рата досегну свој национални идеал. Никако не желимо да попуштамо Хрватима, ако у нечему не очекујемо њихово попуштање... Сви Срби се морају удружити у једној држави, у једној политичкој јединици, изаберите израз који вам драго; али сви се Срби морају окупити у једној држави која треба да буде српска". Слично је говорио и Нинчић (стр. 103), да, пошто се заврши рат, "Србија мора досећи свој национални идеал", а да би га досегла, "борићемо се за своје границе". Адамич подмеће да је "борба о којој говори Нинчић био рат против Хрватске - ваљда после Другог светског рата. Заправо, великосрби нису ни чекали крај Другог светског рата да би започели рат са Хрватима. Почетком лета 1942. године четнички одреди почели су убијати католичке Хрвате у Босни, Херцеговини и Далмацији, где су заједно живели с православним Србима... Истовремено и квислинг Неђић... почео је да истребљује Хрвате у крајевима којима се Хрватска граничи са ужом Србијом (стр. 104)... Великосрпским клањем Хрвата ишло се за истим оним што је Павелић чинио клањем Срба - обоје је било наставак и ново оруђе немачке депопулационе политике";

з. И тако даље, јер ово су наводи на брзину извучени од стране 55. до 104, а књига има 540 страна.

Ваља на крају рећи да је словеначки преводилац Адамичевог антисрпског памфлета *Moja rojstna dežela*, Ljubljana 1983, био на великим мукама кад се прихватио посла да за "социјалистичке" читаоце у Словенији дочара Адамичев "југословенски идеализам", и он се због тога правда (стр. 303):

"Адамичево писање је публицистички лабаво и климаво; у њему врви од нетачности и самовољних интерпретација историје, чак и фалсификата које је вероватно оправдавао својим намерама".

Нечасним, свакако.

Овај текст није објављен. Уредништво *Полијтике* је вероватно сматрало да не треба противречити "југословенским" тумачима српске несреће, почев од Луја Адамича, преко "напредних словенских интелектуалаца" који су "протестирали против полицијског режима у Југославији" и "нестрпљиво" писали рецензију за један Адамичев спис "посвећен новој Југославији", па до Милана Чуљка.

*

После неколико дана појавио се још један Симончићев чланчић, али сада не да брани Адамича, већ да се побуни што је у претходном одговору он назван Јожа; Јожа је био његов отац, а он је Јошко. Нисмо мислили на његовог оца, већ на његовог имењака познатијег као Броз, из чијих су "вијуга" изникле и Симончићеве "југословенске" идеје.

*

Који дан касније, Симончићу се придружио и Александар Демајо из Београда, констатацијом да Адамич није словеначког већ "југословенског" порекла, тврдњом да се ради о лицу које је било изванредан познавалац српског менталитета и са сугестијом да се "морамо подсетити једног другог аспекта његовог (Адамичевог) деловања у току рата. Имао је специфичну улогу код Рузвелта, као изузетан познавалац менталитета усељеничких група у САД. То је било драгоцено и за Рузвелта у време када је овај интимно осећао витални интерес САД да уђу у рат против хитлеровске Немачке, али је још био спутан изолационистичким отпорима које је немачки Рајх, не без успеха подстицао у САД, у првом реду кроз бројно и утицајно исељеништво. То је било време када је Рузвелту требало помоћи да утиче на расположење у америчкој јавности, са дубоким коренима управо у европским земљама, тада подељеним, не само политичким већ и војним фронтovima. Један од најбољих зналаца ових расположења био је Луј Адамич... Овакву улогу Луја Адамича, са становишта интереса поробљене Југославије и српског народа у њему, не смемо мимоићи кад оцењујемо историјску улогу ове личности југословенског порекла у САД". Стога, Демајо предлаже да "минимизирање ових информација" о злочинима над српским народом не треба схватити као "антисрпско подржавање хрватских националистичких струја у југословенској политичкој емиграцији", већ као "добронамерно страховање да ово може да води разбијању послератне обнове заједничке југословенске државе"; ваљда државе у којој би број Срба био већ довољно "минимизиран", тако да више не би било опасности од "великосрпске хегемоније"[8].

*

А онда, сасвим неочекивано, у полемику се "ушуњао" још један Новосађанин, Лазар Лукајић, са намером да "обавести(м) читаоце шта је Владимир Дедијер мислио о Адамичу и његовим делима". Подразумева се да је Лукајић себе "топло" истурио у први план: "Као уредник у новосадском *Дневнику* радио сам крајем осамдесетих година на припреми за објављивање на српском језику три обимна Адамичева дела... које смо једним именом назвали *Југословенска трилогија*. Сва три дела сам у преводу пажљиво ишчитао и вршио њихову контролну лектуру и редактуру пре штампања. Нигде у њима нисам наишао на текст који би, по мом мишљењу, могао да вређа Србе и Српство. Напротив, Адамич је о Србима писао с топлином и љубављу".

И, да не би испало како се ради само "о личном мишљењу", Лукајић додаје да су "два позната и компетентна српска научника, др Никола Гаћеша и академик Владимир Дедијер, својим рецензијама топло (...) препоручили објављивање Адамичевих дела на српском језику". Да би то потврдио, он је приложио "факсимил Рецензије покојног Дедијера, коју је он детаљно експлицирао у свом обимном предговору за *Југословенску трилогију* у фази припреме за штампу, али је наступајући грађански рат у Југославији омео њено објављивање" [9].

*

Учестало појављивање писама без стварне везе са Адамичевим антисрпским списом *My Native Land*, а нарочито Лукајићево "југословенско" ћаскање о "грађанском рату у Југославији", било је повод да се "Уваженом Господину Уреднику" обратимо још једним текстом:

»Прича о извесном Лују Адамичу, аутору антисрпског списка *My Native Land*, креће се необичним смером: један Словенац (Ј. Симончић), један Хрват (М. Чуљак) и један марксист од каријере (Л. Лукајић, марксистичко чудо од детета, познато по сопственој изјави да је још у трећем разреду основне школе своје учитељу тумачило *Капитал*), упиру се да докажу како је Адамич волео Србе више од свега и да је чак жалио што се није родио као Србин. Насупрот њима, још 28. јула послао сам рубрици *Међу нама* један текст од стотинак редова, препун примера који недвосмислено показују какав је "србољуб" Адамич био. Нажалост, ни реч од тога није објављена.

Што се Лукајићевих "доказа" тиче, ваља знати да он није био уредник Адамичеве "југословенске" трилогије; његова улога у целом подухвату сводила се само на честе "конспиративне" сусрете са преводиоцем, јер он је, Лукајић, тада ипак био уредник *Марксистичке библиотеке* (у

новосадском *Дневнику*). Требало је да трилогију уреди Милорад Предојевић, док је редактор био човек чије име овде не помињемо, пошто се, због његовог тадашњег "незгодног" политичког статуса, оно не би нашло ни у књизи[10]. Владимир Дедијер није препоручио да се књига штампа, нити је писао рецензију; само је постојала намера да се један већ објављени Дедијеров текст искористи као нека врста предговора. Рецензент је био историчар Никола Гаћеша, а његова оцена, исписана на петнаестак страница, са подоста "антисрпских" и других примедби, била је негативна.

Што су Адамичеви српски преводи остали у рукопису није крива само рецензија; новосадски *Дневник*, потенцијални издавач, запао је тада у неке финансијске тешкоће, и то му је добро дошло да се извуче из неочекиване збрке. Јер, у међувремену, књига је преведена и на словеначки језик. А тамо, баш кад је реч о Србима, могле су се прочитати и приређивачеве напомене типа да "податак није тачан" или да он, Адамич, мисли "на грађанство (српско) а не на народ (српски) који није био шовинистички". Не сме се занемарити ни чињеница да је преводац Моје rojstne dežele заиста био на великој муци док се трудио да словеначким читаоцима дочара Адамичев "југословенски идеализам":

"Адамичево писање је публицистички лабаво и климаво; у њему врви од нетачности и произвољних интерпретација историје, чак и фалсификата које је оправдавао својим намерама".

Нечасним, свакако.

Зато, ако то у Београду још није учињено, уличне табле с Адамичевим именом треба што пре уклонити«.

*

Пошто ни ово писмо није објављено, преостало је да целу причу проследимо Комисији за именовање улица у Београду. Одговор је стигао првих дана септембра, а потписала га је госпођа Љиљана Благојевић, секретар Секретаријата за културу у Градској управи:

»Недавно смо примили Ваш допис у којем се позивате на полемику вођену у *Полицији* поводом публицистичке и политичке делатности Луја Адамича у којој је део учесника, укључујући и Вас, сматрао да Адамич не заслужује улицу у Београду.

Аргументе за и против из поменуте расправе (укључујући и Ваш необјављени прилог) предочићемо Комисији за споменике и називе тргова и улица, која ће проценити да ли Улица Луја Адамича, именована 1952. године треба да и даље постоји«.

Данас, на Велики Четвртак, име Луја Адамича још увек се може читати на уличним таблама у Новом Београду. Њега чува исти онај "југословенски" дух пред којим је српски народ деценијама узмицао и који још увек господари подсвешћу истог тог народа. Без обзира на партијску припадност и своје мање или више чврсто "демократско" уверење, позајмљено на тезги некаквог западног бувљака, Срби непрекидно доказују да су са успехом изучили марксистичко-лењинистичку школу; они утицај те школе и даље трпе, чувајући у себи онај добро познати страх пред дубоко идеологизованом могућношћу да би нека мање или више отуђена државна или партијска "структура" могла "о свему томе" мислити друкчије; у страху пред могућношћу да "припадници осталих народа и народности" негативно оцене њихов однос према сопственом националном бићу, они се још увек стиде своје националне припадности, своје историје и своје духовности; они, "Срби са извињењем", препуштају другима, који су само "Срби из потаје", или, још горе: "бивши Срби", "изванредни познаваоци српског менталитета", "српски пријатељи", "посвећеници српској пажњи", "контролни ишчитачи" и остали "проучаваоци личности и дела", да се уместо њих јавно изјашњавају о "дозвољеној количини" српског националног духа. Само на помисао о постојању било којих и било каквих "народа и народности" они ишчезавају и из своје сенке, задржавајући у себи и око себе само и једино страх.

Српски народ биће слободан тек кад победи себе и извојује слободу од страха.

8. април 1999.

Напомене

- 1 *Полијтика* Београд, 24. јун 1998, 12.
- 2 *Полијтика* Београд, 3. јул 1998, 12.
- 3 *Полијтика* Београд, 7. јул 1998, 12.
- 4 *Полијтика* Београд, 9. јул 1998, 12.
- 5 *Полијтика* Београд, 21. јул 1998, 12.
- 6 *Полијтика* Београд, 24. јул 1998, 12. Текст стављен између (***) није објављен.
- 7 *Полијтика* Београд, 26. јул 1998, 12.
- 8 *Полијтика* Београд, 1. август 1998, 12.
- 9 *Полијтика* Београд, 13. августа 1998, 12.
- 10 Редактор неостварене Адамичеве *Југословенске тџрилоџије* био је Мирко Чанадановић, некадашњи челник Савеза комуниста Војводине, тада један од уредника у новосадском *Дневнику*.

ЗАПИС О ПРОЧИТАНОМ

Илија Петровић, познати историчар, публициста и српски национални радник, који је у време распада Брозове Југославије видно допринео покушају да се прибере свеукупно српско национално биће, а током последњих четири-пет година српску историографију и публицистику обогатио неколиким изузетно значајним књигама из ближе српске прошлости (*Војводина Српска 1918*, *Српска Земља*, *Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, *Левица и Српство 1848-1919*, и другим), припремио је за штампу ново дело, опет са тематиком, а којом би друго и како би друкчије, из српске националне историје.

У овој књизи налазе се студије и чланци већ објављени у разним часописима, дневним листовима или зборницима, текстови изговорени на радију или на телевизији, на трибинама или округлим столовима, а има у њој и неколико нових записа.

Први део књиге лепа је прилика да се поново, али на несвакидашњи начин, сретнемо са српским добровољцима у ослободилачким ратовима 1912-1918. године, са њиховом улогом у српским националним покретима и отпору вековним српским непријатељима; са појавама које добровољце сасвим оправдано сврставају у *своје српске рајнике*, мада, како писац каже, "ни данас, осамдесет година после војничке победе на Солунском фронту, истини о српским добровољцима не да се да избије на видело".

Један обимнији текст посвећен је Драгутину Ј. Ристићу, дивизијском ђенералу, узорном српском ратном команданту, који је релативно слабије познат широј јавности. Овај троструки витез Карађорђевог звезда храбро је и одлучујуће учествовао у многим српским ратним подухватима, почев од балканских ратова, преко арбанашке побуне на Косову и Метохији 1913. године, до Првог светског рата, у коме се исказао као јуначан и самосталан војник: и у преласку у Срем, и у одбрани Шапца, и у Колубарској бици, и у одбрани Београда, и на Солунском фронту, па на крају и у успешном ослобађању Баната.

У другом делу књиге налазе се чланци и студије које истраживачки и полемички сведоче о неким неразјашњеним историјским збивањима (*Један забрањени Зборник Мајице српске*), о датумима (*Седми јул*), о ауторству књиге *Хрваћи у светлости историјске истине*, о Републици Српској Крајини. Ту су и полемички текстови о неким историјским чињеницама из прошлости Војводине, о неопрезним изјавама појединих познатих историчара и о покушајима поновног устоличења марија-терезијанских датума.

Мада се, али само на први поглед, сви текстови не уклапају сасвим лако у наслов књиге, ипак их је могуће објединити! Сви они дотичу се српског националног питања и упућују на насуну потребу да се труд оних српских делатника који се њиме баве заогрне тим лепим и несвакидашњим називом.

Све већ добро познате одлике Петровићевог писања и овде се срећу: расправа о темама које су често биле заобилажене у нашој новијој историографији; тумачење личности и догађаја на начин неоптерећен идеолошким наслагама; смело откривање наших заблуда и доследна борба да се те заблуде разјасне и потисну као неисторијске; храброст да се, кад год је у неку тврдњу сигуран, супротстави и стварним и званичним ауторитетима, логично, стручно и документовано, језиком јасним и без двосмислености. Његови текстови местимично су и емоционално обојени, без обзира на то да ли је тема стара или нова, да ли се ради о давно прошлим временима или савременим догађањима. Иако се ради о историјској тематици, такво казивање не штети квалитету штива; напротив, оно га подиже на завидан ниво живости, због чега овакве публикације лако проналазе пут до читалаца.

А читаоци, опет, могу се или не морају сложити са свим закључцима ауторовим, али их ова књига засигурно неће оставити равнодушним. Она заправо буди полемички дух читаочев, али и жељу да се дијалог о покренутим историјским темама настави у новим рукописима или путем живе речи.

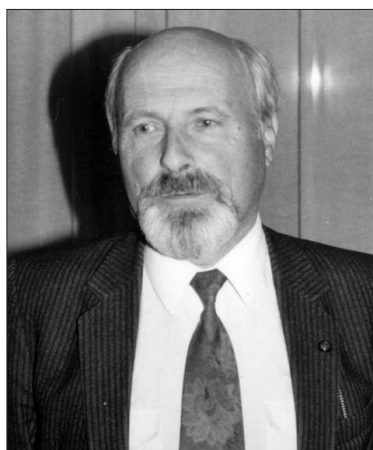
У свом уводном тексту Петровић подсећа да, "у новије време, под утицајем такозване западне демократије, српском народу потура се теза да се не живи од прошлости, већ да се треба окренути будућности. Подсетимо ли се давно изречене мисли да народ који не познаје сопствену прошлост осуђен је да је понови, биће нам разумљивије због чега је нужно да се повремено окренемо сопственој националној традицији и памћењу сопственог народа".

И овим рукописом, као и досадашњим објављеним књигама, Илија Петровић сврстава се у ред најангажованијих и највиспиренијих савремених српских историчара, оних који не беже од јавне сцене и који су давно схватили да хладни научни кабинети нису увек најбоље место, још мање једини услов, за бављење историјом.

Сомбор, 17. априла 1999.

Стијан Бербер

ИЛИЈА ПЕТРОВИЋ (Косор, код Подгорице, 6. септембар 1938), публициста и историчар. Основну школу учио на Ублима и Пашићеву (Змајеву), нижу гимназију у Змајеву, а гимназију са великом матуром у Новом Саду. Филозофски факултет свршио у Новом Саду. Један од покретача, власника и уредника новосадске *Самоуправе*, првих приватних новина у Србији постбродовске ере (1986-1990). Оснивач и члан Српског националног вијећа Славоније, Барање и Западног Срема; министар информисања у Влади Славоније, Барање и Западног Срема; главни и одговорни уредник *Српске Земље*, гласила Српског националног вијећа.

ОД ИСТОГ ПИСЦА

- *Међународна поштанска служба*, уџбеник за 4. разред Средње ПТТ школе, Нови Сад 1966.
- *Međunarodni poštanski promet*, udžbenik za srednju PTT školu, Zagreb 1968.
- *Змајево 1973* (у коауторству), Змајево 1974.
- *Змајево - Прилози за монографију* (у коауторству), Змајево 1979.
- *Планинари о њланинарењу - од Фрушке горе до Монблана* (у коауторству), Београд 1990.
- *Присаједињење Срема Србији 1918. године*, Рума 1994.
- *Српско национално вијеће Славоније, Барање и Западног Срема*, Нови Сад 1994.
- *Славонија, Барања и Западни Срем - Од Вијећа до Републике*, Нови Сад 1996.
- *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996.
- *Српска Земља - Прилози за одговор на српско њиђање*, Нови Сад 1997.
- *Верници Ођаџбине - Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998.
- *Левица и Српство*, Нови Сад 1999.
- *Свети српски рађници, и ѡрочи*, Нови Сад 1999.

У ПРИПРЕМИ

- *Српска Крајина до избора* (радни наслов)

Илија Петровић
СВЕТИ СРПСКИ РАТНИЦИ
и прочи
(прво издање, 1999)

Издавач
Издавачко предузеће "Цветник", Нови Сад
Булевар војводе Степе 49/II

За издавача
Ванеса Грковић

Компјутерска обрада слога и прелом
Немања Петровић

Коректура
Аутор

Штампа
"Пипери", Нови Сад
Арсе Теодоровића 11

Тираж 221 примерак

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

323.1(=861)
949.7:355.216(=861)"1912/1913"
940.3:355.216(=861)

ПЕТРОВИЋ, Илија
Свети српски ратници и прочи / Илија Петровић. –
[1. изд.]. – Нови Сад : Цветник, 1999 (Нови Сад :
Пипери). – 213 стр. : илустр. ; 23 цм. – (Едиција
"Цветник" ; 34)

Ауторова слика. - Запис о прочитаном / Стојан Бербер: стр. 212-213. - Белешка о писцу:
стр. 214

а. Српско питање б. Балкански ратови 1912-1913 –
Српски добровољци ц. Први светски рат 1914-1918 –
Српски добровољци